

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Lesya Ukrainka Volyn National University
Institute of Social and Political Psychology

p-2227-1376

e-2308-3743

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 37 ISSUE 37

Луцьк
2021

Рекомендовано до друку вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 6 від 27.05.2021 р.)

Головний редактор

Балашов Едуард Острог, Україна

Заст. головного редактора

Жанна Вірна Луцьк, Україна

Ольга Кочубейник Київ, Україна

Відповідальний секретар

Наталія Коструба Луцьк, Україна

Редакційна колегія

Ірина Валітова Брест, Білорусь

Ярослав Гошовський Луцьк, Україна

Марія Ледзінська Варшава, Польща

Мирослава Мушкевич Луцьк, Україна

Барбара Гавда Люблін, Польща

Єва Малгожата Шелпітовська Люблін, Польща

Ольга Лазорко Луцьк, Україна

Магдалена Ровіцька Варшава, Польща

Віктор Коширець Луцьк, Україна

Людмила Магдисюк Луцьк, Україна

Наталія Савелюк Тернопіль, Україна

Оксана Фіщук Луцьк, Україна

Анета Ріта Борковська Люблін, Польща

Олена Журавльова Луцьк, Україна

Тетяна Перепелюк Умань, Україна

Ольга Ковальова Мелітополь, Україна

Рецензенти: *Вірна Ж.* – доктор психологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Гошовський Я. – доктор психологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Лазорко О. – доктор психологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Кочубейник О. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Засновники: Волинський національний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Журнал є науковим фаховим рецензованим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (категорія «Б») за спеціальністю 053 «Психологія» (відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України 02.07.2020 № 886 (Додаток 4) .

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9. Тел. (факс): (0332) 24-40-12.

Ел. адреса: psyprojournal@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 19837-9637 ПР від 11.04.2013 р.

Видавець: Волинський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2021

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2021

*Approved by the Academic Council of Lesya Ukrainka Volyn National University,
Record of proceedings # 6, 27.05.2021*

Editor-in-Chief

Eduard Balashov Ostroh, Ukraine

Associate Editors

Zhanna Virna Lutsk, Ukraine

Olha Kochubeinyk Kyiv, Ukraine

Editorial Assistant

Natalia Kostruba Lutsk, Ukraine

Editorial Board

Irina Valitova Brest, Belarus

Yaroslav Hoshovskyi Lutsk, Ukraine

Maria Ledzinska Warsaw, Poland

Myroslava Mushkevych Lutsk, Ukraine

Barbara Gawda Lublin, Poland

Ewa Małgorzata Szepietowska Lublin, Poland

Olha Lazorko Lutsk, Ukraine

Magdalena Rowicka Warsaw, Poland

Viktor Koshyrets Lutsk, Ukraine

Ludmilla Mahdysiuk Lutsk, Ukraine

Natalia Savelyuk Ternopil, Ukraine

Oksana Fishchuk Lutsk, Ukraine

Aneta Rita Borkowska Lublin, Poland

Olena Zhuravlova Lutsk, Ukraine

Tetiana Perepeliuk Uman, Ukraine

Olha Kovalova Melitopol, Ukraine

Reviewers: Prof. **Zhanna Virna** (Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine),

Prof. **Yaroslav Hoshovskyi** (Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine),

Prof. **Olha Kochubeinyk** (Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine),

Prof. **Olha Lazorko** (Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine).

Founders: Lesya Ukrainka Volyn National University,

Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

The Psychological Prospects Journal is a professional peer-reviewed scholarly periodical published semiannually, where results of Ph. D. and Doctoral theses in psychology can be published (supplement 4 to the decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 № 886).

Address: 9 Potapova St., Lutsk, 43025, Ukraine, tel.: +380332244012.

E-mail: psyprojournal@gmail.com

Certificate of State Registration of mass media # KV 19837-9637 PR issued 11.04.2013.

Publisher: Lesya Ukrainka Volyn National University (13 Volyi Prosp., Lutsk, 43025, Ukraine).

Certificate of State Committee for Television and Broadcasting of Ukraine # DK 4513 issued 28.03.2013.

© Honcharova, V. (cover), 2021

© Lesya Ukrainka Volyn National University, 2021

© Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2021

Ethics Statement

The author who submits an article to the journal explicitly confirms that the paper presents a concise, accurate account of the research performed as well as an objective discussion of its significance. A paper should contain sufficient detail and references to public sources of information. Fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scholarly conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. Authors must obtain permission for use of any previously published materials from the original publisher. Plagiarism constitutes unethical scholarly behaviour and is unacceptable.

All co-authors share equal degree of responsibility for the paper they co-author. Submitting the same manuscript to more than one journal concurrently is unethical and unacceptable.

By acknowledging these facts the authors bear personal responsibility for the accuracy, credibility, and authenticity of research results described in their papers.

The Journal is indexed and listed in:

Index Copernicus

Directory of Open Access Journals (DOAJ)

Google Scholar

ResearchBib

Ukrainian scientific periodicals

BASE

WorldCat,

Open Ukrainian Citation Index (OUCI),

OpenAIRE

ЗМІСТ

Передмова	9
Avhustiuk Maria The illusion of not knowing in metacognitive monitoring: a brief review	10
Візнюк Інесса, Поліщук Анна Формування ІТ-компетентності майбутніх магістрів як психолого-педагогічна проблема	23
Губеладзе Ірина Тренінгова програма гармонізації почуття власності	40
Грицюк Ірина, Хлівна Олександра Психологічні особливості впливу стресу на виникнення психосоматичних розладів у дітей старшого шкільного віку	55
Giacomuzzi Salvatore, Markus Ertl, Barinova Natalia, Garber Klaus, Kocharian Alexander What every psychologist and psychotherapist should know about the placebo and nocebo effect	68
Коструба Наталія Медіа-релігійність як нова форма прояву релігійної свідомості: психологічний аналіз феномену	83
Коць Михайло, Дучимінська Тамара, Полікарчик Софія Гендерні відмінності поведінкового компонента соціального інтелекту дітей з особливими освітніми потребами	96
Кочубинська Тамара Психокорекція проявів соціально-психологічної дезадаптації учасників бойових дій.....	111
Лящ Оксана, Яцюк Марія Деструктивний вплив бойового стресу на емоційну сферу особистості військового.....	128
Марчук Сніжана Теоретичний аналіз психологічних особливостей перфекціонізму у юнацькому віці	141
Можаровська Тетяна Психологічне благополуччя: теоретичні підходи до визначення поняття.....	155
Назаревич Вікторія Еволюційні тенденції булінгу як остракізація контактів у навчальному середовищі	168
Подолянчук Діана Дослідження когнітивного компонента ціннісних орієнтацій студентів-волонтерів.....	185

Попик Олег	
Психологічні засади людської екодеструктивності: «tedeum vite» чи колективне «мортідо»	202
Стояцька Ганна	
Особливості детермінації готовності до змін серед майбутніх українських правоохоронців.....	214
Тарасюк Інна	
Роль мови у контексті ідентичності та акультурації мігрантів	233
Фенина Оксана	
Невротичні стани у подружній парі як чинник порушення життєдіяльності сім'ї	244
Хайрулін Олег	
Психологічні аспекти мовної гри як засобу впливу на свідомість людини	256
Химко Марта	
Методика «kids' skills» як спосіб трансформації дитячих проблем у навички	270
Чепелева Надія	
Ключові соціально-психологічні особливості подружжя зі свідомою багатодітністю	288
Черкаський Андрій	
Психологічні принципи комунікацій при створенні управлінських команд	303
РЕЦЕНЗІЯ	
Дослідження травматичної пам'яті: психолінгвістичний підхід	314
Рецензент Орап Марина	
Пам'ятка авторів	317

TABLE OF CONTENTS

Preface	9
Avhustiuk Maria	
The illusion of not knowing in metacognitive monitoring: a brief review	10
Viznyuk Inessa, Polishchuk Anna	
Formation of IT-competence of future masters as a psychological and pedagogical problem	23
Hubeladze Iryna	
Training program for sense of ownership harmonization.....	40
Hrytsiuk Irina, Hlivna Oleksandra	
Psychological features of the influence of stress on the occurrence of psychosomatic disorders in children of senior school age.....	55
Giacomuzzi Salvatore, Markus Ertl, Barinova Natalia, Garber Klaus, Kocharian Alexander	
What every psychologist and psychotherapist should know about the placebo and nocebo effect	68
Kostruba Natalia	
Media religiosity as a new form of manifestation of religious consciousness: a psychological analysis of the phenomenon.....	83
Kots Mykhailo, Duchyminska Tamara, Polycarchik Sofia	
Gender differences in the behavioral component of social intelligence of children with special educational needs.....	96
Kochubynska Tamara	
Psychocorrection of manifestations of socio-psychological disadaptation of combatants.....	111
Liashch Oksana, Yatsiuk Mariia	
Destructive effect of combat stress on the emotional sphere of the military personality	128
Marchuk Snizhana	
Theoretical analysis of psychological features of perfectionism in adolescence	141
Mozharovska Tetiana	
Psychological well-being: theoretical approaches to the concept definition	155
Nazarevich Viktoria	
Evolutionary tendencies of bullying as a form of ostracism in the educational environment.....	168
Podolianchuk Diana	
The research of the cognitive component of value orientations of volunteering students	185

Popyk Oleh	
Psychological principles of human ecodestructiveness: "tedeum vite" or collective "mortido"	202
Stoyatska Ganna	
Determination peculiarities of readiness for changes among future Ukrainian law enforcement officers	214
Tarasiuk Inna	
The role of language within the context of migrants' identity and acculturation.....	233
Fenyna Oksana	
Neurotic conditions in a married couple as a factor of family dysfunction	244
Khairulin Oleg	
Psychological aspects of language game as to mean of influence on human consciousness	256
Khymko Marta	
The Kids' Skills method as the way to transform children's problems into skills.....	270
Chepelieva Nadiya	
Basic social and psychological peculiarities of a couple having a conscious large family.....	288
Cherkassky Andrey	
Psychological principles of communication in creating management teams	303
BOOK REVIEW	
Traumatic memory research: a psycholinguistic approach	314
Reviewed by Marina Orap	
Guidelines for Authors	321

ПЕРЕДМОВА

Зростання психологічної компетентності громадян є важливим фактором демократизації сучасного суспільства. Діджиталізація сфер суспільного життя, виклики глобалізаційних процесів, сучасні гібридні загрози зумовлюють надзвичайно важливе значення усебічного розвитку особистості, який є визначальним чинником збалансованого прогресивного розвитку суспільства. Психологія повинна забезпечити вивчення соціально-психологічних механізмів та ключових суспільних процесів, способів вирішення конкретних прикладних завдань. Постає необхідність узагальнення світових напрацювань та оновлення існуючих психологічних концепцій щодо розвитку ключових особистісних компетентностей.

Представлений Вашій увазі випуск часопису поєднав комплекс цікавих вітчизняних і зарубіжних наукових напрацювань теоретичного і практичного характеру, які сприятимуть поглибленню психологічних знань читача. Основна увага приділена вивченню проблематики із загальної психології, психології особистості, когнітивної та соціальної, педагогічної та вікової психології. Знайомство із матеріалами часопису допоможе Вам, шановні читачі, переконатися у динамічному розвитку сучасної психологічної науки. Запрошую Вас до активної співпраці з нашим науковим журналом у майбутньому.

Висловлюю щирі вдячність усім членам редакційної колегії і рецензентам видання, а також хочу побажати усім читачам гарного, вдалого і творчого літнього відпочинку!

Головний редактор Едуард Балашов

THE ILLUSION OF NOT KNOWING IN METACOGNITIVE MONITORING: A BRIEF REVIEW

Avhustiuk Maria

The National University of Ostroh Academy,
Ostroh, Ukraine,
maria.avgustiuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8041-5078>

Purpose. The paper is aimed to analyze some key features of the illusion of not knowing in metacognitive monitoring of the learning activity of university students. Among the main conceptions of the influence of the illusion of not knowing on metacognitive monitoring accuracy of the learning activity of university students we tend to study and to analyse different types of the learned information, as well as personal, cognitive, metacognitive, and individual psychological characteristics of students. Moreover, the study may allow to clarifying the phenomenon of the illusion of not knowing and its influence on metacognitive monitoring accuracy measures.

Methods. The theoretical and comparative practical methods of studying the illusion of not knowing in metacognitive monitoring of university students have been used in the study. The participants learned texts, statements and pairs of words in Ukrainian. They performed JOLs, aJOLs, RCJs, and aRCJs. Calibration procedure helped to define average indicators of both the illusion of knowing and the illusion of not knowing.

Results. The findings indicate that the illusion of not knowing as an error of metacognitive monitoring accuracy (alongside the illusion of knowing) can occur in all types of metacognitive judgments, especially in the prospective judgments of learning. The highest levels of the illusion of not knowing are shown in learning pairs of words, smaller texts of all styles, and in ‘Yes’/‘No’/‘Do not know’ questions. Moreover, the effects of personal, cognitive, metacognitive, and individual psychological characteristics are also allocated.

Conclusions. The paper provides an account of the effects of different types of information chosen for the experiment, and of personal, cognitive, metacognitive, and individual psychological characteristics of university students. The findings indicate the illusion of not knowing as an error of metacognitive monitoring accuracy alongside the illusion of knowing. These findings might help to solve the problem of metacognitive monitoring accuracy in the learning activity of university students.

Keywords: illusion of knowing, illusion of not knowing, metacognitive monitoring, learning activity, judgments, overconfidence, underconfidence.

Августюк Марія. Ілюзія незнання в метакогнітивному моніторингу: короткий огляд.

Мета. Стаття зосереджена на аналізі деяких ключових особливостей ілюзії незнання в метакогнітивному моніторингу навчальної діяльності студентів. Серед основних концепцій впливу ілюзії незнання на метакогнітивний моніторинг точності навчальної діяльності студентів університету ми прагнемо вивчати й аналізувати різні типи вивченої інформації, а також особистісні, когнітивні, метакогнітивні та індивідуально-психологічні характеристики студентів. Більше того, дослідження може дозволити краще прояснити явище ілюзії незнання та його вплив на точність метакогнітивного моніторингу.

Методи. У дослідженні використані теоретичні та порівняльно-практичні методи вивчення ілюзії незнання в метакогнітивному моніторингу навчальної діяльності студентів університетів. Учасники вивчали тексти, висловлювання та пари слів українською мовою. Вони виконували JOL, aJOL, RCJ та aRCJ судження. Процедура калібрування допомогла визначити середні показники як ілюзії знання, так і ілюзії незнання.

Результати. Висновки полягають у тому, що ілюзія незнання як помилка точності метакогнітивного моніторингу (поряд з ілюзією знання) може мати місце у всіх типах метакогнітивних суджень, особливо в перспективних судженнях про вивчене. Найвищий рівень незнання проявляється у вивченні пар слів, менших текстів усіх стилів та в запитаннях «Так»/«Ні»/«Не знаю». Більше того, також вдалося виділити ефекти особистісних, когнітивних, метакогнітивних та індивідуально-психологічних характеристик студентів.

Висновки. У статті розглянуто вплив різних типів інформації, обраної для експерименту та запропонованої для вивчення, а також особистісних, когнітивних, метакогнітивних та індивідуально-психологічних особливостей студентів. Результати дослідження вказують на ілюзію незнання як помилку точності метакогнітивного моніторингу поряд з ілюзією знання. Ці спостереження можуть допомогти у вирішенні проблеми точності метакогнітивного моніторингу в навчальній діяльності студентів університетів.

Ключові слова: ілюзія знання, ілюзія незнання, метакогнітивний моніторинг, навчальна діяльність, судження, надмірна впевненість, недостатня впевненість.

Августюк Марія. Иллюзия знания в метакогнитивном мониторинге: краткий обзор.

Цель. Статья сосредоточена на анализе некоторых ключевых особенностей иллюзии незнания в метакогнитивном мониторинге учебной деятельности студентов. Среди основных концепций влияния иллюзии незнания на метакогнитивный мониторинг точности учебной деятельности студентов университета мы стремимся изучать и анализировать различные типы изученной информации, а также личностные, когнитивные, метакогнитивные и индивидуально-психологические характеристики

студентов. Исследование может позволить лучше прояснить явление иллюзии незнания и его влияние на точность метакогнитивного мониторинга.

Методы. В исследовании использованы теоретические и сравнительно-практические методы изучения иллюзии незнания в метакогнитивном мониторинге учебной деятельности студентов университетов. Участники изучали тексты, высказывания и пару слов на украинском языке. Они выполняли JOL, aJOL, RCJ и aRCJ суждения. Процедура калибровки помогла определить средние показатели как иллюзии знания, так и иллюзии незнания.

Результаты. Выводы заключаются в том, что иллюзия незнания как ошибка точности метакогнитивного мониторинга (наряду с иллюзией знания) может иметь место во всех типах метакогнитивных суждений, особенно в перспективных суждениях об изучении. Самый высокий уровень незнания проявляется в изучении пар слов, меньших текстов всех стилей и в вопросах «Да»/«Нет»/«Не знаю». Более того, также удалось выделить эффекты личностных, когнитивных, метакогнитивных и индивидуально-психологических характеристик студентов.

Выводы. В статье рассматривается влияние различных типов информации, выбранной для эксперимента и предложенной для изучения, а также личностных, когнитивных, метакогнитивных и индивидуально-психологических особенностей студентов. Результаты исследования указывают на иллюзию незнания как ошибку точности метакогнитивного мониторинга наряду с иллюзией знания. Эти наблюдения могут помочь в решении проблемы точности метакогнитивного мониторинга в учебной деятельности студентов.

Ключевые слова: иллюзия знания, иллюзия незнания, метакогнитивный мониторинг, учебная деятельность, суждения, сверхуверенность, недостаточная уверенность.

Introduction. Metacognitive monitoring is viewed as human evaluation of his/her own knowledge, knowledge of cognitive strategies, and knowledge of cognitions that affect the learning process in general (Valdez, 2013, etc.). This metacognitive notion is also seen as the way of examining students' cognitive activity and its role in the solution of certain cognitive tasks during learning (e.g., recalling answers, doing tests, reading texts, and memorizing information given, etc.) in particular (Avhustiuk, Pasichnyk, & Kalamazh, 2018; Avhustiuk, 2020).

It is stated that metacognitive monitoring accuracy is prone to two errors: the illusion of knowing (the IK) (overconfidence (Gigerenzer, Hoffrage, & Kleinbolting, 1991; Pulford, 1996, etc.) and cognitive optimism (Metcalf, 1998) are used alongside) and the illusion of not knowing (the INK) (underconfidence) (Fajfar & Gurman, 2009, etc.). As Dunlosky and Rawson (2012) stated that overconfidence poses a major

threat to student learning and achievement, we can assume that underconfidence is also a significant threat in the learning activity of students.

Underconfidence or the INK can negatively affect metacognitive monitoring efficiency of students' learning and understanding. But the studies of the INK in the psychological literature are quite rare and few approaches have been suggested to solve the issue of metacognitive monitoring accuracy only by examining the IK phenomenon. That is why this notion is analysed with reviewing the main features of the IK. The coexistence of the IK and the INK in metacognitive monitoring we aim to show in Figure 1.

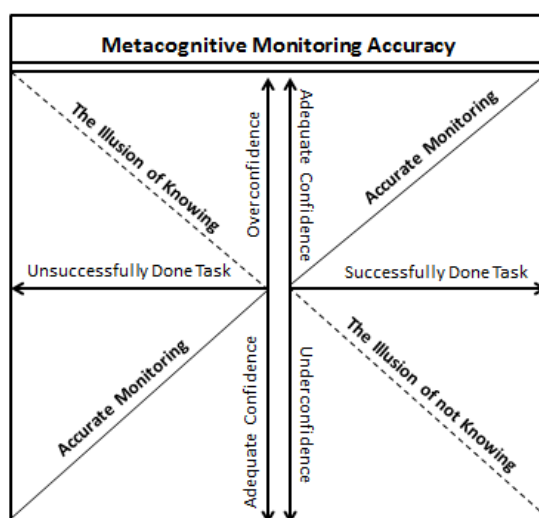

Figure 1. Metacognitive Monitoring Accuracy

An overview of the researches. The problem of identifying some key features of the phenomenon of the INK can be explained by the lack of its study. Several authors have attempted to define underconfidence effect, but as currently there is still no accepted study of the INK. The INK can be defined as an error of metacognitive monitoring and currently it is almost impossible to describe it apart from the IK.

In the existent studies underconfidence is explained as a bias of the cognitive process in the decision making (Fajfar & Gurman, 2009). It can dramatically increase whenever one's decision consequences are known and are regarded as a norm. Among some explanations of underconfidence there may be inaccurate methods used to evaluate upcoming results or larger amount of information that is confused with the less important. This can result in an inapt performance and lack of self-confidence (Fajfar &

Gurman, 2009; Griffin & Tversky, 1992; Avhustiuk, Pasichnyk, & Kalamazh, 2018; Ranalli, 2018).

As underconfidence is used in comparison with overconfidence, consequently, some studies of calibration highlighted that with comparatively easier items overconfidence is eliminated, while underconfidence occurs. People tend to overconfidence when strength is higher and weight is lower and to underconfidence when weight is higher and strength is lower (Griffin & Tversky, 1992, etc.).

Moore and Healy (2008) try to investigate when and why people underestimate (and overestimate as well). According to the results of the study, people are underconfident when a task is easier than expected, thus, confidence performance can depend on the ease of the task.

Fajfar and Gurman (2009) regard underconfident behaviour as a norm stating that uncertainty in successful performance of simple tasks tend to lead to a situation when a person spends much more time mastering already learned material, and much less time and efforts learning the issues that really require more attention (a hard-easy effect takes place). At the same time, the researchers try to prove that the underconfidence effect is not a potential threat in the process of learning, as it rather tends to provoke people into control and repetition of the learned material.

Similarly to overconfidence, underconfidence can also depend on *how* (the nature of the questions), *what* (different domains of questions), and *whom* we ask (individual differences) (Klayman, Soll, Gonzalez-Vallejo, & Barlas, 1999). Consequently, there are some important issues that aim at revealing the concept of the INK (underconfidence).

Thus, the **aim** of the paper is to examine some key features of the INK in metacognitive monitoring of the learning activity of university students. Among the main conceptions of the influence of the INK on metacognitive monitoring accuracy of the learning activity of university students we tend to study and to analyse different types of the learned information, as well as personal, cognitive, metacognitive, and individual psychological characteristics of students. Moreover, the study may allow to clarifying the phenomenon of the INK and its influence on metacognitive monitoring accuracy measures.

Methods and techniques of the research. Participants. 262 Ukrainian students from the National University of Ostroh Academy (Ukraine) ($M = 19.5$, $SD = 1.87$) participated in the study voluntarily and free of charge.

Materials. The study consisted of three stages. In the first, diagnostic stage, the participants answered different questionnaires aiming to ascertain psychological characteristics of students. In the second, laboratory experiment stage, the same participants were asked to read 6 texts of different style (the scientific prose, the newspaper and the belletristic styles) and of different length (25-30 sentences and 10-15 sentences each), 18 statements, and 18 pairs of words in Ukrainian served as a stimuli material. The quantitative data were divided into 9 groups depending on such factor as the task type: open-answer questions, ‘Yes’/‘No’/‘Do not know’ questions, and multiple-choice questions for texts, statements, and word pairs accordingly.

Procedure. The participants learned texts, statements and pairs of words in Ukrainian. They performed JOLs (prospective metacognitive judgments of learning about confidence), aJOLs (prospective metacognitive judgments about the number of correct answers), RCJs (retrospective metacognitive judgments of learning about confidence), and aRCJs (retrospective metacognitive judgments about the number of correct answers). Calibration procedure helped to define average indicators of both the IK, the results of which were presented in our previous papers (Avhustiuk, Pasichnyk, & Kalamazh, 2018; Pasichnyk, Kalamazh, & Avgustiuk, 2017, etc.), and the INK, the results of which are under the scope of our current review.

Analysis. All the data were processed by *IBM SPSS Statistics 20* program, and the calculations were done by *Excel* program. Data were administered by means of *ANOVA*, *T-test*, Goodman-Kruskal correlation coefficient, Spearman rank of correlation, Pearson linear correlation, *O/U* and calibration indexes, etc.

Results. The results of the study are labelled according to metacognitive monitoring accuracy factors (different types of information, and personal, cognitive, metacognitive, and individual psychological characteristics of the students).

The results of the study show that 59.4% of the participants committed errors in JOLs, and 28.1% of them showed underconfidence in performance correctness; 50% of the students committed metacognitive monitoring errors in aJOLs, and 14.1% of them showed underconfidence in task performance correctness. In aJOLs and aRCJs the proportion of underestimation of the number of correctly performed tasks was significantly lower. However, among the participants who underestimated

the number of correctly performed tasks, the indicators of the INK were the highest ($M_{aJOL} = -.37$, $SD = .41$, and $M_{aRCJ} = -.33$, $SD = .48$) ($p \leq .05$).

Before tasks performance among the students who showed underestimation of the possible number of correctly performed tasks the degree of the INK was the highest ($M_{aJOL} = -.37$, $SD = .41$, $p = .05$). After tasks performance the accuracy of the judgments significantly increased. In retrospective judgments of both types metacognitive monitoring accuracy was higher. In general, the students showed higher underestimation in aJOLs ($M_{aJOL} = -.37$, $SD = .41$, $p = .05$) than in aRCJs ($M_{aRCJ} = -.33$, $SD = .48$, $p = .05$) if to compare with JOLs ($M_{JOL} = -.27$, $SD = .18$, $p = .05$) and RCJs ($M_{RCJ} = -.24$, $SD = .2$, $p = .05$). However, the average results of the INK in aRCJs and RCJs were slightly lower.

The highest levels of underconfidence were shown while learning pairs of words ($M = 4.21$, $SD = 1.9$, $p < .001$). Significantly lower confidence was shown while reading smaller texts ($M = 3.5$, $SD = 1.88$, $p = .05$). Students were more underconfident in their judgments of reading smaller texts of the belletristic style ($M = 3.73$, $SD = 1.7$, $p = .05$), also while learning smaller texts of the scientific style ($M = 4.02$, $SD = 1.9$, $p = .05$) and of the newspaper style ($M = 4.32$, $SD = 2.8$, $p = .05$). The participants showed the least levels of confidence in ‘Yes’/‘No’/‘Do not know’ questions ($M = 4.28$, $SD = 1.69$, $p = .03$). The comparable results of the IK can be seen in Avhustiuk, Pasichnyk, and Kalamazh (2018).

Average results of the INK in metacognitive monitoring of the learning activity of university students from the spectrum of personal, cognitive, and metacognitive characteristics are shown in Table 1.

Importantly, the highest number of those students who performed underconfidence (24.6%) showed quite high levels of underconfidence in aJOLs from the spectrum of learning motivation ($M = -.47$, $SD = .3$, $p = .05$). As the learning motivation is characterized by learning process, age, gender, intellect, self-assessment, etc., the reasons of the learning successes and failures can be explained by internal and external factors. It is substantiated (Kroll & Ford, 1992), that those individuals who are regulated by inner motives such as self-orientation and orientation to master a profession, usually show underconfidence, whereas those regulated by external motives (getting diploma) more often show overconfidence.

Table 1.

Average Results of the INK in Metacognitive Monitoring

<i>M (SD)</i>								
Levels	Personal Characteristics			Cognitive Characteristics		Metacognitive Characteristics		
	Learning Motivation	Self-Confidence	Reflexivity	Intellect	Self-Efficacy	Metacognitive Knowledge	Metacognitive Activity	Metacognitive Awareness
aJOLs								
High	-.47 (.3)	-.54 (.33)	-.74 (.27)	-.37 (.25)	-.59 (.35)	-.40 (.29)	-	-.40 (.26)
Middle	-.42 (.28)	-.34 (.25)	-.42 (.22)	-.53 (.21)	-.35 (.25)	-.50 (.31)	-.46 (.30)	-.50 (.32)
Low	-.18 (.16)	-.29 (.20)	-.47 (.17)	-.29 (.19)	-.53 (.12)	.18 (.11)	-.54 (.33)	-.39 (.16)
aRCJs								
High	-.02 (.19)	-.50 (.31)	-.72 (.41)	-.33 (.23)	-.55 (.34)	-.50 (.33)	-	-.50 (.31)
Middle	-.53 (.32)	-.47 (.3)	-.49 (.31)	-.55 (.18)	-.41 (.26)	-.53 (.32)	-.53 (.32)	-.51 (.30)
Low	-.18 (.16)	.19 (.09)	-.47 (.28)	-.35 (.23)	-.52 (.25)	-	-.20 (.18)	-.35 (.15)
JOLs								
High	-.3 (.23)	-.32 (.24)	-.30 (.21)	-.27 (.22)	-.33 (.25)	-.30 (.26)	-.15 (.13)	-.30 (.25)
Middle	-.32 (.24)	-.31 (.24)	-.29 (.23)	-.33 (.26)	-.29 (.23)	-.30 (.23)	-.33 (.25)	-.30 (.21)
Low	-.15 (.14)	-.21 (.19)	-.33 (.26)	-.29 (.20)	-.28 (.21)	-.26 (.20)	-.24 (.21)	-.27 (.11)
RCJs								
High	-.29 (.22)	-.33 (.23)	-.30 (.24)	-.24 (.20)	-.32 (.24)	-.30 (.24)	-.16 (.17)	-.30 (.22)
Middle	-.35 (.24)	-.26 (.22)	-.29 (.22)	-.33 (.24)	-.27 (.20)	-.30 (.22)	-.33 (.23)	-.38 (.25)
Low	-.16 (.14)	-.26 (.21)	-.35 (.24)	-.36 (.23)	-.34 (.22)	-.31 (.23)	-.20 (.20)	-.27 (.08)

The data of the scale ‘self-confidence’ – ‘self-underconfidence’ showed a tendency towards underconfidence as well as to overestimation of the accuracy of tasks performance. Underconfidence can provoke hesitation in performing and decisions making, whereas overconfidence makes people more courageous reducing the adequate critics in metacognitive judgments that can lead to different errors in metacognitive monitoring negatively affecting its accuracy in general. The results showed underconfidence (17.3%) in a JOLs ($M = -.54, SD = .33, p = .05$).

Higher reflexive students showed higher underconfidence ($M = -.74, SD = .27, p = .01$) if compared with the participants with middle ($M = -.42, SD = .22, p = .01$) and lower reflexivity ($M = -.47, SD = .17, p = .01$). In JOLs, on contrary to aJOLs, there were almost not observed high rates of the INK. In RCJs the number of those students who showed inadequate metacognitive monitoring, the level of those with underconfidence (24%, 25%, and 35% in higher, middle, and lower levels each) induced the level of overconfident students (8%, 22.6%, and 20.3 % in the listed above levels respectively).

According to the results of the inner-group differences in the average values of intellect, in a JOLs and aRCJs the rates of underconfidence were ruled by the rates of overconfidence. Thus, higher underconfidence in

aJOLs showed the students with the average levels of changeable intellect ($M = -.53, SD = .21, p = .01$) (18.4%), as well as in aRCJs ($M = -.55, SD = .18, p = .01$) (21.8%).

The participants with lower levels of self-efficacy were less accurate in prospective and retrospective metacognitive judgments of learning in comparison with more accurate students with middle and higher levels of self-efficacy. Thus, the students with lower levels of self-efficacy demonstrated the INK. But the proportion of underconfidence in aJOLs (10%) and in aRCJs (14.3%) was much lower than the same proportion of overconfidence (37% and 37.6% respectively). Moreover, the underconfidence of lower levels of students' self-efficacy (55%) in JOLs was comparatively higher ($M = -.53, SD = .12, p = .01$). Interestingly, the INK was more common for the students with higher levels of academic achievements, if compared with the students with lower results that tended to the IK in performing the tasks.

The highest rates of the INK were observed in the middle levels of metacognitive knowledge ($M = -.50, SD = .31, p = .01$) and metacognitive activity ($M = -.53, SD = .32, p = .01$), as well as in metacognitive awareness ($M = -.51, SD = .3, p = .01$) in aRCJs.

It should be also noted that statistically significant differences between the IK and the INK and gender differences [$F(2, 56) = .013, p = .99$] were not found. Nevertheless, we noticed that women showed overconfidence in JOLs and RCJs if compared with men, though these levels were not very high, whereas men tended more towards underconfidence.

ANOVA showed statistically significant differences in age peculiarities between the indicators of the IK and the INK ($F_{aJOL}(2, 56) = 9.43, F_{aRCJ}(2, 56) = 13.03, F_{JOL}(2, 56) = 4.44, F_{RCJ}(2, 56) = 6.95, p < .001$). According to the results, the students of the age group of 20-22 tended towards underconfidence ($M = -.41, SD = .47, p < .001$) rather than the students of younger age group of 17-19 who showed overconfidence ($M = .06, SD = .19, p < .001$).

Average results of the INK in metacognitive monitoring from the spectrum of individual psychological characteristics (gender differences and age peculiarities) are presented in Table 2.

Discussion. This paper highlights the problem of metacognitive monitoring accuracy focusing on the study of the INK. The research is aimed to allocate factors that influence metacognitive monitoring accuracy

of university students' learning activity such as different types of information (texts, statements, and pairs of words), as well as of personal (learning motivation, self-confidence, and reflexivity), cognitive (intellect, self-efficacy, and academic achievements), metacognitive (metacognitive knowledge, activity, and awareness), and individual (gender differences and age peculiarities) psychological characteristics.

Table 2.

Average Results of the INK in Metacognitive Monitoring from the Spectrum of Gender Differences and Age Peculiarities

Gender							
aJOLs	<i>M (SD)</i>	aRCJs	<i>M (SD)</i>	JOLs	<i>M (SD)</i>	RCJs	<i>M (SD)</i>
Female	-.47 (.29)	Female	-.50 (.31)	Female	-.31 (.23)	Female	-.31 (.23)
Male	-.23 (.22)	Male	-.24 (.23)	Male	-.53 (.23)	Male	-.43 (.21)
Age							
aJOLs	<i>M (SD)</i>	aRCJs	<i>M (SD)</i>	JOLs	<i>M (SD)</i>	RCJs	<i>M (SD)</i>
17	-.20 (.20)	17	-.25 (.21)	17	-.30 (.25)	17	-.30 (.24)
18	-.40 (.26)	18	-.59 (.36)	18	-.30 (.23)	18	-.22 (.01)
19	-.35 (.25)	19	-.30 (.22)	19	-.40 (.29)	19	-.40 (.27)
20	-.74 (.40)	20	-.72 (.40)	20	-.20 (.15)	20	-.40 (.25)
21	-.58 (.35)	21	-.50 (.29)	21	-.40 (.28)	21	-.34 (.22)
22	-.77 (.45)	22	-.76 (.42)	22	-.40 (.29)	22	-.56 (.35)

Our findings seem to demonstrate that the INK, as well as the IK, can take place in all types of metacognitive judgments. Thus, it was the highest in the prospective judgments of learning, and average results of the INK in aRCJs and RCJs were slightly lower.

The highest underconfidence was shown in pairs of words; lower confidence rates appeared while learning smaller texts. Students were more underconfident in the judgments for smaller texts of all styles and showed the least levels of confidence in 'Yes'/'No'/'Do not know' questions. If to compare, the IK was also more evident in prospective judgments, and the highest levels of overconfidence were noted in the learned statements (Avhustiuk, Pasichnyk, & Kalamazh, 2018). These results support the idea that metacognitive monitoring accuracy can be influenced by logical context of information and the hard-easy effect (Hacker, Bol, & Bahbahani, 2008, etc.).

Considerable insight has been gained with regard to find out the effects of personal, cognitive, metacognitive, and individual psychological characteristics on metacognitive monitoring accuracy measures. In general, the findings highlight a role of inner motives (self-orientation and orientation to master a profession), self-underconfidence in prospective judgments of learning, higher reflexivity rates, average levels of

changeable intellect, lower levels of self-efficacy, higher levels of academic achievements, middle levels of metacognitive knowledge, activity, and awareness in a RCJs, etc. in the occurrence of the INK. Men showed higher tendency to underconfidence. The students of the senior age group of 20-22 tended to underconfidence, whereas those of the younger age group of 17-19 showed overconfidence.

Despite some implications, our work clearly has some limitations. Thus, the data presented were completed as the laboratory experiment, so it is not quite clear whether in the natural learning process it would be possible to receive the same results. There is also a need to study other social groups, not only students, which will broaden age limitations. These will assist in thorough theoretical analysis of the interaction of two illusions, and will make it possible to draw some effective ways to help to improve metacognitive monitoring accuracy as the picture is still incomplete (e.g., it is not quite known which illusion of the two has more harmful effect on metacognitive monitoring accuracy of the learning activity).

Worth mentioning, a number of controversial points need to be considered. First, if we regard the INK as underconfidence in knowing, can it be assumed that it is overconfidence in not knowing? Similarly, if the IK or overconfidence is defined by some of the authors as metacognitive optimism (Metcalf, 1998; Griffin & Tversky, 1992), can we also define the term of the INK as metacognitive pessimism? Griffin and Tversky (1992) noted that overconfidence – like optimism – is adaptive as it arises positive feelings and forces people to do things they would not have done otherwise. The question is whether underconfidence or the INK arises worse feelings or it just lessens negative influence of overconfidence helping in annihilating the IK. Moreover, is the existence of these illusions just simple ignorance of students (as well as teachers) and can the realization of metacognitive monitoring errors commitment lead to future occurrence of the illusions? Consequently, is it possible to have accurate metacognitive monitoring judgments not influenced by the illusions? Furthermore, it seems to us as an interesting and important issue to analyse the nature of the illusions, and to find out whether their nature stems from lack of knowledge, simple ignorance of errors, or over/underconfidence.

In conclusion, it should be pointed that despite some studies of the issue, there is no evidence in the psychological literature about the feelings

of people when they commit metacognitive monitoring errors. Thus, the scope for future studies may take place in revealing the nature of people's feelings when they make overconfident or underconfident judgments, and when metacognitive judgments are accurate ("What does it feel like to be wrong/right?"). Consequently, do these illusions provide any transformations of the individuals' characters? If they really transform people, how does this happen and do they transform them for better? Thus, in our next studies we will try to find answers to some of the questions raised.

Conclusions and final remarks. The paper provides a brief analysis of the investigation of the INK in metacognitive monitoring of the learning activity of university students. The findings indicate that the INK as an error of metacognitive monitoring accuracy (alongside the IK) can occur in all types of metacognitive judgments, especially in the prospective judgments of learning. The highest levels of the INK are shown in learning pairs of words, smaller texts of all styles, and in 'Yes'/'No'/'Do not know' questions. Moreover, the effects of personal, cognitive, metacognitive, and individual psychological characteristics are also allocated. These findings might help to solve the problem of metacognitive monitoring accuracy in the learning activity of university students.

References

1. Avhustiuk, M. (2020). Metacognitive monitoring accuracy and learning achievement success of university students. *Psychological Prospects Journal*, 36, 10–21. DOI:10.29038/2227-1376-2020-36-10-21
2. Avhustiuk, M., Pasichnyk, I., & Kalamazh, R. (2018). The illusion of knowing in metacognitive monitoring: Effects of the type of information and of personal, cognitive, metacognitive, and individual psychological characteristics. *Europe's Journal of Psychology*, 14(2), 317–341. DOI:10.5964/ejop.v14i2.1418
3. Dunlosky, J., & Rawson, K. A. (2012). Overconfidence produces underachievement: Inaccurate self-evaluations undermine students' learning and retention. *Learning and Instruction*, 22, 271–280. DOI:10.1016/j.learninstruc.2011.08.003
4. Dunlosky, J., Rawson, K. A., & Middleton, E. L. (2005). What constrains the accuracy of metacomprehension judgments? Testing the transfer-appropriate-monitoring and accessibility hypotheses. *Journal of Memory and Language*, 52, 551–565. DOI:10.1016/j.jml.2005.01.011
5. Fajfar, P., & Gurman, N. (2009). When underconfidence behavior is norm: Some experimental evidences from the calibration analysis. Paper presented at the International Association for Research in Economic Psychology (IAREP) and

Society for Advancement of Behavioral Economics (SABE) Joint Conference, Halifax, Canada.

6. Gigerenzer, G., Hoffrage, U., & Kleinbölting, H. (1991). Probabilistic mental models: A Brunswikian theory of confidence. *Psychological Review*, 98(4), 506–528. DOI:10.1037/0033-295X.98.4.506

7. Griffin, D., & Tversky, A. (1992). The weighing of evidence and the determinants of confidence. *Cognitive Psychology*, 24, 411–435. DOI:10.1016/0010-0285(92)90013-R

8. Hacker, D. J., Bol, L., & Bahbahani, K. (2008). Explaining calibration accuracy in classroom contexts: The effects of incentives, reflection, and explanatory style. *Metacognition and Learning*, 3, 101–121. DOI:10.1007/s11409-008-9021-5

9. Klayman, J., Soll, J. B., Gonzalez-Vallejo, C., & Barlas, S. (1999). Overconfidence: It depends on how, what, and whom you ask. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 79(3), 216–247. DOI:10.1006/obhd.1999.2847

10. Kroll, M. D., & Ford, M. L. (1992). The illusion of knowing, error detection, and motivational orientations. *Contemporary Educational Psychology*, 17, 371–378. DOI:10.1016/0361-476X(92)90075-A

11. Metcalfe, J. (1998). Cognitive optimism: Self-deception or memory-based processing heuristics? *Personality and Social Psychology Review*, 2, 100–110. DOI:10.1207/s15327957pspr0202_3

12. Moore, D. A., & Healy, P. J. (2008). The trouble with overconfidence. *Psychological Review*, 115(2), 502–517. DOI:10.1037/0033-295X.115.2.502

13. Pasichnyk, I., Kalamazh, R., & Avgustiuk, M. (2017). The illusion of knowing from perspective of metacognitive monitoring accuracy of educational activity of university students. *Psychologiczne Zeszyty Naukowe: Polrocznik Instytutu Psychologii Uniwersytetu Zielonogorskiego*, 1, 89–102.

14. Pulford, B. D. (1996). Overconfidence in Human Judgment (Unpublished doctoral thesis). University of Leicester, Leicester, United Kingdom.

15. Ranalli, j. (2018). Inaccurate metacognitive monitoring and its effects of metacognitive control and task outcomes in self-regulated L2 learning. *The Electronic Journal for English as a Second Language*, 21(4), 1–20.

16. Serra, M. J., & Metcalfe, J. (2009). Effective implementation of metacognition. In D. J. Hacker, J. Dunlosky, & A. C. Graesser (Eds.), *Handbook of Metacognition in Education*, 278–298. New York, NY, USA: Routledge.

17. Valdez, A. (2013). Student metacognitive monitoring: Predicting test achievement from judgment accuracy. *International Journal of Higher Education*, 2, 141–146. DOI:10.5430/ijhe.v2n2p141

Received: 04.04.2021

Accepted: 19.04.2021

ФОРМУВАННЯ ІТ-КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Візнюк Інесса

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
м. Вінниця, Україна
innavisnjuk@gmail.com
ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-6538-7742>

Поліщук Анна

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
м. Вінниця, Україна
anna_polishchukpas@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0559-1087>

Мета. У вступі обґрунтовано проблему інформаційної та комунікативної компетентності в наш час, що є надзвичайно важливою, особливо в умовах карантину, коли нам доводиться сидіти вдома і працювати віддалено. Метою статті є розробка та перевірка ефективності реалізації авторської програми для формування компетентності-ІТ майбутніх магістрів у галузі освіти. В цій статті йдеться про розробку та перевірку ефективності використання авторської програми для формування інформаційно-комунікативної компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Методи. Загальна організація та наукові дослідження проводились відповідно до встановлених вимог щодо експериментальної роботи: було сформульовано гіпотезу, заплановано експеримент відповідно до гіпотези; організовано контрольну та експериментальну групи; визначено методи та засоби, критерії експериментального дослідження доведено до відома учасників експерименту; визначено оптимальну тривалість експериментальної роботи.

Результати. На *початкових етапах дослідження* отримані результати довели, що в навчальних дисциплінах не було ІТ-змісту, тому професійна компетентність формувалася стихійно. Не вистачало розкриття змісту навчальних дисциплін підтримки ІТ для досліджень майбутніх учителів та освітян, оволодіння ними засобами ІКТ для підвищення ефективності наукових досліджень. За *результатами подальшого дослідження* були розроблені критерії, показники та методи вивчення складової інформаційно-комунікативної компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти, рівні

сформованості дослідницької складової інформаційно-комунікаційних компетентностей майбутніх магістрів у галузі освіти та визначено поняття «хмарні технології». Запропоновано різні завдання для вивчення інформаційної та комунікативної компетентності магістра. Впроваджено авторську програму формування інформаційно-комунікативної компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти. Зіставлено показники згаданої компетентності магістрів до і після експерименту.

Висновки. У висновках зазначено, що запропонована програма формування інформаційно-комунікативної компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти в рамках експериментальної групи виявилася ефективною та не випадковою. Виявлено загальне збільшення показників високого та достатнього рівнів для формування дослідницької складової інформаційно-комунікативної компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти.

Ключові слова: інформаційно-комунікативна компетентність, майбутні магістри в галузі освіти, дослідницька складова, міжнародні бази даних.

Inessa Viznyuk, Anna Polishchuk. Formation of IT-competence of future masters as a psychological and pedagogical problem.

Purpose. The introduction substantiates the problem of IT-competencies in our time, which is extremely important, especially in quarantine, when we have to sit at home and work remotely. The purpose of the article is to develop and test the effectiveness of the author's program for the formation of competence-IT of future masters in education. This article deals with the development and verification of the effectiveness of the author's program for the formation of information and communication competence of future masters in the field of education on the basis of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky.

Methods. The psychodiagnostic experiment is planned in accordance with the purpose and objectives of the study, control and experimental groups are organized, methods and means of experimental work are determined. In the initial stages of the study, the results proved that there was no IT content in the disciplines, so professional competence was formed spontaneously. There was a lack of disclosure of the content of IT support disciplines for research of future teachers and educators, their mastery of ICT tools to increase the effectiveness of research.

Results. Based on the results of further research, criteria, indicators and methods of studying the component of information and communication competence of future masters in education, levels of formation of the research component of information and communication competence of future masters in education were developed and the concept of "cloud technology" was defined. Various tasks for studying the information and communicative competence of the master are offered. The author's program of formation of information and communicative competence of future masters in the field of education is introduced.

Conclusions. The conclusions indicate that the proposed program for the formation of information and communication competence of future masters in the field of education within the experimental group was effective and not accidental.

Keywords: information and communication competence, future masters in the field of education, research component, international databases.

Визнюк Инесса, Полищук Анна. Формирование ИТ-компетентности будущих магистров как психолого-педагогическая проблема.

Цель. Во введении обоснована проблема информационной и коммуникативной компетентности в наше время, что является чрезвычайно важным, особенно в условиях карантина, когда нам приходится сидеть дома и работать удаленно. **Целью статьи** является разработка и проверка эффективности реализации авторской программы для формирования компетентности-ИТ будущих магистров в области образования. В данной статье речь идет о разработке и проверке эффективности использования авторской программы для формирования информационно-коммуникативной компетентности будущих магистров в области образования на базе Винницкого государственного педагогического университета имени Михаила Коцюбинского.

Методы. Общая организация и научные исследования проводились в соответствии с установленными требованиями по экспериментальной работе: была сформулирована гипотеза, запланирован эксперимент согласно гипотезе; организованы контрольная и экспериментальная группы; определены **методы** и средства, критерии экспериментального исследования доведены до сведения участников эксперимента; определена оптимальная продолжительность экспериментальной работы. На *начальных этапах исследования* получены результаты доказали, что в учебных дисциплинах не было ИТ-содержания, поэтому профессиональная компетентность формировалась стихийно. Не хватало раскрытия содержания учебных дисциплин поддержки ИТ для исследований будущих учителей и педагогов, овладение ими средствами ИКТ для повышения эффективности научных исследований.

Результаты. По результатам *дальнейшего исследования* были разработаны критерии, показатели и методы изучения составляющей информационно-коммуникативной компетентности будущих магистров в области образования. На уровне сформированности исследовательской составляющей информационно-коммуникационных компетенций будущих магистров в области образования и определено понятие «облачные технологии». Предложены различные задания для изучения информационной и коммуникативной компетентности магистра. Внедрена авторская программа формирования информационно-коммуникативной компетентности будущих магистров в области образования. Сопоставлены показатели данной компетентности магистров до и после эксперимента.

Выводы. В выводах отмечается, что предложенная программа формирования информационно-коммуникативной компетентности будущих магистров в области образования в рамках экспериментальной группы оказалась эффективной и неслучайной. Выявлено общее увеличение показателей высокого и достаточного уровня для формирования

исследовательской составляющей информационно-коммуникативной компетентности будущих магистров в области образования.

Ключевые слова: информационно-коммуникативная компетентность, будущие магистры в области образования, исследовательская составляющая, международные базы данных.

Вступ. Умови модернізації освіти спонукають до пошуку нової освітньої парадигми, яка вимагає від фахівців не лише готовності розв'язувати професійні завдання, а й забезпечити використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для роботи з інформацією в майбутній професійній діяльності і бути мобільними в умовах інформатизації суспільства. Сучасний викладач має самостійно ставити й розв'язувати навчально-пізнавальні завдання інформаційного пошуку, розробляти й використовувати інформаційні ресурси, ІКТ як для моделювання і здійснення інноваційного освітнього процесу, так і для особистісно-професійного саморозвитку. Для розв'язання цих завдань вимагається такий розвиток особистості майбутнього викладача, що надасть йому можливість випереджати наявну в будь-який момент часу затребуваність знань шляхом власної пізнавальної активності. Саме ці особистісні якості в інтеграції з наявними компетенціями створюють потенціал та основу для нарощування нових компетентностей, адекватних сучасному етапу розвитку інформаційного суспільства. В цьому випадку можна говорити про розвиток інформаційної *компетентності* студентів – майбутніх фахівців-філологів.

Дистанційне навчання (ДН) – нова організація освітнього процесу, що базується на принципі самостійного навчання студента. Середовище навчання характеризується тим, що студенти в основному, а часто й повністю, віддалені від викладача у просторі й часі, водночас вони мають можливість у будь-який момент підтримувати діалог за допомогою засобів телекомунікації (Гуревич, 2015).

Дослідження виконане за допомогою обробки психопедагогічних досліджень засобами ІКТ (Konoshevskiy, 2011). С. Rwodzi, L. de Jager, & N. Mrofu (2020) запропоновано інноваційне використання соціальних медіа для викладання англійської мови як другої мови. І. М. Візнюк (2019) проаналізовано особливості платформи дистанційного навчання в контексті моделі забезпечення віддаленого доступу до навчальних ресурсів в процесі підготовки майбутніх

фахівців і розкрито особливості наявних сервісів та платформ дистанційного навчання. Використано блоги та вікі-сайти M. D. Garcia Santiago (2016) у навчанні перекладача. У працях O. B. Bihych & V. V. Strilets (2020) розкрито переваги та недоліки засобів перекладу ІКТ: бази даних перекладу (контекст Reverso); електронні словники (АВВУУ Lingv., multitrans), необхідні для вдосконалення та розширення словника потенційних перекладачів; електронні текстові корпуси як джерела автентичних лінгвістичних матеріалів, системи машинного перекладу (Google Translate) та засоби САТ (Trados, SmartCAT), здатні прискорити складання цільового тексту. S. T. S. Ahmed, B. T. Qasem, & S. V. Pawar (2020) вказують на необхідність удосконалення володіння англійською мовою та включення соціальних медіа до викладання мови через те, що вчителям доводиться розробляти нові стратегії навчання, які передбачають цифрові засоби. У Міжнародному журналі мовної освіти йдеться про відсутність у навчальних закладах Південної Ємені інструментів ІКТ у відділах централізованої системи, недоступність Інтернету та відсутність комп'ютерної компетентності й навчання серед викладачів. S. Bernardini (2016) засвідчує про використання засобів перекладу ІКТ на курсах, спрямованих на розвиток тематичних, технологічних та інформаційних навичок з видобутку інформації для використання їх як професійних посібників, де увага зосереджена на викладанні іноземних мов для перекладачів (надання послуг перекладу, мови та міжкультурних приміток). I. Lakić, J. Pralas (2016) впроваджували контент засобів перекладу ІКТ, заснований на стандартах ЕМТ, які пов'язані з наданням послуг перекладу та інструментами САТ. I. Briales, G. Filsenger, E. Alonso (2018) відзначають важливість лексикографічних, термінологічних та документальних потреб, які зазнавали випробування під час дослідження. На відміну від професійних перекладачів, студенти-перекладачі вважають доречним використання мобільних пристроїв дуже переконливим і зручним у використанні. С. Р. Lara (2019) повідомляє, що машинний переклад традиційно пов'язаний із технологічними навичками самого перекладача. Обґрунтовано нові потреби в навчанні: віртуальні корпорації як ресурси для навчання та перекладу державних служб за підходами M. D. M. Sanchez Ramos (2017). Здійснено оцінку того, наскільки правильно перекладачі програм перекладу відповідають

реальності професійної практики за тематичним дослідженням іспанського контексту А. Muñoz-Miquel (2018). Суть етапів формування інформаційної компетентності перекладача розкрито за пропозиціями S. M. Amelina, R. O. Tarasenko (2018). Використано електронні інформаційні ресурси С. Olalla-Soler (2018) для вирішення проблем культурного перекладу. M. Schaeffer, D. Huepe, S. Hansen-Schirra, S. Hofmann, E. Muñoz, B. Kogan, E. Herrera, A. Ibanez, A. M. García (2020) запропонували анкету опитування щодо правильності перекладу: онлайн-інструмент для дослідження перекладачів, яка склала основу нашого авторського опитувальника. С. Olalla-Soler (2019) застосовано інтерналізовані знання про культуру джерела для вирішення проблем культурного перекладу в квазіекспериментальному дослідженні щодо здобуття перекладачем культурної компетентності в різних мовах та культурах.

Незважаючи на низку вищезазначених наукових праць за темою дослідження, які певною мірою сприяють вирішенню зазначеної проблеми, можна констатувати, що в сучасній педагогічній науці недостатньо обґрунтовано проблему професійної підготовки майбутніх перекладачів у класичному університеті.

Основною метою експериментального дослідження є розробка та перевірка ефективності реалізації авторської програми для формування компетентності ІТ майбутніх магістрів у галузі освіти.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що результат самореалізації майбутнього перекладача є продуктом його самостійної діяльності у поєднанні з ІКТ у забезпеченні інформаційної компетентності на майбутнє.

Методи та процедура дослідження. Експериментальною основою дослідження був Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Експеримент проводився впродовж 2018–2020 років.

Дослідження проводили в кілька окремих етапів.

На *першому етапі* роботи були проаналізовані освітні програми та навчальні програми для підготовки майбутніх магістрів у вищих навчальних закладах, обрані в якості експериментальної основи. Було встановлено, що освітні навчальні програми для майбутніх магістрів у галузі освіти були розроблені, щоб надати студентам поглиблені академічні та / або професійні знання, сформувати компетентності,

що мають важливу науково-дослідну складову, та забезпечити підготовку для наукової (магістерської) роботи.

Отримані результати довели, що в навчальних дисциплінах не було ІТ-змісту, тому професійна компетентність формувалася стихійно. Не вистачало розкриття змісту навчальних дисциплін підтримки ІТ для досліджень майбутніх учителів та освітян, оволодіння ними засобами ІКТ для підвищення ефективності наукових досліджень.

На *другому етапі* дослідження на основі аналізу наукової літератури були розроблені критерії та показники рівня сформованості дослідницької складової ІК-компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти, відпрацьовані методи перевірки та була сформована вибірка. Вибірка складалася зі 130 магістрів педагогічних спеціальностей, серед яких 55 чоловіків та 75 жінок віком від 21 до 32 років. Вона була сформована шляхом випадкового відбору відповідно до мети дослідження.

Третій етап дослідження включав проведення експерименту на константвальному, формувальному та контрольному етапах.

Загальна організація та наукові дослідження проводились відповідно до встановлених вимог щодо експериментальної роботи: було сформульовано гіпотезу, заплановано експеримент відповідно до гіпотези; організовано контрольну та експериментальну групи; визначено методи та засоби, критерії експериментального дослідження доведено до відома учасників експерименту; визначено оптимальну тривалість експериментальної роботи.

Методами експериментального дослідження були: педагогічне спостереження для додаткової перевірки даних, збору фактів під час дослідження; опитування (анкетування, тестування, співбесіда) для визначення рівня сформованості дослідницької складової ІТ-компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти; виконання проблемних та творчих завдань для формування ІТ-компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти; статистичні методи математичної обробки експериментальних результатів для кількісного та якісного аналізу емпіричних даних. Надійність експериментальних результатів була доведена методом кореляції ознак за критерієм Пірсона χ^2 .

Були використані такі діагностичні засоби: 1) анкети (здобувачам вищої освіти запропонували авторську анкету для вивчення позиції майбутніх учених (магістрів) у галузі освіти щодо використання ІТ-

підтримки для досліджень; 2) тестування. Студентам вищих навчальних закладів було запропоновано авторський тест, який включав питання для перевірки базових навичок роботи з комп'ютерами та програмами Microsoft Office, а також деякі спеціальні знання та навички, пов'язані з роботою хмарних технологій, дистанційним навчанням, візуалізацією теоретичного матеріалу, використанням мультимедіа тощо.

На *констатуючому етапі* експерименту за допомогою комплексу розроблених методів перевірки рівня сформованості дослідницької складової ІТ-компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти діагностовано рівні сформованості цього компонента. Більшість респондентів мали середній та недостатній рівень. Це дало основу для авторської програми, спрямованої на формування компетенції ІТ, зокрема її дослідницької складової.

Зміст цієї експериментальної програми включав наступне: залучення майбутніх науковців до активних наукових комунікацій, організації та проведення наукових заходів з використанням ІТ-підтримки; створення особистого освітнього та наукового середовища для майбутнього вченого; використання форм і методів дистанційного навчання; забезпечення майбутніх учених необхідним набором знань, умінь та навичок для роботи з хмарними сервісами, наукометричними базами даних, комп'ютерними програмами, засобами електронного навчання тощо.

Респонденти експериментальної групи (EG) взяли участь в авторській програмі формування компетентності-ІТ майбутніх магістрів. Вона включала систему спеціальних заходів та вправ (формуючий експеримент). Респонденти, які формували контрольну групу, працювали за традиційною програмою.

На *контрольному етапі* проводився статистичний аналіз експериментальних результатів для встановлення ефективності розробленої програми, що дозволило зробити висновок про ефективність запропонованої авторської програми для формування ІТ-компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти. Експеримент проводився з урахуванням принципів добровільності, мотивації, орієнтації на майбутню професійну та наукову діяльність. Етичні права учасників експерименту були повністю дотримані.

Обговорення результатів. На основі аналізу наукової літератури розроблено критерії та показники рівня сформованості дослідницької

складової ІТ-компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти. Для цього ми визначили такі критерії: мотиваційно-цінний, оперативно-активний, рефлексивний. Також було визначено методи дослідження дослідницької складової ІТ-компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти за кожним із критеріїв (табл. 1).

Таблиця 1

Критерії, показники та методи вивчення дослідницької складової ІТ-компетентності майбутніх магістрів у галузі освіти

Критерії	Показники	Методи
Мотиваційний і ціннісний	<ul style="list-style-type: none"> - формування потреби у використанні засобів ІКТ для наукової діяльності; - сформований інтерес та позитивне ставлення до використання ІКТ у науковій діяльності; - прагнення до якісного наукового спілкування та успіху в науковій діяльності. 	Анкета, інтерв'ю, спостереження
Дієвий та активний	<ul style="list-style-type: none"> - навички та вміння працювати в ІС-освітньому середовищі для пошуку та зберігання інформаційних даних, наукового спілкування в Інтернеті, реєстрації результатів досліджень із використанням ІКТ; - навички та вміння працювати в умовах дистанційного навчання; - здатність творчої діяльності до розробки та впровадження електронних освітніх ресурсів, презентації результатів наукових досліджень. 	Проблемно-пошукові та творчі завдання
Рефлексивний	<ul style="list-style-type: none"> - здатність адекватно оцінювати наявні засоби ІКТ та самооцінку власних можливостей і перспектив використання засобів ІКТ у дослідженнях; - бажання підвищити власний рівень компетенції ІК, прагнення до саморозвитку та самовдосконалення у сфері ІКТ; - готовність до освоєння інновацій у галузі ІКТ для наукової діяльності. 	Аналітичне завдання, співбесіда

За результатами вимірювання динаміки рівня сформованості інформаційної компетентності майбутніх перекладачів у респондентів контрольної (CG) та експериментальної груп (EG) проводили таким чином:

- у групах CG-1 та EG-1 було проведено три типи вимірювань: вхідні (вересень 2018 р.), проміжні (червень 2019 р.) та остаточні (червень 2020 р.);

- у групах CG-2 та EG-2, EG-3 було проведено два вимірювання: вхідне (вересень 2018 р.) та остаточне (червень 2020 р.).

Експериментальна робота, проведена для перевірки ефективності розроблених організаційно-педагогічних умов для формування інформаційної компетентності майбутніх перекладачів у професійній підготовці, стала можливою завдяки участі 130 студентів, які навчались у 2018-2019 та 2019-2020 навчальних роках у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського.

Аналіз даних, отриманих у доекспериментальному розділі педагогічного експерименту (рис. 1), дозволяє з достатньою впевненістю зафіксувати переважання низького та середнього рівнів інформаційної компетентності майбутніх перекладачів (табл. 2).

Результати експерименту свідчать про збільшення низької мотивації до успіху з одночасним зниженням середньої та помірно високої мотивації у контрольній групі. У цій групі не відбулося суттєвих змін у шкалах «Отримання диплома», «Отримання знань» та «Оволодіння професією» в методиці «Мотивація до навчання у ЗВО».

Таблиця 2

Рівень сформованості інформаційної компетентності майбутніх перекладачів у доекспериментальному розділі

Групи	Кількість людей	Низький		Середній		Високий	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
EG-1	97	49	50.52	43	44.33	5	5.15
EG-2	95	49	51.58	45	47.37	1	1.05
EG-3	99	50	50.51	45	45.45	4	4.04
EG	291	148	50.86	133	45.70	10	3.44
CG-1	93	51	54.84	38	40.86	4	4.30
CG-2	105	57	54.29	43	40.95	5	4.76
CG	198	108	54.54	81	40.91	9	4.55

Експериментальні групи продемонстрували стійке зниження низької мотивації до успіху. За рівнем зацікавленості в цих групах частка респондентів із середнім та помірно високим рівнем мотивації до успіху стабільно зростала, що, згідно з інтерпретацією методології, засвідчує більшу працездатність людини. В експериментальних групах також спостерігалось зниження такої мотивації до навчання, як «Отримання диплома» з одночасним підвищенням мотивації «Оволодіння професією».

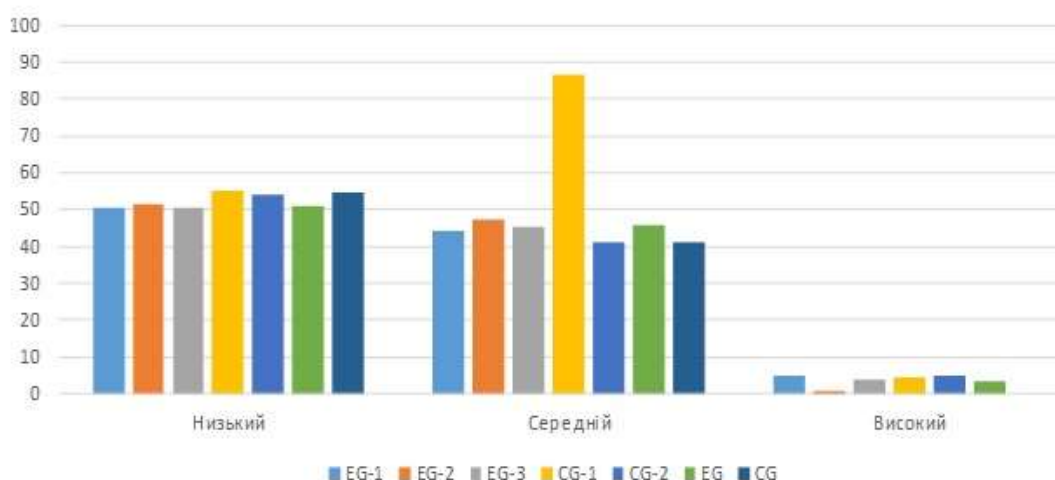

Рис.1. Оцінка рівнів сформованості інформаційної компетентності майбутніх перекладачів під час доекспериментальної секції

Використовуючи відповідні значення з таблиць за стандартною формулою для визначення критерію Пірсона, отримали числові значення за допомогою електронних таблиць Microsoft Excel 2017. Критерій χ^2 Пірсона на рівнях значущості 0,01 та 0,05 підтвердив відсутність статистично значущих відмінностей у формуванні вихідних значень рівня інформаційної компетентності майбутніх перекладачів у професійній підготовці між експериментальними групами, оскільки менший за критичний (табл. 3) ($\chi^2_{emp} \leq \chi^2_{crit}$), що дозволяє зробити висновок, що контрольна та експериментальна групи на констатуючому етапі експерименту є однорідними.

Таблиця 3

Значення емпіричного критерію Пірсона, отриманого в ході доекспериментального розділу педагогічного експерименту

Групи	Розрахункове значення χ^2_{emp}	χ^2_{crit} на рівні значущості 0,05
CG-1 & EG-1	0.38	5.991
CG-1 & EG-2	2.82	
CG-1 & EG-3	0.56	
CG-2 & EG-1	0.39	
CG-2 & EG-2	2.82	
CG-2 & EG-3	0.44	
CG & EG	1.30	

Критерій Пірсона, на рівні значущості 0,05, підтвердив, що між експериментальними групами не було статистично значущих відмінностей у формуванні вихідних значень рівня інформаційної компетентності майбутніх перекладачів у професійній підготовці

(отже, доведено «нульову гіпотезу» H_0), оскільки всі розраховані значення $\chi^2 \text{ emp} \leq \chi^2 \text{ crit}$, що дозволяє зробити висновок про те, що склад учнів контрольної та експериментальної груп на стадії постановки експерименту якісно рівний.

Отримані дані та їх графічна ілюстрація дозволили зробити висновок, що рівень сформованості компонентів інформаційної компетентності майбутніх перекладачів в експериментальних групах суттєво відрізняється від рівня сформованості компонентів інформаційної компетентності респондентів у контрольних групах.

Статистичні розрахунки, виконані з використанням критерію Пірсона, дозволили довести, що рівень сформованості компонентів інформаційної компетентності майбутніх перекладачів в експериментальних групах є значим (на рівні значущості 0,05) і відрізняється від рівня сформованості компонентів інформаційної компетентності в контрольній групі.

Отримана інформація дозволяє зробити певні висновки щодо ефективності створеної методичної системи формування інформаційної компетентності майбутніх перекладачів у професійній підготовці. Діагностика рівня сформованості інформаційної компетентності майбутніх перекладачів на завершальному етапі педагогічного експерименту була проведена у травні 2020 року (рис. 2).

Під час експериментальної роботи частка респондентів, які мають низький рівень інформаційної компетентності майбутніх перекладачів, в експериментальних групах зменшилася в середньому на 22%, тоді як частка тих, хто має високий рівень, зросла на 22%. Середній рівень інформаційної компетентності внаслідок переходу студентів від низького до середнього та від середнього до високого залишався майже незмінним.

Експериментальні групи продемонстрували зниження зовнішньої мотивації професійної діяльності з одночасним підвищенням внутрішньої мотивації, відповідно, зростає важливість діяльності, спрямованої на формування інформаційної компетентності майбутніх перекладачів для особистості.

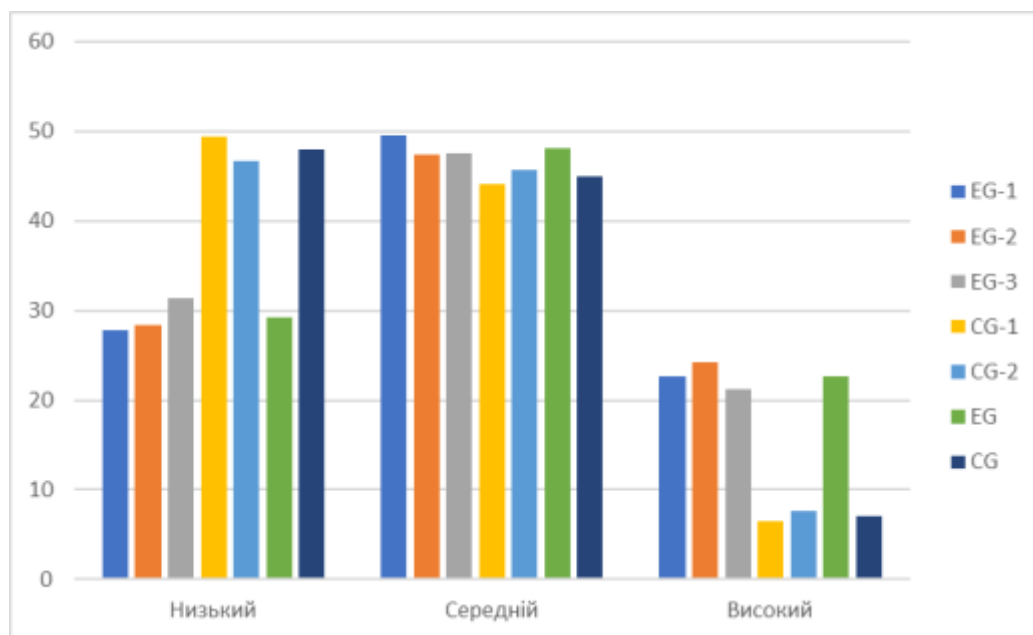

Рис.2. Оцінка рівнів сформованості інформаційної компетентності майбутніх перекладачів на завершальному етапі педагогічного експерименту

Частка респондентів, які мають оптимальний рівень значень інформаційної компетентності, також зросла з 17% до 25%. У процесі середній рівень значень збільшився з 22% до 55%.

Критерій χ^2 Пірсона на рівнях значущості 0,01 і 0,05 підтвердив наявність статистично значущих відмінностей між експериментальними групами у формуванні значень рівня інформаційної компетентності майбутніх перекладачів у професійній підготовці (тому «нульову гіпотезу» відхиляють), оскільки всі розраховані значення (табл. 1) $\chi^2_{\text{emp}} \geq \chi^2_{\text{crit}}$. Це дозволяє прийняти альтернативну гіпотезу H_0 і зробити висновок: реалізація комплексу педагогічних умов не є випадковим явищем зміни рівня інформаційної компетентності майбутніх перекладачів під час професійної підготовки експериментальних груп на завершальному етапі експерименту.

Результатом самореалізації майбутнього перекладача є продукт його самостійної діяльності: власне тлумачення смислової цінності навчального матеріалу, впровадження авторських модифікацій різних масштабів у рекомендовану педагогічну методологію; співтворчість, спрямована на створення нового досвіду у співпраці з колегами; перехід на вищий рівень володіння іноземною мовою, що, природно, необхідно для розвитку інноваційного освітнього середовища як мети професійної освіти майбутніх перекладачів.

Отже, розроблені організаційно-педагогічні умови для формування інформаційної компетентності майбутніх перекладачів під час професійної підготовки базуються на вимогах Державних стандартів філологічної підготовки, нормативних вимогах до професійної діяльності майбутніх перекладачів, з дотриманням вимог доброчесності, відкритості, перспективності, міждисциплінарної інтеграції змісту навчання в методологічну систему, безперервності, модульності, гуманістичної спрямованості та діалогічності тощо. Саме тому етапи формування інформаційної компетентності майбутніх перекладачів розглядаються нами як особливості професійної підготовки майбутніх перекладачів у класичному університеті.

Висновки і перспективи. Визначено, що змістовною основою організаційно-педагогічних умов формування інформаційної компетентності майбутніх перекладачів у професійній підготовці є багаторівневі інформаційні завдання професійної діяльності перекладачів, що створюють безперервні методологічні лінії у вивченні концепції формуванні шляхів вирішення перекладу та інформаційні проблеми.

Доведено, що пріоритетне використання в технологічній складовій методологічної системи активних та інтерактивних методів формування інформаційної компетентності майбутніх перекладачів за допомогою сучасних засобів навчання створює умови для особистісного зростання й досвіду у виконанні перекладацьких та інформаційних завдань у діяльності професійного перекладача.

Особливості професійної підготовки майбутніх перекладачів у класичному університеті знаходять своє відображення у запроектованих організаційно-педагогічних умовах формування інформаційної компетентності майбутніх перекладачів під час професійної підготовки.

Подальші дослідження цієї проблеми включають впровадження імітаційних технологій, комп'ютерне моделювання, елементи геоінформаційних та мобільних систем, кластерні технології, порівняльний аналіз наявних зарубіжних та вітчизняних технологій для підготовки перекладачів, використання сучасних високотехнологічних інструментів, енергоефективних технологій та телекомунікацій в освіті тощо.

Література

1. Візнюк, І. М. (2019). Впровадження ПККПТ в освітньо-інформативне середовище дистанційного навчання за програмою «Macromedia flash». *Технології розвитку інтелекту*, Т. 3, 3(24), 23–46.
2. Гуревич, Р. С. (2015). *Формування освітнього інформаційного середовища для підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: монографія*. Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 234–271.
3. Коношевський, Л. Л. *Обробка психологічних досліджень засобами ІКТ: Навчально-методичний посібник*. Вінниця: ТОВ Фірма «Планер», 2011. 200 с.
4. Bihych, O. B., Strilets, V. V. Potential for the use of ict in teaching scientific and technical translation (2020). *Information technologies and learning tools*, 76(2), 86–95. DOI: <https://doi.org/10.33407/itlt.v76i2.2812>.
5. Rwodzi, C., de Jager, L., & Mporfu, N. (2020). The innovative use of social media for teaching English as a second language. *TD: The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa*, 16(1), 702. DOI: [10.4102/td.v16i1.702](https://doi.org/10.4102/td.v16i1.702).
6. Ahmed, S. T. S., Qasem, B. T., & Pawar, S. V. (2020). Computer-Assisted Language Instruction in South Yemeni Context: A Study of Teachers' Attitudes, ICT Uses and Challenges. *International Journal of Language Education*, 4(1), 59–73. DOI: [10.26858/ijole.v4i2.10106](https://doi.org/10.26858/ijole.v4i2.10106).
7. Gerlin, M. N. M. Between theory and practice: the constitution of a training network for reading and information skills (2020). *Revista Ibero-Americana De Ciencia Da Informacao*, 13(2), 720–735. DOI: [10.26512/rici.v13.n2.2020.31682](https://doi.org/10.26512/rici.v13.n2.2020.31682).
8. Bernardini, S. (2016). Discovery learning in the language-for-translation classroom: corpora as learning aids. *Cadernos de Tradução*, 36(SI), 14-35. doi: [10.5007/2175-7968.2016v36nesp1p14](https://doi.org/10.5007/2175-7968.2016v36nesp1p14).
9. Lakić, I., & Pralas, J. (2016). Translation Training for the EU: The Case of Montenegro. *Current Trends in Translation Teaching and Learning E*, 3(1), 87–118.
10. Garcia Santiago, M. D. (2016). The use of blogs and wikis in the training of the translator. *Tradumatica-traduccio i tecnologies de la informacio i la comunicacio*, (14), 147–155.
11. Sanchez Ramos, M. D. M. (2017). Emerging training needs: virtual corpora as resources for Public Service Interpreting and Translation training. *Onomazein*, (38), 169–187. DOI: [10.7764/onomazein.38.07](https://doi.org/10.7764/onomazein.38.07).
12. Muñoz-Miquel, A. (2018). Assessing how closely postgraduate translation programmes fit the reality of professional practice: a case study of the Spanish context. *The Interpreter and Translator Trainer*, 12(1), 89–109. DOI: [10.1080/1750399X.2017.1418582](https://doi.org/10.1080/1750399X.2017.1418582).
13. Amelina, S. M., & Tarasenko, R. O. (2018). The essence of the stages of forming the information competence of the translator. *Information technologies and learning tools*, 67(5), 44–55. DOI: [10.33407/itlt.v67i5.2276](https://doi.org/10.33407/itlt.v67i5.2276).

14. Olalla-Soler, C. (2018). Using electronic information resources to solve cultural translation problems. *Journal of Documentation*, 74(6), 1293–1317. DOI: 10.1108/JD-02-2018-0033.

15. Schaeffer, M., Huepe, D., Hansen-Schirra, S., Hofmann, S., Muñoz, E., Kogan, B., Herrera, E., Ibanez, A., & García, A. M. (2020). The Translation and Interpreting Competence Questionnaire: an online tool for research on translators and interpreters. *Perspectives - studies in translation theory and practice*, 28(1), 90–108, DOI: 10.1080/0907676X.2019.1629468.

References

1. Vizniuk, I. M. (2019). Vprovadzhennia PKKPT v osvithno-informatyvne seredovyshe dystantsiinoho navchannia za prohramoiu «Macromedia flash» [Introduction of PKKPT in the educational and informative environment of distance learning according to the program "Macromedia flash"]. *Tekhnologii rozvytku intelektu*, T. 3, 3(24), 23–46 [in Ukrainian].

2. Gurevich, R. S. (2015). Formation of educational information environment for the training of skilled workers in vocational schools: a monograph [Formation of an educational information environment for the training of skilled workers in vocational schools]. Vinnytsia: Planer LLC, 234–271 [in Ukrainian].

3. Konoshevskiy, L. L. (2011). Obrobka psykholohichnykh doslidzhen zasobamy IKT: Navchalno-metodychnyi posibnyk. [Processing of psychological researches by means ICT]. Vinnytsia: TOV Firma «Planer», 200 [in Ukrainian].

4. Bihych, O. B., Strilets, V. V. Potential for the use of ict in teaching scientific and technical translation (2020). *Information technologies and learning tools*, 76(2), 86–95. DOI: <https://doi.org/10.33407/itlt.v76i2.2812>.

5. Rwodzi, C., de Jager, L., & Mpfu, N. (2020). The innovative use of social media for teaching English as a second language. TD: *The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa*, 16(1), 702. DOI: 10.4102/td.v16i1.702.

6. Ahmed, S. T. S., Qasem, B. T., & Pawar, S. V. (2020). Computer-Assisted Language Instruction in South Yemeni Context: A Study of Teachers' Attitudes, ICT Uses and Challenges. *International Journal of Language Education*, 4(1), 59–73. DOI: 10.26858/ijole.v4i2.10106.

7. Gerlin, M. N. M. Between theory and practice: the constitution of a training network for reading and information skills (2020). *Revista Ibero-Americana De Ciencia Da Informacao*, 13(2), 720–735. DOI: 10.26512/rici.v13.n2.2020.31682.

8. Bernardini, S. (2016). Discovery learning in the language-for-translation classroom: corpora as learning aids. *Cadernos de Tradução*, 36(SI), 14–35. DOI: 10.5007/2175-7968.2016v36nesp1p14.

9. Lakić, I., & Pralas, J. (2016). Translation Training for the EU: The Case of Montenegro. *Current Trends in Translation Teaching and Learning E*, 3(1), 87–118.

10. Garcia Santiago, M. D. (2016). The use of blogs and wikis in the training of the translator. *Tradumatica-traduccio i tecnologies de la informacio i la comunicacio*, (14), 147–155.
11. Sanchez Ramos, M. D. M. (2017). Emerging training needs: virtual corpora as resources for Public Service Interpreting and Translation training. *Onomazein*, (38), 169–187. DOI: 10.7764/onomazein.38.07.
12. Muñoz-Miquel, A. (2018). Assessing how closely postgraduate translation programmes fit the reality of professional practice: a case study of the Spanish context. *The Interpreter and Translator Trainer*, 12(1), 89–109. DOI: 10.1080/1750399X.2017.1418582.
13. Amelina, S. M., & Tarasenko, R. O. (2018). The essence of the stages of forming the information competence of the translator. *Information technologies and learning tools*, 67(5), 44–55. DOI: 10.33407/itlt.v67i5.2276.
14. Olalla-Soler, C. (2018). Using electronic information resources to solve cultural translation problems. *Journal of Documentation*, 74(6), 1293–1317. DOI: 10.1108/JD-02-2018-0033.
15. Schaeffer, M., Huepe, D., Hansen-Schirra, S., Hofmann, S., Muñoz, E., Kogan, B., Herrera, E., Ibanez, A., & García, A. M. (2020). The Translation and Interpreting Competence Questionnaire: an online tool for research on translators and interpreters. *Perspectives - studies in translation theory and practice*, 28(1), 90–108, DOI: 10.1080/0907676X.2019.1629468.

Received: 02.01.2021

Accepted: 28.01.2021

ТРЕНІНГОВА ПРОГРАМА ГАРМОНІЗАЦІЇ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОСТІ

Губеладзе Ірина

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

irynagubeladze@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8023-6408>

Мета. Метою статті є розроблення змісту і структури та презентація авторської програми гармонізації почуття власності особи.

Методи. Для розробки тренінгової програми було використано низку методів інтерактивної роботи і психоедукації з метою гармонізації почуття власності: метод незавершених речень, рольова гра, симуляція, мозковий штурм, групові методи роботи, дискусія, психологічні практикуми, творчі домашні завдання тощо.

Результати. У статті представлено авторську тренінгову програму гармонізації почуття власності, яка складається зі вступу, завершальної частини та трьох основних модулів: «Почуття власності як соціально-психологічний феномен: моє, наше, чуже, нічье», «Чинники посилення почуття власності: контроль, самоінвестування та інтимне знання», «Наслідки і можливості гармонізації почуття власності». Кожен з модулів має на меті опрацювання різних складових почуття власності: контроль, самоінвестування грошей, часу чи інших ресурсів та глибоке інтимне знання. Загальний обсяг тренінгової програми складає 26 академічних годин. Запропонована тренінгова програма може бути використана для гармонізації почуття власності особи, як серед старшокласників і студентів, так і серед дорослого населення загалом.

Висновки. Впровадження та вивчення ефективності тренінгової програми гармонізації почуття власності показало доцільність її використання серед старшокласників та студентської молоді, а також дорослого населення, що сприяло оптимізації прояву відповідальності, самоефективності, самоідентичності та залученості особи.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці програми психологічного тренінгу для гармонізації почуття власності щодо територіальної громади та власної країни.

Ключові слова: почуття власності, психологічна власність, гармонізація почуття власності, тренінгова програма, психоедукація

Iryna Hubeladze. Training Program for Sense of Ownership Harmonization.

Purpose. The purpose of the article is to develop the content and structure and presentation as well of the author's training program to harmonize the sense of ownership of the person.

Methods. A number of methods for interactive work and psychoeducation were used to develop the training program in order to the sense of ownership harmonize: the method of incomplete sentences, role play, simulation, brainstorming, group work, discussion, psychological workshops, creative homework and more.

Results. The article presents the author's training program to harmonize the sense of ownership, which consists of an introduction, final part and three main modules: "Sense of ownership as a socio-psychological phenomenon: mine, ours, someone else's, nobody's", "Factors of strengthening the sense of ownership: control, self-investment and intimate knowledge", "Consequences and opportunities for sense of ownership harmonization". Each of the modules aims to develop different components of a sense of ownership: control, self-investment of money, time or other resources and deep intimate knowledge. The total amount of the training program is 26 academic hours. The proposed training program can be used to harmonize the sense of ownership, both among high school and university students, and among the adult population in general.

Conclusions. The introduction and study of the effectiveness of the training program to harmonize the sense of ownership showed the feasibility of its use among high school and student youth, as well as adults, which helped to optimize responsibility, self-efficacy, self-identity and involvement. The prospects for further research are in the development of a psychological training program to harmonize the sense of ownership of the local community and own country.

Keywords: sense of ownership, psychological property, harmonization of sense of ownership, training program, psychoeducation

Губеладзе Ирина. Тренинговая программа гармонизации чувства собственности.

Цель статьи – разработать содержание, структуру и изложение авторской обучающей программы для гармонизации чувства собственности человека.

Методы. Для разработки программы обучения с целью гармонизации чувства собственности использовался ряд методов интерактивной работы и психоэдукации: метод незаконченных предложений, ролевые игры, симуляция, мозговой штурм, групповая работа, обсуждение, психологические семинары, творческое домашнее задание и т.д.

Результаты. В статье представлена авторская программа обучения гармонизации чувства собственности, которая состоит из введения, заключительной части и трех основных модулей: «Чувство собственности как социально-психологический феномен: мое, наше, чужое, ничье», «Факторы усиления чувства собственности: контроль, самоинвестирование и глубокое сокровенное знание», «Последствия и возможности для гармонизации чувства

собственности». Каждый из модулей направлен на развитие различных компонентов чувства собственности: контроля, самостоятельного вложения денег, времени или других ресурсов и глубоких сокровенных знаний. Общий объем учебной программы составляет 26 академических часов. Предлагаемая программа обучения может быть использована для гармонизации чувства собственности как среди старшеклассников и студентов вузов, так и среди взрослого населения в целом.

Выводы. Внедрение и изучение эффективности программы обучения по гармонизации чувства собственности показало целесообразность ее использования среди старшеклассников и студенческой молодежи, а также среди взрослых, что помогло оптимизировать ответственность, самоэффективность, самоидентификацию и вовлеченность. Перспективы дальнейших исследований заключаются в разработке программы психологического тренинга для гармонизации чувства сопричастности к местному сообществу и своей стране.

Ключевые слова: чувство собственности, психологическая собственность, гармонизация чувства собственности, программа обучения, психообразование.

Вступ. Нівелювання і знецінення потреби у власності протягом тривалого періоду призвело до ослаблення почуття власності і не сформованості економічного мислення сучасних українців та їхньої суб'єктної позиції власника як щодо свого життя, соціальних стосунків, так і щодо колективної власності. Як стверджують дослідники, власність – системотвірний чинник становлення як ідентичності особи, так і особливостей її взаємодії з іншими та відчуття власної успішності і спроможності (Бурменко, Карнышев, 2003; Пайпс, 2008; Хазратова, 2009; Beaglehole, 2015; Noguti & Vokeyar, 2014; Jussila, Tarkiainen, Sarstedt & Hair, 2015; Poretski, Arazy, Lanin & Nov, 2021).

Як продовження теорії психологічної власності (Pierce, Kostova & Dirks, 2002), ми розглядаємо почуття власності як суб'єктивне емоційне переживання людини щодо належності їй певних об'єктів власності, що відображає зміст та значення, яке мають для неї реальні або абстрактні, конкретні або узагальнені об'єкти власності, тобто все те, що може назвати своїм (Губеладзе, 2020). Як стверджував У. Джеймс, втрата майна, яке людина відчуває своїм і яке поступово стає частиною її самості, її «Я», може викликати у людини відчуття зменшення, звуження її особистості». Накопичення матеріальних активів також може бути пов'язане з більш низькою самооцінкою:

чим вона нижча, тим вище бажання компенсації у вигляді накопичення власності (Джеймс, 1991). Почуття власності не тільки підвищує цінність майна для свого власника, воно також підсилює готовність людини піклуватися про те, що вона вважає «своїм», та інвестувати гроші, зусилля і час у «своє» майно (Kahneman, Knetsch & Thaler, 1991).

Дослідження підтверджують, що зосередженість на володінні та придбанні може призвести до конфлікту між особистими й колективними цінностями. Занадто сильне власницьке почуття може перешкоджати співробітництву, оскільки люди прагнуть передусім зберігати контроль за своєю власністю (Pierce, Kostova & Dirks, 2002; Preston & Gelman, 2020). Негативні прояви почуття власності можуть виявлятися і щодо різних сфер реалізації особи як власника, зокрема й у політиці. Як стверджує Дж. Пірс, в процесі переходу від авторитарного режиму до демократичного лідери, відчуваючи країну своєю власністю, будуть чинити опір передачі влади і впровадження демократичних інститутів.

З одного боку, почуття власності має посилювати конкуренцію і боротьбу за «своє», а з іншого, як показують результати досліджень, може, навпаки, активізувати альтруїзм і готовність допомагати іншим (Poretski, Arazy, Lanin & Nov, 2021). Оскільки відчуття власності підсилює відчуття відповідальності за «своє» майно, воно може сприяти збереженню суспільних благ – наприклад, навколишнього середовища. У такий спосіб можна попереджувати «трагедії громад», коли загальний доступ до ресурсу виснажує його або знищує. До такого висновку прийшли дослідники Дж. Пек та С. Шу. Їхні експерименти показали, що почуття власності мотивує «власників» суспільного блага, наприклад озера або парку, берегти і захищати його (Peck & Shu, 2018).

Почуття власності може мати різні конотації і проявлятися по-різному. Як писав У. Джеймс, усі об'єкти власності людини однаково викликають у неї емоції: якщо власність збільшується і процвітає – почуття власності торжествує, якщо ж власність виснажується і зменшується – людина може відчувати зневіру і розпач (Джеймс, 1991). Додамо тільки, що насправді негативні переживання можуть бути пов'язані як із браком певного об'єкта власності, так і з посиленням його проявом, яке викликає надмірну тривогу, страх втрати і фрустрацію. Для відпрацювання таких негативних емоцій

важливо усвідомлювати свої стосунки з конкретним об'єктом власності. З огляду на це постає потреба розробки практичних технік і програм супроводу, спрямованих на гармонізацію почуття власності особи.

Щодо практичних розробок у цьому напрямі, то існують деякі програми щодо розвитку монетарної культури старшокласників (Зубіашвілі, 2018), формування адекватного ставлення до грошей студентів (Карамушка & Ходакевич, 2017). Проте гостро бракує програм з гармонізації прояву саме почуття власності, взагалі формування адекватного ставлення до власності. Отже соціальна значущість проблеми та її недостатня розробленість визначили актуальність і мету нашого дослідження.

Мета статті – розробити зміст і структуру та презентувати авторську тренінгову програму гармонізації почуття власності особи.

Для досягнення поставленої мети було визначено низку **завдань**:

-здійснити теоретичний аналіз наявних сучасних емпіричних та практичних розробок щодо вивчення, активізації та гармонізації почуття власності;

- розробити тренінгову програму гармонізації почуття власності;

- перевірити ефективність запропонованої програми.

Відзначимо тільки, що в цій публікації ми зосередилися тільки на викладі структури і змісту програми.

Методи та процедура дослідження. Тренінгова програма – один із запропонованих методів для практичної психологічної роботи з темою власності. Побудову структури і змісту тренінгової програми здійснено на основі загальних принципів групової роботи.

В основу розробки тренінгової програми покладено положення теорії психологічної власності Дж. Пірса, який стверджував, що чинниками активізації чи мотивами психологічного привласнення є контроль, самоінвестування та ґрунтовні інтимні знання. Посилення почуття власності відповідно призводить до підвищення рівня прояву його окремих показників: самоефективності, самоідентичності, відчуття належності та відповідальності (Pierce, Kostova & Dirks, 2002). Ми виходимо з положення, що почуття власності може мати як позитивну, так і негативну конотацію.

Розробка тренінгової програми відбувається на основі наявних теоретично-методологічних основ вивчення психологічної власності і почуття власності та з урахуванням наявних практичних розробок у

цьому напрямі. А також на основі результатів емпіричних досліджень автора, які відображені у попередніх публікаціях (Губеладзе, 2020).

Переваги тренінгової форми роботи пов'язані передовсім з основними принципами групової роботи. Активні форми роботи дають змогу активізувати внутрішню мотивацію учасників і з опорою на їхні індивідуальні потреби та інтереси залучити їх до ефективної спільної роботи. Високий рівень рефлексивності вправ дозволяє інтеріоризувати отриманий досвід і «привласнити» його. Проблемність самих завдань, робота з актуальними, важливими питаннями і відповідно переживаннями учасників, які не мають і не можуть мати єдиного правильного рішення. Активна творча взаємодія учасників забезпечує креативність та командність у роботі і пошуку спільних рішень, а також занурення та використання колективного досвіду проживання почуття власності.

Мета тренінгової програми – формування гармонійного переживання почуття власності у різних його сферах прояву.

Завдання тренінгу:

- оволодіння знаннями про сутність почуття власності як соціально-психологічного феномену, чинники та особливості його прояву;

- оволодіння навичками рефлексії щодо актуального стану переживання почуття власності;

- визначення ефективних стратегій додання негативних проявів почуття власності і пов'язаних з цим переживань.

Частина запропонованих у програмі вправ і технік є авторською розробкою, а частина – модифікацією загальновідомих технік і прийомів. Проте змістове наповнення кожної з вправ є повністю авторською і відповідає меті і завданням тренінгу.

Для перевірки ефективності запропонованої програми використали два види опитування: 1) кількісне опитування з кількісними показниками, зокрема суб'єктивними оцінками рівню контролю, самоінвестування часу і ресурсів та глибини знань про об'єкт власності, а також показників суб'єктивного відчуття власності; 2) відповіді на відкриті питання щодо ефективності самого тренінгу та суб'єктивної оцінки відчутних змін.

Загальна структура тренінгової програми

Таблиця 1

Структура та обсяг тренінгової програми гармонізації почуття власності

№	Тема модулю	Кількість годин
1	Вступ	2
2	Модуль 1. «Почуття власності як соціально-психологічний феномен: моє, наше, чуже, нічье»	6
3	Модуль 2. «Чинники посилення почуття власності: контроль, самоінвестування та інтимне знання»	6
4	Модуль 3. «Наслідки і можливості гармонізації почуття власності»	6
5	Завершення	2
6	Домашнє завдання	6
	<i>Усього</i>	28

Зміст тренінгової програми

Вступ традиційно присвячено знайомству членів групи, уточненню цілей, очікувань учасників та правил роботи групи. На цьому етапі також здійснюється вхідний діагностичний замір.

Модуль 1. «Почуття власності як соціально-психологічний феномен: моє, наше, чуже, нічье».

Метою цього модулю є рефлексія основних об'єктів та сфер власності, діагностика власного почуття власності та особливостей його прояву.

Завдання 1. Що ви можете назвати словом «моє», «наше», «чуже», «нічье».

Учасникам пропонують протягом 5-10 хв. методом вільних асоціацій записати відповіді на поставлені питання. Потім обирають 1-3 найбільш значущі об'єкти власності і кожен з них оцінюють за 5-бальною шкалою, наскільки сильно учасник відчуває суб'єктивне почуття власності щодо цього об'єкта. Тоді учасники об'єднуються в пари і діляться своїми напрацюваннями. Обговорення у спільному колі.

Завдання 2. Мозковий штурм «Що дає людині суб'єктивне відчуття власності».

Учасники у спільному колі пропонують причини, чому у людей з'являється почуття власності і навіщо воно їм потрібне. Після проведеного мозкового штурму тренер підсумовує і підводить групу до висновків, що:

- почуття власності – універсальний соціально-психологічний феномен, який виникає на основі потреби у власності;

- воно виникає в усіх людей, але може проявлятися різною мірою щодо різних об'єктів власності і в різні періоди життя;

- проживання почуття власності дає людині відчуття безпеки, контролю, стабільності.

Завдання 3. «Сфери реалізації почуття власності».

Учасники всліпу обирають аркуші, на яких написані основні сфери реалізації почуття власності (фінансова сфера, територія, матеріальні речі, соціальні контакти, інформаційний простір, тіло, часовий режим, життя в організації, цінності, ідеї, думки, громадянська сфера). Кожна із зазначених сфер трапляється двічі. Після того, як обрали свій листочок, кожен має знайти свою «пару» – іншого учасника з такою самою сферою. Далі працюють у парі: учасники мають подумати й описати, як проявляється почуття власності саме в цій сфері, які особливості саме такого почуття власності, наскільки часто та інтенсивно проявляється почуття власності в цій сфері, в яких саме соціальних практиках, які загрози втрати можуть бути в цій сфері, і що буде, якщо таке почуття власності буде проявлятися надмірно.

Завдання 4. Індивідуальна робота.

1. Згадайте ситуацію, коли ви відчували надмірне почуття власності щодо того чи того об'єкта. Якими емоціями, переживаннями воно супроводжувалося? До яких дій ви були готові чи як діяли? Наскільки такі переживання і дії були конструктивними і допомагали вам? Якби у вас була можливість щось змінити, що саме ви б змінили і чому?

2. Згадайте ситуацію, коли ви майже не відчували почуття власності щодо певного об'єкта фактичної власності. Якими емоціями й переживаннями це супроводжувалося? До яких дій ви були готові чи як діяли? Наскільки такі переживання і дії були конструктивними і допомагали вам? Якби у вас була можливість щось змінити, що саме ви б змінили і чому?

Обговорення результатів у групі.

Підбиття підсумків

Домашнє завдання. Оберіть один об'єкт власності, бажано той, який у вас сьогодні найяскравіше проявився під час першого завдання (можливо, це стосунки з якоюсь особою, можливо це ваш час, а можливо це ваша машина...). Протягом наступного тижня: 1) дізнайтесь 5+ нових фактів про цей об'єкт власності, які ви раніше

ніколи не знали; 2) приділіть цьому об'єкту власності відчутно більше вашого часу та ресурсу (наприклад, машину помити, відвезти на плановий техогляд чи купити килимки; якщо це стосунки, то сплануйте зустріч і проведіть час разом, приготуйте сюрприз-подарунок для цієї людини, проявіть свою турботу і т.д.); 3) проконтролюйте певні аспекти щодо об'єкта власності: наприклад, якщо це машина – перевірте, чи все справно працює в машині, чи діє ще страховий поліс; якщо мова про ваш час, то подивіться, чи добре ви його спланували, чи все встигаєте, якщо не встигаєте, то чому тощо; якщо це стосунки з іншою людиною, то поцікавтесь, наприклад, чи пообідала вона, чи зручно їй добиратися додому чи до місця вашої зустрічі тощо.

Модуль 2. «Чинники посилення почуття власності: контроль, самоінвестування та інтимне знання».

Метою другого модулю є моделювання ситуацій з посиленням і послабленням рівнів контролю, самоінвестування та інтимного знання й усвідомлення відповідних результатів і наслідків.

Завдання 1. Перевірка домашнього завдання.

Учасники діляться результатами свого домашнього завдання. Що вдалося, що не вдалося, що було легко, а що складно. Чому? Далі ведучий просить оцінити, наскільки посилювалося чи послаблювалося почуття власності щодо цього об'єкта власності після виконання завдань, як змінилися переживання.

У такий спосіб учасники підходять до основної теми модулю.

Завдання 2. Моделювання ситуацій.

Усі учасники об'єднують у чотири мікрогрупи приблизно по п'ять осіб.

Група 1. В межах мікрогрупи один учасник є «власником» та отримує завдання, з гідно з яким у нього проявляється посилений контроль над об'єктом власності, самоінвестування та глибоке інтимне знання. Другий учасник («потенційний власник») не знає певної інформації, не докладав зусиль, але хоче отримати об'єкт власності. Учасники не знають завдання один одного.

Група 2. Кілька учасників із групи (2-3) отримують завдання, що вони спільно володіють певним об'єктом власності (наприклад, спільна квартира членів сім'ї). Інші учасники не володіють цим об'єктом, один із них претендує на об'єкт власності, а ще одна особа не претендує і не залучена до стосунків власності.

Група 3. Усі члени мікрогрупи є співвласниками одного спільного об'єкта власності (наприклад, озеро в місті, поряд з їхнім будинком, де вони всі регулярно прогулюються, відпочивають тощо). Кожен учасник отримує завдання, де вказано, якою мірою він долучався до підтримки стану озера, оскільки вони мають різний рівень почуття власності, контролю, самоінвестування і глибокого знання. Виникає потреба виконати спільні дії щодо об'єкта (наприклад, прибрати біля озера, заселити туди рибу тощо).

Група 4. Об'єктом власності є той самий спільний об'єкт, наприклад, міський парк чи озеро. Однак ніхто з учасників ніколи не долучався до підтримування його чистоти.

Учасники в межах своєї групи і відповідно до отриманого завдання мають розіграти ситуацію. Важливо при цьому виявляти свої переживання, прагнути докладати зусиль до захисту чи розвитку об'єкта власності, які відчуття були пережиті та у зв'язку з чим. Після роботи в мікрогрупах, результати презентуються у спільному колі.

Завдання 3. Групова робота «Мое, наше, чуже, нічье»

Учасники об'єднуються в 4 групи. Кожна група працюватиме над відповідною формою володіння: «мое», «наше», «чуже», «нічье»

Питання для обговорення в мікрогрупі:

1. Що ви можете назвати словом «мое»/ «наше»/ «чуже»/ «нічье»?
2. Як ви відчуваєте, розумієте, що це належить тільки вам/ є об'єктом колективного чи спільного володіння/ це не належить вам/ це не належить нікому?
3. Які дії є типовими до такого об'єкта власності?
4. Чи готові ви ділитися, вкладати свої сили, ресурси, захищати, контролювати цей об'єкт власності. І якщо так, то якою мірою?
5. Що станеться, якщо цей об'єкт власності зникне?

Спільне обговорення напрацювань групи в спільному колі.

Підведення підсумків.

Домашнє завдання. Визначити кілька об'єктів власності, що ви можете «мое», «наше», «чуже», «нічье». Оцініть кожен із цих об'єктів власності за 5-бальною шкалою (1 бал – найнижчий рівень; 5 балів – найвищий рівень) за трьома критеріями: 1) рівень контролю, який ви щодо нього відчуваєте; 2) наскільки ви готові вкладати свій час і ресурси в цей об'єкт власності; 3) наскільки глибокими й

унікальними є ваші знання про цей об'єкт власності, наскільки часто ви поповнюєте свої знання щодо нього.

Модуль 3. «Наслідки і можливості гармонізації почуття власності».

Метою третього модулю є формування конструктивних стратегій проживання почуття власності і його гармонізації; визначення можливих причин і наслідків актуалізації чи деактуалізації почуття власності.

Завдання 1. Експеримент «Моя чашка» («Ефект володіння»).

Учасники об'єднуються в дві підгрупи. Обидві групи отримують завдання розробити авторський логотип чашки їхньої фірми чи країни, але одним сказали, що чашки залишаться у співробітників компанії, переважно в тих, хто долучився до розробки макету, а другим – що чашка буде подарована клієнтам компанії чи іноземним гостям.

Після виконання завдання оцінюється за суб'єктивною оцінкою рівень почуття власності щодо розробленого логотипу чашки та рівень готовності віддати цю чашку іншим. Результати порівнюються. Як правило, в групі, де від самого початку знали, що розробляють логотип для інших, проявляється нижчий рівень почуття власності щодо логотипу чашки та нижчий рівень ефекту володіння. Ведучий пояснює суть поняття «ефект володіння» та як він впливає на наші рішення і дії.

Завдання 2. Мозковий штурм «Втрати і наслідки».

Учасники висловлюють свої думки щодо можливих наслідків в результаті втрати об'єкта власності.

Завдання 3. Індивідуальна робота «Мої стратегії щодо збереження власності».

1. Яким чином ви поведетесь, які дії робите, якщо прагнете отримати певний об'єкт власності?

2. Як ви дієте, якщо відчуваєте загрозу втратити об'єкт власності?

3. За яких умов ваша втрата об'єкта власності буде менш болісною і не такою відчутною?

4. Чи готові ви обміняти чи продати об'єкт власності?

5. Які ваші дії в ситуації втрати об'єкта власності?

Після завершення індивідуальної роботи учасники за бажанням вибірково презентують свої напрацювання на загальне коло. За

результатами презентації, усі учасники в ході мозкового штурму роблять висновки про загрози втрати власності та можливі наслідки для особи.

Підводячи підсумок, ведучий розповідає про конструктивні стратегії проживання негативних емоцій щодо загрози чи фактичної втрати об'єкта власності.

Завершення і підбиття підсумків

Завершальний шеринг «Я зрозумів/ла...», «Я отримав/ла...», «Мені забракло...». На цьому етапі також проводиться другий зріз (вихідна діагностика) для визначення ефективності тренінгу.

Обговорення результатів. Запропонована тренінгова програма може бути використана для гармонізації почуття власності особи. Її ефективність було перевірено серед старшокласників та групи студентів, оскільки саме цей період є сенситивним і показовим з точки зору сформованості ідентичності, в тому числі ідентичності власника. Далі в онтогенезі розгортаються ситуації актуалізації чи деактуалізації почуття власника в тих чи тих практиках. Однак, на нашу думку, ця програма може бути використана для роботи загалом із дорослими людьми без прив'язки до віку. Також ми вважаємо, що на основі цієї програми може бути розроблена більш вузькоспеціалізована програма саме для роботи з гармонізацією почуття власності в конкретній сфері, наприклад щодо робочих завдань чи в процесі формування територіальної громади для підсилення почуття власності до свого регіону тощо. Таку форму групової роботи можна успішно поєднувати з індивідуальним консультуванням, доповнюючи роботу більш глибокими техніками.

Установлено, що впровадження цієї програми сприяло підвищенню рівня відповідальності, усвідомлюваності, самоефективності та соціальної активності учасників. Розроблена програма є ефективною в роботі з молоддю з метою гармонізації почуття власності і за потреби може бути доповнена та експлікована щодо різних сфер власності серед дорослого населення.

Висновки і перспективи. Почуття власності допомагає людині задовольнити ряд потреб – це і прагнення до контролю й безпеки, і самоідентифікація, і необхідність мати особистий простір. Посилення почуття власності визначає і додатково підвищує цінність об'єкта для його власника. Це зумовлює появу як позитивних, так і негативних переживань особи щодо власності. Як низький рівень сформованості

почуття власності потребує його підсилення, так і, навпаки, надмірне, загострене відчуття своєї власності може мати деструктивний характер, а отже, потребує гармонізації цього переживання.

Впровадження та вивчення ефективності тренінгової програми гармонізації почуття власності показало доцільність її використання серед старшокласників та студентської молоді, а також дорослого населення, що сприяло оптимізації прояву відповідальності, самоефективності, самоідентичності та залученості особи.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці програми психологічного тренінгу для гармонізації почуття власності щодо територіальної громади та власної країни.

Література

1. Бурменко, Т. Д., Карнышев, А. Д. (2003). *Собственность: психолого-экономический анализ*. Иркутск: Изд-во БГУЭП.
2. Губеладзе, І. Г. (2020). Соціальні практики володіння як простір реалізації почуття власності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46 (49), 242–250. DOI: 10.33120/ssj.vi46(49). 173
3. Джеймс, У. (1991). *Психология*. Москва.
4. Зубіашвілі, І. К. (2018). Тренінгові практики у соціально-психологічному забезпеченні монетарної культури старшокласників. *Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 1, 48, 19–24.
5. Карамушка, Л. М., Ходакевич, О. Г. (2017). *Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей*. Київ: КНЕУ.
6. Нартова-Бочавер, С. К. (2008). *Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии*. СПб.: Питер.
7. Пайпс, Р. (2008). *Собственность и свобода*. Москва: Московская школа политических исследований.
8. Хазратова, Н. (2009). Психологічна природа почуття власності. *Соціальна психологія*, 5, 103–110.
9. Beaglehole, E. (2015). *Property: A Study in Social Psychology*. London. Psychology Press.
10. Jussila, I., Tarkiainen, A., Sarstedt, M. & Hair, J. F. (2015). Individual Psychological Ownership: Concepts, Evidence, and Implications for Research in Marketing. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 23(2), 121–139. DOI: 10.1080/10696679.2015.1002330
11. Kahneman, D., Knetsch, J. L., Thaler, R. H. (1991). Anomalies: The Endowment Effect, Loss Aversion, and Status Quo Bias. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1): 193–206. DOI: 10.1257/jep.5.1.193

12. Noguti, V. & Bokeyar, A. L. (2014). Who am I? The relationship between self-concept uncertainty and materialism. *International Journal of Psychology*, 49(5), 323–333. DOI: 10.1002/ijop.12031
13. Peck, J., & Shu, S. B. (Eds.). (2018). *Psychological Ownership and Consumer Behavior*. Springer International Publishing. Retrieved from DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-77158-8>
14. Pierce, J. L., Kostova, T. & Dirks, K. T. (2002). The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research. *Review of General Psychology*. 7(1). DOI: 10.1037//108/0-9-2680.7.1.84
15. Poretski, L., Arazy, O., Lanin, J., Nov, O. (2021). Who Owns What? Psychological Ownership in Shared Augmented Reality. *International Journal of Human-Computer Studies*, 150. DOI: 10.1016/j.ijhcs.2021.102611
16. Preston, S. D., Gelman, S. A. (2020). This land is my land: Psychological ownership increases willingness to protect the natural world more than legal ownership. *Journal of Environmental Psychology*. 70. 101443. DOI:10.1016/j.jenvp.2020.101443

References

1. Beaglehole, E. (2015). *Property: A Study in Social Psychology*. London. Psychology Press.
2. Burmenko, T. D., Karnyshev, A. D. (2003). *Sobstvennost: Psykholoho-Ekonomicheskiiy Analiz* [Ownership: Psycho-Economic Analysis]. Irkutsk [in Russian].
3. Hubeladze, I. (2019). Sotsial'ni praktyky volodinnia yak prostir realizatsii pochuttia vlasnosti [Social practices of possession as a space for sense of ownership implementation]. *Naukovi studii iz sotsial'noi ta politychnoi psykhologii - Scietific Studios on Social and Political Psychology*, 46 (49), 242–250. DOI: 10.33120/ssj.vi46(49).173
4. James, W. (1991). *Psykholohyya* [Psychology]. Moscow [in Russian].
5. Jussila, I., Tarkiainen, A., Sarstedt, M. & Hair, J. F. (2015). Individual Psychological Ownership: Concepts, Evidence, and Impications for Research in Marketing. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 23(2), 121–139. DOI: 10.1080/10696679.2015.1002330
6. Kahneman, D., Knetsch, J. L. and Thaler, R. H. (1991). Anomalies: The Endowment Effect, Loss Aversion, and Status Quo Bias. *Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 193–206. DOI: 10.1257/jep.5.1.193
7. Karamushka, L. M., & Khodakevych, O. H. (2017). Psykholohichni osoblyvosti stavlennia studentskoi molodi do hroshei [Psychological features of students' attitude to money]. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
8. Khazratova, N. (2009). Psykholohichna Pryroda Pochuttya Vlasnosti [Psychological Nature of Sense of Ownership]. *Sotsialna Psykholohiya - Social Psychology*, 5, 103–110 [in Ukrainian].

9. Nartova-Bochaver, S. K. (2008). Chelovek Suverennyi: Psikhologicheskoe Issledovaniye Subiekta v Eho Bytii [Man is Sovereign: the Psychological Study of the Subject in His Being]. St. Petersburg: Peter [in Russian].

10. Noguti, V. & Bokeyar, A. L. (2014). Who am I? The relationship between self-concept uncertainty and materialism. *International Journal of Psychology*, 49(5), 323–333. DOI: 10.1002/ijop.12031

11. Pipes R. (2008). Sobstvennost i Svoboda [Ownership and Freedom]. Moskva: Moscow School of Political Studies [in Russian].

12. Peck, J., & Shu, S. B. (Eds.). (2018). Psychological Ownership and Consumer Behavior. Springer International Publishing. Retrieved from DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-77158-8>.

13. Pierce, J. L., Kostova, T. & Dirks, K. T. (2002). The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research. *Review of General Psychology*, 7(1). DOI: 10.1037//108/0-9-2680.7.1.84

14. Poretski, L., Arazy, O., Lanin, J., Nov, O. (2021). Who Owns What? Psychological Ownership in Shared Augmented Reality. *International Journal of Human-Computer Studies*, 150. DOI: 10.1016/j.ijhcs.2021.102611

15. Preston, S. D., Gelman, S. A. (2020). This land is my land: Psychological ownership increases willingness to protect the natural world more than legal ownership. *Journal of Environmental Psychology*, 70. 101443. DOI:10.1016/j.jenvp.2020.101443

16. Zubiashvili, I. K. (2018). Treninhovi praktyky u sotsialno-psykhologichnomu zabezpechenni monetarnoi kultury starshoklasnykiv [Training practices in social and psychological support for high school students' monetary culture]. *Orhanizatsiina psikhologhiia. Ekonomichna psikhologhiia. Sotsialna psikhologhiia: zb. nauk. prats Instytutu psikhologii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy - Organizational psychology. Economic psychology. Social psychology: coll. Science. Proceedings of the GS Institute of Psychology Kostyuk NAPS of Ukraine*, 1, 48, 19–24 [in Ukrainian].

Received: 04.05.2021

Accepted: 18.05.2021

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СТРЕСУ НА ВИНИКНЕННЯ ПСИХОСОМАТИЧНИХ РОЗЛАДІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Грицюк Ірина

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна
hrytsiuk_ira@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6988-6012>

Хлівна Олександра

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна
hlivnaoleksandra@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7782-4038>

Мета: розкрити погляди на сучасне бачення психосоматичних розладів, що виникають у дітей старшого шкільного віку в умовах сучасного інформаційно насиченого та агресивного середовища. Висвітлити результати емпіричного дослідження з цієї тематики. Проаналізувати різноманіття досліджень, що стосуються впливу стресу на дітей старшого шкільного віку та виникнення у зв'язку зі стресовими ситуаціями психосоматичних розладів. Визначити психологічні і психосоматичні аспекти впливу стресу на життя та здоров'я дітей старшого шкільного віку. Опираючись на погляди відомих науковців, зокрема З. Фройда, про те, що всі органічні страждання мають психологічну зумовленість, розкрити своє бачення впливу емоційної стійкості та самооцінки на функціонування внутрішніх органів.

Методи: теоретичні (аналіз проблеми на підставі вивчення наукової літератури, систематизація та узагальнення одержаної інформації). Та емпіричні: психодіагностичні методики (Гісенський опитувальник соматичних скарг, контрольний перелік ознак психопатії, тест-опитувальник Г. Айзенка для діагностики властивостей і типу темпераменту, шкала психологічного стресу RSM-25, малюнковий тест «Автопортрет»), що дозволили нам розкрити наше бачення впливу стресу на появу психосоматичних порушень.

Результати: у ході теоретичного аналізу виявили, що погляди на сучасну психосоматику виходять за рамки уявлень лише про здоров'я чи хворобу. Так само і поняття «стрес» виходить за рамки розуміння «погано» чи «добре».

Зазначено про необхідність враховувати, що більшість людей, в тому числі й діти, в сучасному суспільстві знаходиться під впливом стресу, бо в часи науково-технічної революції, в які ми живемо, посилюється психічна діяльність людей. У результаті дослідження також проаналізовано особливість дітей старшого шкільного віку засвоювати й переробляти великий обсяг інформації, необхідність швидкої адаптації, перші пошуки професійної реалізації, пошук себе тощо. Розглянуто виникнення проблеми емоційного стресу, тобто напруження й перенапруження фізіологічних систем організму під впливом емоційних чинників, як причини психосоматичних розладів. Аналіз отриманих даних полягав у виявленні відмінностей між представниками двох груп – групи емоційно стійких респондентів (середня емоційна стійкість та висока емоційна стійкість) з низьким рівнем стресу та групи емоційно нестійких респондентів (висока емоційна нестійкість та дуже висока емоційна нестійкість) з середнім рівнем стресу. Значна увага приділена опису психологічної картини хвороби, оскільки від такого знання залежать наступні терапевтичні заходи.

Висновки. В умовах стресу, а також з урахуванням нестійкої або заниженої самооцінки діти старшого шкільного віку більш схильні до психосоматичних розладів серцево-судинної системи, системи органів травлення. Узагальнили результати впливу психологічних і соціальних факторів, яким є, власне, стрес. Прийшли до розуміння афективно-емоційних факторів впливу на виникнення психосоматичних порушень.

Ключові слова: психологічний стрес, психосоматика, психічна напруга, дезорганізація поведінки, здоров'я, хвороба, психосоматичне порушення.

Irina Hrytsiuk, Oleksandra Hlivna. Psychological features of the influence of stress on the occurrence of psychosomatic disorders in children of senior school age.

Purpose: to reveal the modern approaches to psychosomatic disorders that occur in children of senior school age in terms of modern information-rich and aggressive environment. To highlight the empirical research results on this topic. To analyze the diversity of research on the stress effects on older school children and the occurrence of psychosomatic disorders in connection with stressful situations. To identify the psychological and psychosomatic aspects of the stress impact on the lives and health of senior school children. Based on the views of famous scientists, namely S. Freud, that all organic suffering has a psychological condition, to reveal their vision of the emotional stability and self-esteem impact on the internal organs functioning.

Methods: theoretical (problem analysis based on the study of scientific literature, systematization, and generalization of the information obtained). And empirical: psychodiagnostic techniques (Giessen Subjective Complaints List, psychopathy checklist of signs, G. Eisenko test questionnaire to diagnose the properties and type of temperament, RSM-25 psychological stress scale, self-portrait drawing test), which allowed us to reveal the impact of stress on the emergence of psychosomatic disorders.

Results: with the help of theoretical analysis it was found that views on modern psychosomatics go beyond the notions of only health or disease. Similarly, the concept of “stress” surpasses the understanding of “bad” or “good”. It is noted that it is necessary to take into account that the vast majority of people, including children, in modern society are under the influence of stress, because during the scientific and technological revolution, the mental activity of people increases. The study also analyzed the peculiarity of high school children to learn and process a large amount of information, the need for rapid adaptation, the first search for professional realization, self-seeking, and so on.

The issue of psychological stress, i.e. stress and overstrain of physiological systems of the body under the influence of emotional factors as causes of psychosomatic disorders. The analysis of the obtained data consisted in identifying differences between representatives of two groups - a group of emotionally stable respondents (average emotional stability and high emotional stability) with low stress and a group of emotionally unstable respondents (high emotional instability and very high emotional instability) with medium stress. Considerable attention is paid to the description of the psychological picture of the disease, as the following therapeutic measures depend on such knowledge.

Conclusions. In terms of stress, as well as taking into account unstable or low self-esteem, senior school children are more prone to psychosomatic disorders of the cardiovascular system, digestive system. We summarized the results of the psychological and social factors' influence. We decided that affective and emotional factors influence the occurrence of psychosomatic disorders.

Keywords: psychological stress, psychosomatics, mental stress, behavior disorganization, health, disease, psychosomatic disorder.

Грыцюк Ирина, Хливна Александра. Психологические особенности влияния стресса на возникновение психосоматических расстройств у детей старшего школьного возраста.

Цель: раскрыть взгляды на современное видение психосоматических расстройств, возникающих у детей старшего школьного возраста в условиях современной информационно насыщенной и агрессивной среды. Осветить результаты эмпирического исследования по данной тематике. Проанализировать многообразие исследований, касающихся влияния стресса на детей старшего школьного возраста и возникновения в связи со стрессовыми ситуациями психосоматических расстройств. Определить психологические и психосоматические аспекты влияния стресса на жизнь и здоровье детей старшего школьного возраста. Опираясь на взгляды известных ученых, в частности Фрейда о том, что все органические страдания имеют психологическую обусловленность, раскрыть свое видение влияния эмоциональной устойчивости и самооценки на функционирование внутренних органов.

Методы: теоретические (анализ проблемы на основе изучения научной литературы, систематизация и обобщение полученной информации). И

емпирические: психодиагностические методики (Гиссенский опросник соматических жалоб, контрольный перечень признаков психопатии, тест-опросник Г. Айзенко для диагностики свойств и типа темперамента, шкала психологического стресса RSM-25, рисуночный тест «Автопортрет»), которые позволили нам раскрыть наше видение влияния стресса на появление психосоматических нарушений.

Результаты: в ходе теоретического анализа было выявлено, что взгляды на современную психосоматику выходят за рамки представлений только о здоровье или болезни. Так же и понятие «стресс» выходит за рамки понятия «плохо» или «хорошо». И необходимо учитывать, что подавляющее большинство людей, в том числе и дети, в современном обществе находится под влиянием стресса, потому что во времена научно-технической революции, в которые мы живем, усиливается психическая деятельность людей. У детей старшего школьного возраста это связано с необходимостью усвоения и переработки большого объема информации, необходимости в быстрой адаптации, первых поисков профессиональной реализации, поиска себя и тому подобное. Поэтому и возникает проблема эмоционального стресса, то есть напряжения и перенапряжения физиологических систем организма под воздействием эмоциональных факторов, которая и вызывает психосоматические расстройства.

Выводы. В условиях стресса, а также с учетом неустойчивой или заниженной самооценки дети старшего школьного возраста более склонны к психосоматическим расстройствам сердечно-сосудистой системы и органов пищеварения. Обобщили результаты влияния психологических и социальных факторов, каким, собственно, и есть стресс. Пришли к пониманию влияния аффективно-эмоциональных факторов на возникновение психосоматических нарушений.

Ключевые слова: психологический стресс, психосоматика, психическое напряжение, дезорганизация поведения, здоровье, болезнь, психосоматические нарушения.

Вступ. Актуальність зазначеної теми очевидна, оскільки ми перебуваємо в умовах перехідного періоду формування Української державності, коли інформаційне суспільство несе переважно негативну інформацію та агресивні сили. Становлення дітей старшого шкільного віку, коли накладаються і вікова криза 17 років, і психологічна неготовність батьків правильно впливати на їх виховання та становлення тощо, формують у них неуспішність, пасивність, а також проблеми зі здоров'ям, що мають часто психосоматичний характер.

Мета дослідження: теоретично та емпірично вивчити вплив стресу на виникнення психосоматичних розладів, зокрема в дітей

старшого шкільного віку. Завдання: здійснити теоретичний аналіз проблематики впливу стресу на психосоматичні порушення; розкрити проблематику стресу в дітей старшого шкільного віку; проаналізувати результати проведеного нами емпіричного дослідження.

Психологічний стрес – це стан надмірної психічної напруженості і дезорганізації поведінки. А психосоматика – це, відповідно, відображення через тіло психічного життя, яке охоплює як тілесні прояви емоцій, так і відображення інших підсвідомих процесів. Тому психологічні проблеми дитини, зокрема старшого шкільного віку, знаходять відображення в психосоматичних проявах.

Зміна поведінки під час стресу – специфічний і більше інтегральний показник характеру відповіді на вплив, ніж окремі функціональні показники. У стані стресу в дитини часто домінує форма поведінки з підвищенням збудливості, що виражається в дезорганізації поведінки, втрати ряду раніше набутих реакцій, переважання стереотипних відповідей, появи помилкових дій.

Ще у ХІХ ст. З. Фрейд стверджував, що при неврозах сильне емоційне збудження призводить до психосоматичних захворювань (Фрейд, 2015). У ХХ ст. Ф. Александер, прихильник тілесно-орієнтованої психотерапії, переконливо доводив, що затяжні, стереотипно повторювані негативні емоції не обмежуються лише психологічними проявами, а призводять до розвитку специфічних тілесних розладів. Останні проявляються в тих системах організму, з якими дані емоції мають «спорідненість». Так, почуття гніву призводить до формування серцево-судинних захворювань, а почуття залежності – захворювань шлунково-кишкового тракту тощо (Александер, 2001).

Будь-які негативні стани, зокрема й стрес, викликають психічний дискомфорт, який пов'язаний або з актуальною психологічною проблемою, або з певною життєвою ситуацією. Організм починає мобілізуватись і спрямовує усі свої ресурси на подолання цього дискомфорту. Але в результаті дії сильного чи часто повторюваного подразника відбувається виснаження компенсаторних можливостей організму. Наслідком цього є перехід реакції тривоги, або наступної стадії резистентності, у фазу виснаження. У загальнобіологічному плані, на думку Ф. Меєрсона, стрес-реакція сформувалася в процесі еволюції як необхідна неспецифічна ланка більш складного цілісного

механізму адаптації (Меєрсон, 1982). З іншого боку, як відомо, стрес є важливою частиною не лише механізму адаптації, але й патогенезу багатьох захворювань (Davidson, 2012).

Велике значення вивченню емоцій у дітей у зв'язку з виникненням соматичної патології надавали дослідники психоаналітичної школи, які заперечували біологічну корисність емоцій і розглядали негативні емоції як основу соматичного неблагополуччя. Певна специфічність емоційних (поведінкових) реакцій у дітей відзначалася багатьма дослідниками.

Психічні розлади, особливо депресії та неврози, зазвичай супроводжуються порушеннями соматичних функцій, насамперед вегетативних. Між тілесними й душевними хворобами розташована перехідна область психосоматичних порушень, які є функціональними і протікають без органічних змін органів і тканин. Подібні порушення виникають під явним або прихованим впливом психічного фактора, від ступеня впливу якого залежить виразність симптоматики. Ця симптоматика добре реагує на психотерапію і погано – на ліки (Харченко, 2015).

Психосоматичні порушення у широкому сенсі слова включають конверсійні та соматоформні розлади, розлади прийому їжі і виділення, сну і статевої функції. До конверсійних розладів належать псевдоневрологічні порушення функцій органів чуттів і рухів, ксоматоформних – іпохондричні розлади, соматоформна та вегетативна дисфункція і хронічні соматоформні больові розлади (Shalev, Entringer, Wadhwa, 2013).

Виділяють психосоматичні хвороби у вузькому сенсі слова (органічні психосоматози), вони становлять «святую сімку». Першим найповнішу класифікацію психосоматичних розладів запропонував М. Блейлер 1970 року, виокремивши три їх види.

1. Так звані класичні психосоматози, тобто психосоматичні захворювання, що супроводжуються органічною патологією внутрішніх органів і систем.

2. Функціональні психосоматичні розлади, які спостерігають найчастіше. Вони мають стійкий перебіг. У деяких випадках їх зараховують до так званих системних неврозів.

3. Психосоматичні розлади в ширшому (непрямому) розумінні. Здоров'я порушується через особливості поведінки людини, що

пояснюється характером особистості та її переживаннями (Dube, Fairweather, Pearson, 2009).

Етіологія психосоматичних захворювань у дітей тісно пов'язана із станом ЦНС дитини. А в етіології неврозів у дітей основне місце займають аномалії виховання і несприятливі сімейні умови, викликані неправильною поведінкою батьків. На цьому тлі зростаючих невротичних розладів зростає кількість хворих дітей, у яких під впливом згаданих та інших психогенних факторів виникають соматичні захворювання серцево-судинної, дихальної систем, шлунково-кишкового тракту, шкіри (Наказава, 2018).

Етіологія і патогенез психосоматичних розладів досі з'ясовані не достатньо. Певно, генез їхній має багатofакторний характер. Різноманітні ланки пояснює теорія специфічності, що вказує на особливі (неусвідомлені) конфлікти, які зумовлюють специфічні розлади (Александр, 2001). За неспецифічною теорією, будь-який стрес може спричинити патологічні зміни в генетично ослабленому організмі.

Найбільш важливу роль у механізмі розвитку емоційного стресу відіграють первинні розлади у вентромедіальному відділі гіпоталамуса, базальнолатеральної області мигдалини, перегородці і ретикулярної формації. Саме неузгодженість діяльності в цих структурах призводить до зміни нормального функціонування серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту, згортальної системи крові, розладу імунної системи (Felitti, Anda, 2010).

Методи та процедура дослідження. Емпіричне вивчення впливу стресу на виникнення психосоматичних розладів у дітей старшого шкільного віку відбувалось на основі закладів професійної освіти м. Луцька (упродовж 2019-2020 років). Проводили наше дослідження на базі училищ (Луцький педагогічний коледж та ДПТНЗ «Луцьке вище професійне училище № 9»), де навчаються діти, які обрали професійну освіту. В дослідженні взяли участь 36 респондентів. У своєму дослідженні ми не враховували статеві особливості, оскільки більшість досліджуваних становили особи жіночої статі (30 респонденток) та лише 6 осіб чоловічої статі. Середній вік досліджуваних – 18 років. Ми запропонували їм такі методики: Гісенський опитувальник соматичних скарг, контрольний перелік ознак психопатії, тест-опитувальник Г. Айзенка для діагностики властивостей і типу темпераменту (EP Q, форма А),

шкала психологічного стресу RSM-25, малюнковий тест «Автопортрет».

Обговорення результатів. За допомогою вибраних методик ми мали змогу охарактеризувати вплив стресу на виникнення психосоматичних розладів у старшому шкільному віці. Обробка результатів після проведення опитувальника шкали психологічного стресу RSM-25 полягала в тому, щоб підрахувати загальну кількість балів, відповідно до кожного твердження.

Отже, проаналізувавши результати проведеного опитувальника, ми дійшли висновку, що найбільша кількість опитаних (63%) набрали таку кількість балів, що відповідає середньому рівню стресу. Решта 37% респондентів набрали таку кількість балів, що відповідає низькому рівню стресу і, відповідно, характеризує стан психологічної адаптованості до робочих навантажень.

Наступним тестом, що був представлений до уваги старших учнів, був тест-опитувальник Г. Айзенка для діагностики властивостей і типу темпераменту (EP Q, форма A), що дав змогу оцінити респондентів за такими шкалами: шкала інтроверсії-екстраверсії, шкала емоційна стійкість-нестійкість, шкала скритність-відвертість (щирість).

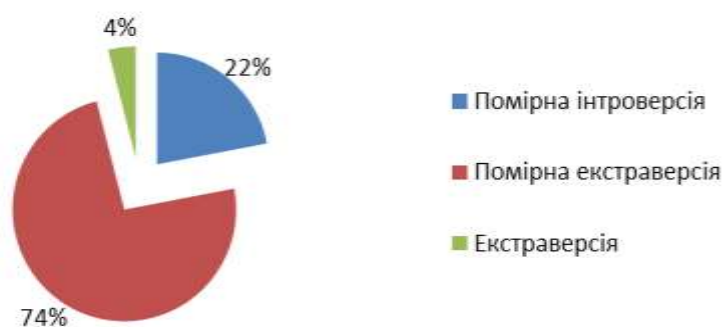

Рис.1. Відсотковий розподіл за тест-опитувальником Г. Айзенка для діагностики властивостей типу темпераменту (EP Q, форма A)

За шкалою інтроверсії-екстраверсії 74% респондентів отримали результати, які свідчать про помірну екстраверсію. Шкала емоційна стійкість-нестійкість показала, що, по-перше, найбільше діагностованих осіб, а саме 35%, є високо емоційно нестійкими, і по-друге, з середнім рівнем з тенденцією до високого рівня. Показники опитаних респондентів наведені у вигляді діаграми на рис.1.

Інтерпретуючи методику «Автопортрет», ми взяли до уваги такі ознаки: самооцінка, інтелектуальна та соціальна адекватність, депресія, агресивність, тривожність. У 28% старших школярів виявили завищену самооцінку. В 11% опитаних – знижена, 61% мають адекватну самооцінку. За ознакою інтелектуальної та соціальної адекватності виявили 97% респондентів. Лише один досліджуваний (3%) не зовсім адекватно реагує на події, що відбуваються навколо. 33% опитаних мають схильність до депресивного стану, а решта 67% отримали результати, що засвідчують у них відсутність депресії. Такі ж самі показники за ознакою агресивності: у 33% опитаних виявлено схильність до агресії, а в 67% – ні. Тривожність спостерігається у 42%, у решти опитаних тривожність відсутня.

Щоб оцінити реальну картину, чи впливає стрес на виникнення соматичних захворювань, ми умовно поділили респондентів на дві групи:

1. Група емоційно стійких респондентів (середня емоційна стійкість та висока емоційна стійкість) з низьким рівнем стресу;
2. Група емоційно нестійких респондентів (висока емоційна нестійкість та дуже висока емоційна нестійкість) з середнім рівнем стресу.

Самопочуття на момент обстеження респондентів ми визначали за допомогою Гіссенського опитувальника соматичних скарг. Проаналізувавши проведену методику, ми зробили такий висновок: у більшості респондентів двох груп переважають симптоми за шкалою, яка стосується шлункових скарг. Також спостерігаються високі показники за шкалою «болі в різних частинах тіла» або «ревматичний фактор». У всіх осіб без винятку, які помічають за собою прояв наявних симптомів за описаними вище шкалами, відзначається швидка виснаженість.

Все ж у зіставленні двох умовно сформованих груп спостерігаються симптоми шкали «сердечні скарги» переважно в другій групі, яка становить більшу частину обстежуваних осіб. Це свідчить про те, що в другій групі осіб локалізуються нездужання переважно у серцево-судинній сфері. Усім особам було рекомендовано звернути увагу на своє здоро'я, щоб при частому прояві тих чи тих симптомів звернутися до відповідного фахівця в цій галузі медицини.

Емоційно нестійкі респонденти, у яких відзначається середній рівень стресу, часто відчують такі симптоми: серцебиття, відчуття комка в горлі, напади задишки та серцеві напади. Це свідчить про те, що особи другої групи більш схильні до виникнення таких соматичних недуг як артеріальна гіпертензія, ішемічна хвороба серця, кардіоспазм, порівняно з першою групою обстежуваних. А це є серйозною небезпекою, яка може стосуватися багатьох досліджуваних. Результати проведеної методики представлені у формі діаграми на рис. 2.

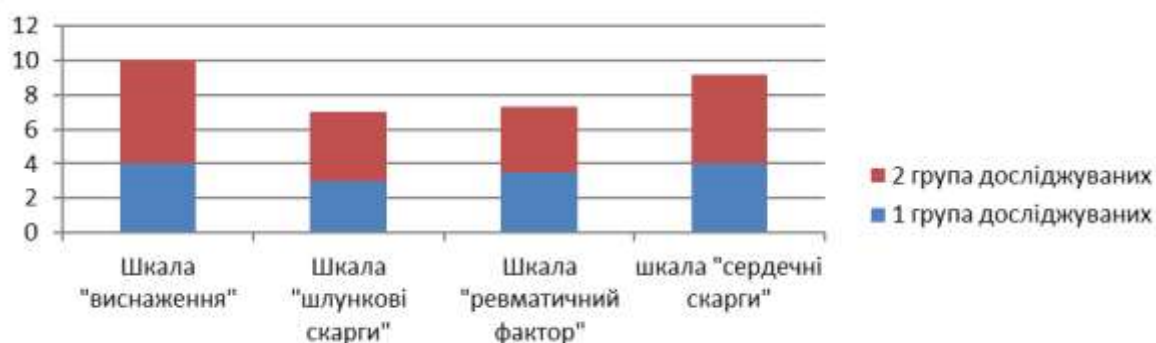

Рис. 2. Порівняльна характеристика двох груп респондентів (емоційно стійких та нестійких) за Гіссенським опитувальником соматичних скарг

Висновки. Під соматичними розладами у дитячому віці ми розуміємо картину хвороби, яка переважно буває викликана психічними факторами. Як уже зазначалося, усвідомити ці фактори дуже важливо, оскільки від них залежать терапевтичні заходи (Грицюк, 2016). Отже, відповідно до проаналізованої літератури, а також ґрунтуючись на нашому дослідженні, ми прослідкували вплив стресу на появу психосоматичних розладів у старшому шкільному віці. Це впливає і на працездатність, і на успішність та, що найголовніше, самопочуття дітей старшого шкільного віку. Необхідно пам'ятати, що взаємозв'язок тіла і психіки завжди має двосторонній характер. Будь-які психологічні проблеми призводять до психосоматичних наслідків. Страждають ті чи ті органи та системи, але з іншого боку, це дає можливість вирішити символічні послання психіки. Психологічне розуміння впливу стресу на виникнення проблем зі здоров'ям, що має психосоматичний характер, дає змогу в перспективі розробляти психологічні техніки та тренінги, просвітницькі програми задля збереження здорової нації.

Література

1. Александер, Ф. (2011) Психосоматическая медицина. Принципы и применение. Москва: Ин-т ОГИ.
2. Грицюк, І. М. (2016). Психосоматичні прояви психологічних порушень у дітей, що пережили психотравмуючу ситуацію. *Наука і освіта*, 2–3, 121–124.
3. Исаев, Д. Н. (2008). Эмоциональный стресс, психосоматические и соматопсихические расстройства у детей. СПб.: Речь.
4. Малкина-Пых, И. Г. (2015). Психосоматика. Москва: Эксмо.
5. Карвасарский, Б. Д. (2010). Клиническая психология. СПб.: Питер.
6. Меерсона, Ф. (1982) Адаптация, стресс и профилактика. Москва: Изд-во ВМВ.
7. Наказава, Д. Дж. (2018). Осколки детских травм. Почему мы боеем и как это остановить. Москва: Издательство «Э».
8. Розов, В. І. (2007). Психотехнології адаптивної саморегуляції стресу. *Практ. психологія та соц. Робота*, 8, 24–28.
9. Сандомирский, М. Е. (2001). Защита от стресса: Физиологически-ориентированный подход к решению психологических проблем (Метод РЕТРИ). Москва: Изд-во Ин-та психотерапии.
10. Харченко, Д. М. (2015). Психосоматичні розлади. Теорії, методи діагностики, результати досліджень. Київ: Видавничий Дім «Слово».
11. Фрейд, З. (2015). Психоанализ и детские неврозы. Москва: Гуманитарные и общественные науки.
12. Davidson, R. (2012). The emotional life and your brain: how its unique patterns affect the way you think, feel, and live – and how you can change them. NY: Penguin.
13. Shalev, I., Entringer, S., Wadhwa, P.D., et al. (2013). Stress and telomer biology: a lifespan perspective. *Psychoneuroendocrinology*; 9(38), 835–842.
14. Dube, S. R., Fairweather, D., Pearson, W. S., et al. (2009). Cumulative childhood stress and autoimmune diseases in adults. *Psychosomatic Medicine*; 2(71), 243–250.
15. Felitti, V. J., Anda, R. F. (2010). The relationship of adverse childhood experiences to adult health, well-being, social function, and health care. New York: Cambridge University Press. Chapter 8.
16. Fink, H. A., Kuskowski, M. A., Marshall, L. M. (2014). Association of stressful live events with incident falls and fractures in older men. *Age and Agein*, 1(43), 103–108.
17. Hrytsiuk I., Koshyrets, V., Khvorost, K., Mushkevych, M., Duchiminska, T., Mahdysiuk, L., Fenyna, O. The influence of moderate physical activities on the psychophysical state of children with minimal brain dysfunctions. *Journal of Physical Education and Sport. Romania*. Art 282, 1912–1918. DOI: <https://doi.org/10.7752/jpes.2018.s4282>.

References

1. Aleksander, F. (2011) *Psichosomaticheskaja medicina. Principy i primenenie* [Psychosomatic medicine. Principles and Applications]. Moskva: In-t OGI [in Russian].
2. Hrytsiuk, I. M. (2016). Psykhosomatychni proiavy psykholohichnykh porushen u ditei, shcho perezhly psykhotravmuiuchu sytuatsiiu [Psychosomatic manifestations of psychological disorders in children who have experienced a traumatic situation]. *Nauka i osvita - Science and education*, 2–3, 121–124 [in Ukrainian].
3. Isaev, D. N. (2008). Jemocional'nyj stress, psichosomaticheskie i somatopsihicheskie rasstrojstva u detej [Emotional stress, psychosomatic and somatopsychic disorders in children]. SPb.: Rech' [in Russian].
4. Malkina-Pyh, I. G. (2015). Psichosomatika [Psychosomatics]. Moskva: Jeksmo . [in Russian].
5. Karvasarskiy, B. D. (2010). Klinicheskaja psihologija [Clinical psychology]. SPb.: Piter [in Russian].
6. Meersona, F. (1982). Adaptatsiya, stress i profilaktika [Adaptation, stress and prevention]. Moskva: Izd-vo VMV [in Russian].
7. Nakazava, D. Dzh. (2018). Oskolki detskih travm. Pochemu my boleem i kak jeto ostanovit' [Shards of childhood trauma. Why are we sick and how to stop it]. Moskva: Izdatel'stvo «Je» [in Russian].
8. Rozov, V. I. (2007). Psihotehnologiiï adaptivnoï samoreguljaciï stresu [Psychotechnologies of adaptive stress self-regulation]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota - Practical Psychology and Social Work*, 8, 24–28 [in Ukrainian].
9. Sandomirskij, M. E. (2001). Zashhita ot stressa: Fiziologicheski-orientirovannyj podhod k resheniju psihologicheskikh problem (Metod RETRI) [Defending Against Stress: A Physiological-Oriented Approach to Solving Psychological Problems (RETRY Method)]. Moskva: Izd-vo In-ta psihoterapii [in Russian].
10. Kharchenko, D. M. (2015). Psykhosomatychni rozlady. Teorii, metody diahnostryky, rezultaty doslidzhen [Psychosomatic disorders. Theories, diagnostic methods, research results]. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo» [in Ukrainian].
11. Freyd, Z. (2015). Psihoanaliz i detskie nevrozyi [Psychoanalysis and childhood neuroses]. Moskva: Gumanitarnyie i obschestvennyie nauki [in Russian].
12. Davidson, R. (2012). The emotional life and your brain: how its unique patterns affect the way you think, feel, and live – and haw you can change them. NY: Penguin.
13. Shalev, I., Entringer, S., Wadhwa, P.D., et al. (2013). Stress and telomer biology: a lifespan perspective. *Psychoneuroendocrinology*; 9(38), 835–842.
14. Dube, S. R., Fairweather, D., Pearson, W. S., et al. (2009). Cumulative childhood stress and autoimmune diseases in adults. *Psychosomatic Medicine*; 2(71), 243–250.

15. Felitti, V. J., Anda, R. F. (2010). The relationship of adverse childhood experiences to adult health, well-being, social function, and health care. New York: Cambridge University Press. Chapter 8.

16. Fink, H. A., Kuskowski, M. A., Marshall, L. M. (2014). Association of stressful life events with incident falls and fractures in older men. *Age and Ageing*, 1(43), 103–108.

17. Hrytsiuk I., Koshyrets, V., Khvorost, K., Mushkevych, M., Duchiminska, T., Mahdysiuk, L., Fenyna, O. The influence of moderate physical activities on the psychophysical state of children with minimal brain dysfunctions. *Journal of Physical Education and Sport. Romania*. Art 282, 1912–1918. DOI: <https://doi.org/10.7752/jpes.2018.s4282>.

Received: 04.02.2021

Accepted: 05.03.2021

WHAT EVERY PSYCHOLOGIST AND PSYCHOTHERAPIST SHOULD KNOW ABOUT THE PLACEBO AND NOCEBO EFFECT

Giacomuzzi Salvatore

Medical University of Innsbruck,
Innsbruck, Austria
salvatore.giacomuzzi@sfu.ac.at
<https://orcid.org/0000-0001-8059-0474>

Markus Ertl

Bureau for statistical studies,
Innsbruck, Austria,
<https://orcid.org/0000-0002-6408-5045>

Barinova Natalia

V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, Ukraine
barinova.n2310@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5103-0611>

Garber Klaus

Sigmund Freud University,
Vienna, Austria
klaus.garber@sfu.ac.at
<https://orcid.org/0000-0002-0958-0641>

Kocharian Alexander

V. N. Karazin Kharkiv National University,
Kharkiv, Ukraine
kocharian55@jmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8998-3370>

Purpose. Only a few medical terms are used as often, even in a metaphorically way, as the words placebo and nocebo. Almost any psychologist and psychotherapist think he/she knows well what by a placebo or nocebo is understood, but usually

without really being able to explain it exactly and how it works. In addition, most psychologists and psychotherapists immediately think of clinical trials. However, many things are attributed to the placebo or nocebo effect that does not really fall under this concept in terms of a strict scientific terminology. Therefore, the following article summarizes the ongoing debate on placebo/nocebo effects by citing the current scientific literature.

Methods. To realize the purpose of the study, we used the methods of theoretical scientific research.

Results. In summary patients are more prone to develop nocebo effects are those with alternative or negative healthcare beliefs or experiences or unrealistic perceptions about treatment; managing these factors is a core strategy to counteract the nocebo effect.

Conclusions. Healthcare professionals can help to minimise the influence of the nocebo effect by considering how information about treatments, including benefits and adverse effects, is framed and communicated. Establishing a positive interaction from the start and involving patients in decisions about their treatment and ensuring they understand the cause of their illness and what they can do to manage their symptoms is likely to lead to better treatment outcomes.

Keywords: placebo, nocebo, healthcare, patients, psychotherapist.

Джакомуці С., Ертл М., Барінова Н., Гарбер К., Кочарян О. Що кожен психолог і психотерапевт повинен знати про ефект плацебо і ноцебо.

Мета. Лише декілька медичних термінів використовуються так часто, навіть у метафоричному плані, як слова плацебо та ноцебо. Майже будь-який психолог і психотерапевт вважає, що він / вона добре знає, що розуміють під поняттями плацебо або ноцебо, але, зазвичай, не можуть пояснити, як саме це працює. Крім того, більшість психологів та психотерапевтів одразу замислюються про клінічні випробування. Однак багато речей приписують ефекту плацебо або ноцебо, який насправді не підпадає під цю концепцію з точки зору суворої наукової термінології. Тому наступна стаття підсумовує поточні дискусії щодо ефектів плацебо / ноцебо, посилаючись на сучасну наукову літературу.

Методи. Для реалізації мети дослідження ми використовували методи теоретичного наукового дослідження.

Результати. Таким чином, пацієнти більш схильні до розвитку ефектів ноцебо - це ті, хто має альтернативні або негативні переконання в галузі охорони здоров'я або досвід або нереальне сприйняття лікування; управління цими факторами є основною стратегією протидії ефекту ноцебо.

Висновки. Медичні працівники можуть допомогти мінімізувати вплив ефекту ноцебо, використовуючи спосіб формування та передачі інформації про лікування, включаючи переваги та несприятливі ефекти. Встановлення позитивної взаємодії з самого початку та залучення пацієнтів до рішень щодо їх лікування та забезпечення розуміння ними причини їхньої хвороби та того, що вони можуть зробити для лікування своїх симптомів, швидше за все, призведе

до кращих результатів лікування.

Ключові слова: плацебо, ноцебо, охорона здоров'я, пацієнт, психотерапевт.

Джакомуцци С., Эртл М., Баринова Н., Гарбер К., Кочарян А. Что каждый психолог и психотерапевт должен знать об эффекте плацебо и посебо.

Цель. Лишь несколько медицинских терминов используются так часто, даже в метафорическом плане, как слова плацебо и ноцебо. Почти любой психолог и психотерапевт считает, что он / она хорошо знает, что понимают под понятиями плацебо или ноцебо, но, как правило, не могут объяснить, как это работает. Кроме того, большинство психологов и психотерапевтов сразу задумываются о клинических испытаниях. Однако многое приписывают эффекту плацебо или ноцебо, который на самом деле не подпадает под эту концепцию с точки зрения строгой научной терминологии. Поэтому следующая статья подытоживает текущие дискуссии о эффектах плацебо / ноцебо, ссылаясь на современную научную литературу.

Методы. Для реализации цели исследования мы использовали методы теоретического научного анализа.

Результаты. Таким образом, пациенты более склонны к развитию эффектов ноцебо - это те, кто имеет альтернативные или негативные убеждения в области здравоохранения или опыт или нереально восприятие лечения; управления этими факторами является основной стратегией противодействия эффекта ноцебо.

Выводы. Медицинские работники могут помочь минимизировать влияние эффекта ноцебо, используя способ формирования и передачи информации о лечении, включая преимущества и неблагоприятные эффекты. Установление позитивного взаимодействия с самого начала и привлечения пациентов с решениями по их лечению и обеспечения понимания ими причины их болезни и того, что они могут сделать для лечения своих симптомов, скорее всего, приведет к лучшим результатам лечения.

Ключевые слова: плацебо, ноцебо, здравоохранение, пациент, психотерапевт.

Introduction

As long ago in the ancient near east, the sick were cured by talking to them. The first historical tradition of the „Placebo“ effect comes from Plato. Plato was convinced that words could have the power to heal the sick. Placebo is Latin for I shall be pleasing. It was originally used as a name for the Vespers in the Office of the Dead, taken from a phrase used in it, a quote from the Vulgate's Psalm 116:9.

In the Cambridge dictionary we find e.g. that placebo is a substance

given to someone who is told that it is a particular medicine, either to make that person feel as if they are getting better or to compare the effect of the particular medicine when given to others. The opposite term „Nocebo” was originally coined to give a name to the negative equivalent of placebo phenomena and distinguish between desirable and undesirable effects of placebos. Therefore, nocebo was used to describe an inactive substance or ineffective procedure that was designed to arouse negative expectations (Häuser, Hansen, Enck, 2021).

Jütte (2011) underlines that the term placebo is known nowadays in the medical terminology for not more than nearly 200 years. It was not until the second third of the 18th century that this phenomenon, or at least one aspect of it, was described with the word "placebo" (Jütte, 2011). However, what is understood today as the placebo effect was not only known to doctors but also to non-physicians but rather as a phenomenon. The first controlled clinical trials were designed in the early 19th century by physicians who either wanted to prove that homeopathy was effective or that this new healing method was rather only nonsense. It was not until the discovery of the Paul Martini (1932), professor of medicine at the University of Bonn, that medical methodology discovered the placebo as a control in drug trials.

In 1955, Henry K. Beecher published the classic work entitled "The Powerful Placebo." Since that time the placebo effect has been considered a scientific fact. Beecher was the first scientist to quantify the placebo effect. He claimed that in 15 trials with different diseases, a placebo alone satisfactorily relieved 35% of 1082 patients. This publication is still the most frequently cited placebo reference (Kienle, 1997).

By the late 1950s, Beecher had completely reshaped his views on experimental research. He published his first article on research ethics in 1959, continued expressing dismay at the weak safeguards for experimental subjects, and established himself as an authority with his 1966 New England Journal article. When he died, that journal eulogized him as “one of the pioneers in the development of programs designed to protect the rights of patients and of volunteers engaged in various human studies.”

Only in a 1965 lecture had Beecher ever hinted publicly that he felt “obliged to say that, in years gone by, work in my laboratory could have been criticized” for its ethical flaws (El-hai, 2017).

Methods. The following article summarizes the ongoing debate on

placebo/nocebo effects by citing the current scientific literature.

Results and discussion.

General description regarding the Placebo and Nocebo effect

In modern scientific literature, a broader concept of placebo is used today. Placebo is understood as the administration of a placebo pharmacognosy or the use of a placebo procedure, as well as the influence of the treatment environment, the expectations of the client and the doctor, and the associated successful therapist-client interaction (Jütte 2011).

Real or pure placebos are „medicines“ that only contain a pharmacologically ineffective substance or colorants according to Jütte (2011). An active placebo is a pharmacologically active substance, which, however, does not contain any specific effects for the specific case. Only typical side effects are induced. It is only used in clinical trials.

Pseudo-placebos, also called "unclean placebos" or "impure placebos", are pharmacodynamically active substances which, however, do not have any specific effect on the disease, either because the dosage is too low or because the disease being treated does not respond to them according to the prevailing medical theory underlines Jütte (2011). This placebo variant rarely plays a part in research, while it is of great relevance in daily practice, since pure placebos can only be used in exceptional cases. In contrast to pure placebos, pseudo-placebos can cause specific adverse therapeutic effects due to the pharmacodynamics of the substance used.

In daily routine the balancing between pure placebo and pseudo-placebo regarding the side effect profile of the pseudo-placebo, as well as ethical and legal aspects, should be taken into account.

Let us say now some more words about the nocebo effect and its implications. A range of studies have identified that a patient's expectations about a treatment is a key factor in influencing rates of adverse effects and medicine adherence.

The nocebo effect, in contrast, is less well known, and derives from Latin for "I will harm". It describes a reduction in treatment efficacy, a worsening of symptoms or new onset adverse effects experienced independently from the action of an active treatment component. This is due to the expectation or perception that the treatment will cause harm. For example, in the study above, when patients were given negative expectations about treatment (i.e., told the opioid would make them more sensitive to pain after the initial effect wore off), the analgesic effect of the

opioid was completely eliminated (Bingel, Wanigasekera, Wiech, et al., 2011).

It has been suggested that a significant proportion of adverse effects of medicines are attributable to the nocebo effect (The nocebo effect:..., 2019). One explanation of how nocebo-induced symptoms can occur is that because the patient is anticipating that their treatment will result in negative effects, they are likely to have a heightened awareness or sensitivity towards normal day-to-day symptoms, e.g. aches, pains, fatigue, mood changes, and sensory changes (Kaptchuk, Miller, 2015). These symptoms are then attributed to the treatment and considered as an adverse effect. Natural fluctuations in a disease process or symptoms can also be attributed as adverse effects of a treatment if they coincide with the initiation of a different medicine (or brand) or a change in treatment approach.

Häuser et al (2021) state that physicians face an ethical dilemma, as they are required not just to inform patients of the potential complications of treatment, but also to minimize the likelihood of these complications, i.e., to avoid inducing them through the potential nocebo effect of thorough patient information. Possible ways out of the dilemma include emphasizing the fact that the proposed treatment is usually well tolerated, or else getting the patient's permission to inform less than fully about its possible side effects. Communication training in medical school, residency training, and continuing medical education would be desirable so that physicians can better exploit the power of words to patients' benefit, rather than their detriment (Häuser, Hansen, Enck, 2021).

Colloca (2018) underlines that the phenomenon known as the nocebo effect describes the effects of negative expectancies. This is according to Colloca in contrast to positive expectations that trigger placebo effects. In evolutionary terms, nocebo and placebo effects coexist to favour perceptual mechanisms that anticipate threat and dangerous events (nocebo effects) and promote appetitive and safety behaviours (placebo effects) (Colloca, 2018).

The efficacy of placebo has been demonstrated for subjective symptoms such as pain and nausea. Nocebo (and placebo) effects engage a complex set of neural circuits in the central nervous system that modulate the perception of touch, pressure, pain and temperature. Colloca states that nocebo effects contribute to perceived side effects and may influence clinical outcomes and patients' adherence to medication. Therefore,

according to Colloca we should consider how to avoid them in clinical trials and practices. For example, nocebo effects might be reduced by tailoring patient-clinician communication to balance truthful information about adverse events with expectations of outcome improvement, exploring patients' treatment beliefs and prior negative therapeutic history, and paying attention to framing (ie, treatment description) and contextual effects (ie, price). Through an understanding of the physiological mechanisms, strategies could be developed to reduce nocebo effects (Colloca, Miller, 2011).

Nocebo effects can also arise from a variety of circumstances. There are various factors that influence a patient's attitude towards their treatment, including:

- Healthcare beliefs, such as views on whether medicines are harmful, preferences for complementary or alternative medicines;
- Perceived personal sensitivity to the effects of medicines;
- Perceived severity of their condition, baseline symptoms and co-morbidities;
- Previous healthcare experiences, including adverse treatment reactions;
- Level of anxiety;
- Interactions with HealthCare professionals;
- Medicines information, e.g. consumer medicine sheets, package inserts, patient websites;
- Health literacy, e.g. interpretation of written or verbal adverse effect information;
- Mainstream and social media;
- Views and experiences of family, friends and others (Arnold, Finniss, Kerridge, 2014).

Psychological mechanisms

Placebo and nocebo are meanwhile being used in another sense: The effects of every medical treatment, for example administration of drugs or psychotherapy, are divided into specific and non-specific as we stated above. Specific effects are caused by the characteristic elements of the intervention. The non-specific effects of a treatment are called placebo effects when they are beneficial and nocebo effects when they are harmful (Häuser, Hansen, Enck, 2021).

Placebo and nocebo effects are also seen as psychobiological phenomena that arise from the therapeutic context in its entirety, including

sham treatments, the patients' treatment expectations and previous experience, verbal and non-verbal communications by the person administering the treatment, and the interaction between that person and the patient. The term "nocebo effect" covers new or worsening symptoms that occur during sham treatment e.g., in the placebo arm of a clinical trial or as a result of deliberate or unintended suggestion and/or negative expectations. "Nocebo response" is used to mean new and worsening symptoms that are caused only by negative expectations on the part of the patient and/or negative verbal and non-verbal communications on the part of the treating person, without any (sham) treatment.

The proven mechanisms of the placebo response include learning by Pavlovian conditioning and reaction to expectations aroused by verbal information or suggestion. Learning experiments with healthy probands have shown that worsening of symptoms of nausea (caused by spinning on a swivel chair) can be conditioned. Expectation-induced cutaneous hyperalgesia could be produced experimentally through verbal suggestion alone. Social learning by observation led to placebo analgesia on the same order as direct experience by conditioning. Nocebo responses can also be demonstrated in patients. In an experimental study, 50 patients with chronic back pain were randomly divided into two groups before a leg flexion test: One group was informed that the test could lead to a slight increase in pain, while the other group was told that the test had no effect on pain level. The group with negative information reported stronger pain and performed fewer leg flexions than the group with neutral instruction (Häuser, Hansen, Enck, 2021).

It can be concluded from these studies that both placebo and nocebo responses can be acquired via all kinds of learning. If such reactions occur in everyday clinical practice, one must assume that they arise from the patient's expectations or previous learning experiences.

Sex or gender is a proven predictor of the placebo response and also exerts some influence on the nocebo response. In the above-mentioned study on the aggravation of symptoms of nausea, women were more susceptible to conditioning and men to generated expectations. Identification of predictors of nocebo responses is a central goal of ongoing investigations. The aim is to pinpoint groups at risk of nocebo responses, for example patients with high levels of anxiety, and optimize the therapeutic context accordingly (Häuser, Hansen, Enck, 2021).

The nocebo effect is a decrease in subjective benefit, a worsening of

symptoms or onset of adverse effects due to an expectation or perception of harm associated with a medicine or other treatment. The nocebo effect is influenced by factors such as healthcare beliefs, previous experiences, health professional interactions, written and verbal information about medicines, mainstream and social media and social modelling (modified behaviour due to observation of others response to treatment). Medicine adherence, treatment outcomes and future health decisions are affected by the perception of adverse effects. Nocebo effects are more common in patients with increased levels of anxiety who report high levels of baseline symptoms. The nocebo effect can be minimised by reducing negative expectations and anxiety about treatment, and placing discussion about the likelihood of adverse effects into the context of treatment benefit (Olesen, 2015).

The verbal and non-verbal communications contain numerous unintentional negative suggestions that may trigger a nocebo response. Patients are highly receptive to negative suggestion, particularly in situations perceived as existentially threatening, such as impending surgery, acute severe illness, or an accident. Persons in extreme situations are often in a natural trance state and thus highly suggestible. This state of consciousness leaves those affected vulnerable to misunderstandings arising from literal interpretations, ambiguities, and negative suggestion (Petrie, Rief, 2019).

Strategies to reduce the nocebo effect

Depending on the individual situation, it may be appropriate to directly discuss the nocebo effect with patients and how this might affect their treatment experience. Avoid unintended negative suggestion in everyday clinical practice (according to Häuser et al (2021))

• Causing uncertainty

“This treatment/medication may help.”

“Let’s try this treatment/drug.”

“Try to take your meds regularly.”

• Jargon

“We’re wiring you up now.” (Connection to the monitoring device)

“Then we’ll cut you into lots of thin slices.” (Computed tomography)

“Now we’re hooking you up to the artificial nose.” (Attaching an oxygen mask)

“We looked for metastases—the result was negative.”

• Ambiguity

“We’ll just finish you off.” (Preparation for surgery)

“We’re putting you to sleep now, it’ll soon be all over.” (Induction of anesthesia)

“I’ll just fetch something from the ‘poison cabinet’ (secure storage for anaesthetics), then we can start.”

• **Emphasizing the negative**

“You are a high-risk patient.”

“That always hurts a lot.”

“You must strictly avoid lifting heavy objects—you don’t want to end up paralyzed.”

“Your spinal canal is very narrow—the spinal cord is being compressed.”

• **Focusing attention**

“Are you feeling nauseous?” (Recovery room)

“Signal if you feel pain.” (Recovery room)

• **Ineffective negation and trivialization**

“You don’t need to worry.”

“It’s just going to bleed a bit.”

Further strategies to reduce the incidence or impact of nocebo and adverse effects are (Bingel, 2014; Chavarria, Vian, Pereira, et al., 2017; Howick, 2012):

- Consider how patients perceive their condition, their understanding of what causes it, why they think it happened when it did
- Ask the patient about how severe they think their condition is, how long they think it will persist, what symptoms they are most affected by and what makes it worse or better.
- Establish what outcome the patient wants; what are the main symptoms/problems they want help with? What do they expect from treatment?
- From the healthcare professional’s perspective: empathise, ensure you have understood their beliefs or opinions, explain back your perceptions of the problem
- Discuss treatment options, including non-pharmacological or no treatment approaches if appropriate. Establish the patient’s preference for treatment. This provides patients with a sense of control and ownership over their management plan.

- Ask patients what they understand about the effects and benefits of their treatment; this establishes the patient's attitude and perceptions towards the treatment.

- Consider the patient's previous experiences, e.g. using the same medicine or another medicine for the same condition, have they experienced adverse medicine effects or had other negative healthcare experiences

- Consider how adverse effects are communicated (see: "Phrasing and framing the risks of adverse effects"). Balance the risk of adverse effects with the treatment benefit and use positive framing when discussing risk, e.g. the percentage of patients who improve with treatment and remain free of adverse effects

- Discuss adverse effects that settle over time and strategies for managing minor adverse effects; this can help to encourage perseverance with treatment

- Provide reassurance that any problems that arise will be addressed and ensure patients know when to seek medical treatment for serious adverse effects

- Ask patients to "teach-back" what has been discussed, i.e. explain or demonstrate in their own words. Any negative biases or misunderstandings can be discussed again.

- Focus on benefits of the treatment

- Alleviate anxiety about treatment and medicine

In recent years, the impact of media presentations of health on individual patient's treatment expectations gained increasing relevance. Therefore, discussing and possibly correcting negative expectations, which patients gained by media consumption, in relation to the occurrence of nocebo effects, need to be considered during treatment as well. To conclude, the issue of nocebo effects, which occur as a consequence of informing patients about the prognosis of their symptoms, including the disclosure of possibly occurring adverse reactions after treatment, is subject of an ongoing debate.

Nocebo Effects in Psychotherapy

The question arises now which role nocebo effects may play in the context of psychotherapy. There is as little doubt as much as there is empirical proof that psychotherapy is an effective intervention for psychological problems and disorders. However, there is ongoing controversy about the mechanisms underlying these often impressive, but

also often overestimated effects, reaching back to the very origins of psychotherapy research. While this “great psychotherapy debate” vivifies both psychotherapy research and practice, it finally poses an ethical challenge for both psychotherapists and psychotherapy scholars. Basically, the lack of agreed and validated mechanisms impedes the attempt to inform patients about how changes of psychotherapy are brought about. Thus, even though patients can readily be furnished with possible and expectable benefits, costs and strains, the situation becomes more complex and less certain with regard to the specific mechanisms and determinants of change (Gaab, Locher, Trachsel, 2021).

Interestingly and relevant the possible negative effects of psychotherapy were common lore in the 1960s as Barlow points out, “Being awakened to the possibility that one could inflict dire harm on patients during each visit to the consulting room (or even on the way to it) was an ever-present source of anxiety during those early years for many of us” . This “dire harm” could consist of the “Pavlovian construct of transmarginal inhibition or a state of complete shutdown of the organism,” being inflicted through “intense experiences”. Accordingly, although psychotherapy of course can have negative consequences, such as negative side effects but also no improvement of symptoms or even symptom worsening, these are regrettably underreported and underinvestigated in psychotherapy research. Recently, however, symptom deterioration in waiting-list control groups has been described as possibly being caused by the same mechanisms that cause nocebo effects (36): The authors argue that negative expectations regarding the hypothesized inactive control treatment and the assumption that patients give up their coping strategies while waiting for a promised effective treatment have been described to explain the observed symptom deterioration. Following a similar line of argumentation, we discuss two examples to illustrate two possible associations between psychotherapy and nocebo effects, and we analyse whether symptom deterioration or no improvement observed in psychotherapy may be related to nocebo mechanisms.

In the context of chronic primary pain, we identified relevant nocebo mechanisms that may occur during treatment of chronic pain, including mainly the creation of negative expectations. Thus, patients with chronic pain may reflect a population with a particularly high risk for the occurrence of nocebo effects. However, this is also valid for other patient populations with symptoms e.g., medically unexplained symptoms or

mental disorders, such as depression. This highlights the need for a flexible treatment approach, to address patients with pre-existing treatment experiences, their negative expectations and motivations, and their subjective illness and healing narratives. Negative treatment expectations have been demonstrated to be related to negative treatment effects in other domains of health care. The highly individualized approaches of most psychotherapeutic treatments offer the possibility to address these issues. Thus, psychotherapy may be seen as a means to reduce nocebo effects in the treatment of chronic pain.

At least some of the mechanisms that are assumed to be the cause of no improvement or even deterioration of symptoms after debriefing of trauma survivors are the same that underlie nocebo effects—most importantly, the creation of expectations regarding the occurrence of PTSD symptoms. Accordingly, just as it has been discussed in the context of other health care settings, debriefing of patients regarding possibly occurring symptoms may contribute to nocebo effects in the context of psychotherapy as well (Locher, Koechlin, Gaab, Gerger, 2019).

In terms of recommendations for clinical practice, for Locher et al (2019) the most relevant question is, “How can the occurrence of nocebo effects best be avoided within an ethical framework?” In the context of psychotherapeutic treatments, this essentially involves:

- first, to speak openly and honestly about the possible occurrence of nocebo effects in the course of psychotherapy;
- second, to address possible adverse responses to psychotherapeutic treatment;
- third, with respect to the importance of the narrative, the choice of words should be carefully considered in treatment settings, taking into account the patient’s own background and understanding (i.e., the patient’s subjective illness narrative).

Conclusions.

In summary patients are more prone to develop nocebo effects are those with alternative or negative healthcare beliefs or experiences or unrealistic perceptions about treatment; managing these factors is a core strategy to counteract the nocebo effect. Healthcare professionals can help to minimise the influence of the nocebo effect by considering how information about treatments, including benefits and adverse effects, is framed and communicated. Establishing a positive interaction from the start and involving patients in decisions about their treatment and ensuring

they understand the cause of their illness and what they can do to manage their symptoms is likely to lead to better treatment outcomes.

Particularly psychiatric patients are not only treated with pharmacotherapy but often with different forms of psychotherapy. The role and mechanisms of the placebo effect in psychotherapy has been repeatedly discussed, and Enck and Zipfel (2019) point to the challenges of disentangling specific effects of the different psychotherapeutic approaches including unspecific and the placebo effect. This is even more challenging when considering that many psychotherapeutic approaches are equally effective and there is still a debate within psychotherapy research about the specific, common and unspecific factors. Enck and Zipfel encourage psychotherapy researchers as well as therapists to understand that the placebo effect exists and provide a framework that acknowledges context, common, and specific factors for further research (Weimer et al., 2020).

We conclude in accordance with Weimer et al (2020) that placebo and nocebo effects are a complex phenomenon. There is still a debate about the role of placebo and nocebo effects in psychotherapy and their relation to common and context factors. In contrast, context factors such as the patient-provider interaction have already been acknowledged as part of the placebo effect in other treatments. Research about the placebo effect on depression, anxiety, and pain reveals a high placebo effect showing symptom improvement and neurophysiological changes in the brain. Recent studies aim to harness the placebo effect to improve functions that are related to mental disorders, such as cognitive functioning or appetite regulation, and may be an interesting research area for further studies.

Referances

1. Jütte, R. (2011). Placebo: Mehr als nur Einbildung. *Ärzteblatt Sachsen*, 5, 215-219.
2. Martini, P. (1932). *Methodenlehre der Therapeutischen Untersuchung*. Berlin: Springer.
3. Kienle, G.S. (1997). The powerful placebo effect: fact or fiction? *J Clin Epidemiol*, 50(12),1311-8. doi: 10.1016/s0895-4356(97)00203-5.
4. El-hai, J. (2017). Henry Knowles Beecher: Brief life of a late-blooming ethicist: 1904-1976. *Harvard Magazine*. <https://harvardmagazine.com/2017/03/henry-knowles-beecher>
5. Bingel U., Wanigasekera V., Wiech K., et al. (2011). The effect of treatment expectation on drug efficacy: imaging the analgesic benefit of the opioid

remifentanyl. *Sci Transl Med*, 3:70ra14.
<http://dx.doi.org/10.1126/scitranslmed.3001244>

6. The nocebo effect: what is it, why is it important and how can it be reduced? (2019). <https://bpac.org.nz/2019/nocebo.aspx#3>

7. Kaptchuk T.J., Miller F.G. (2015). Placebo effects in medicine. *N Engl J Med*, 373, 8–9. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMp1504023>

8. Häuser, W., Hansen, E., Enck P. (2021). Nocebo Phenomena in Medicine: Their Relevance in Everyday Clinical Practice. *Dtsch Arztebl Int.* 109(26), 459–465.

9. Colloca L. (2018). Nocebo effects can make you feel pain. Negative expectancies derived from features of commercial drugs elicit nocebo effects. *Science*. 358(6359): 44. doi: 10.1126/science.aap8488

10. Colloca, L., Miller F.G. (2011). The nocebo effect and its relevance for clinical practice. *Psychosom Med.* 73; 598.

11. Arnold M.H., Finniss D.G., Kerridge I. (2014). Medicine's inconvenient truth: the placebo and nocebo effect. *Intern Med J*, 44, 398–405. <http://dx.doi.org/10.1111/imj.12380>

12. Olesen F. (2015). Beyond the placebo: understanding the therapeutic context. *Br J Gen Pract*, 65, 6–7. <http://dx.doi.org/10.3399/bjgp15X683017>

13. Petrie K.J., Rief W. (2019). Psychobiological Mechanisms of Placebo and Nocebo Effects: Pathways to Improve Treatments and Reduce Side Effects. *Annu Rev Psychol*, 70, 599–625. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-psych-010418-102907>

14. Bingel U, (2014). Placebo Competence Team. Avoiding nocebo effects to optimize treatment outcome. *JAMA*, 312, 693–4. <http://dx.doi.org/10.1001/jama.2014.8342>

15. Chavarria V, Vian J, Pereira C, et al. (2017). The placebo and nocebo phenomena: their clinical management and impact on treatment outcomes. *Clin Ther*, 39, 477–86. <http://dx.doi.org/10.1016/j.clinthera.2017.01.031>

16. Howick J. (2012). Saying things the 'right' way: avoiding 'nocebo' effects and providing full informed consent. *Am J Bioeth*, 12, 33–4. <http://dx.doi.org/10.1080/15265161.2012.656799>

17. Gaab J., Locher C., Trachsel M. (2021). The Ethics of Placebo and Nocebo in Psychotherapy. *The Oxford Handbook of Psychotherapy Ethics*. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198817338.013.32

18. Locher C., Koechlin H., Gaab J., Gerger H. (2019). The Other Side of the Coin: Nocebo Effects and Psychotherapy. *Front Psychiatry*, 10, 555.

19. Enck P., Zipfel St. (2019). Placebo Effects in Psychotherapy: A Framework. *Front. Psychiatry*, 26. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00456>

20. Weimer K, Enck P., Dodd S., Colloca L. (2020). Editorial: Placebo and Nocebo Effects in Psychiatry and Beyond. *Front Psychiatry*, 11, 801.

Received: 03.05.2021

Accepted: 26.05.2021

МЕДІА-РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК НОВА ФОРМА ПРОЯВУ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ

Коструба Наталія

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,
chmil.nata@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3852-4729>

Мета. У статті здійснено теоретичний аналіз психологічних особливостей медіа-релігійності як нової форми прояву релігійної свідомості.

Методи. Для реалізації мети дослідження були використані методи теоретичного наукового пошуку: аналіз, синтез, узагальнення, психологічне моделювання.

Результати. Аналіз українських та закордонних праць щодо психологічних аспектів медіа-релігійності дозволив окреслити особливості цього феномену, визначити його структурні компоненти. Науковці описують загальні риси медіа-релігійної картини світу, серед яких масштабність, гіперсимволічність, орієнтація на сьогодення, емоційна насиченість повідомлень. Релігія у медіа виконує просвітницьку, комунікативну, терапевтичну та популяризаційну (рекламну) функції. Медіа-релігійність - це нова форма релігійної діяльності та функціонування релігійної свідомості, яка виникла завдяки розвитку масової культури та засобів масової інформації. Така релігійність особистості має мережеві принципи комунікації, розмиває кордони між сакральним, ритуальним і секулярним, світським, змінює релігійну ідентичність особистості. Медіа-релігійність дає можливість брати участь у онлайн службах із будь якої точки світу і, таким чином, дає можливість обрати релігійний напрямок, не прив'язуючись до певної території чи країни. Медіа-релігійність має трьох компонентну структуру: когнітивний (проявляється як раціональний чи ірраціональний), емоційно-мотиваційний (орієнтація на зовнішні чи внутрішні цінності) та поведінковий (діяльність релігійна активна чи пасивна).

Висновки. Загалом, можна підсумувати, що медіа-релігійність є закономірним проявом процесу переходу релігії у інформаційне суспільство. Перспективи подальшого вивчення проблеми вбачаємо із розробкою стандартизованого опитувальника дослідження особливостей медіа-релігійності особистості.

Ключові слова: релігійність, медіа-релігійність, цифрова релігія, онлайн-релігія, психологія медіа, психологія релігії.

Natalia Kostruba. Media religiosity as a new form of manifestation of religious consciousness: a psychological analysis of the phenomenon.

Purpose. The aim of the article is theoretical analysis of the psychological features of media religiosity as a new form of manifestation of religious consciousness.

Methods. To realize the purpose of the study, we used the methods of theoretical scientific research: analysis, synthesis, generalization, psychological modeling.

Results. The paper shows that general features of the media-religious picture of the world, including scale, hyper-symbolism, focus on the present, emotional saturation of messages. Religion in the media performs educational, communicative, therapeutic and promotional (advertising) functions. Media religiosity is a new form of religious activity and the functioning of religious consciousness, which arose due to the development of mass culture and mass media. Features of this type of religiosity: network principles of communication, blurs the boundaries between sacred, ritual and secular, secular, changes the individual's religious identity. Media religiosity makes it possible to participate in online services from anywhere in the world and thus allows you to choose a religious direction without being attached to a particular territory or country. Media-religiosity consists of three components: cognitive (manifested as rational or irrational), emotional-motivational (focus on external or internal values) and behavioral (religious activity is active or passive).

Conclusions. In general, we can conclude that media religiosity is a natural manifestation of the process of religion integration into the information society. We see prospects for further research the problem with the development of a standardized questionnaire to study the features of media religiosity.

Keywords: religiosity, media religiosity, digital religion, online religion, media psychology, psychology of religion.

Коструба Наталья. Медиа-религиозность как новая форма проявления религиозного сознания: психологический анализ феномена.

Цель. В статье осуществлен теоретический анализ психологических особенностей медиа-религиозности как новой формы проявления религиозного сознания.

Методы. Для реализации цели исследования были использованы методы теоретического научного поиска: анализ, синтез, обобщение, психологическое моделирование.

Результаты. Анализ украинских и зарубежных работ по психологическим аспектам медиа-религиозности позволил определить особенности этого феномена, его структурные компоненты. Ученые описывают общие черты медиа-религиозной картины мира, среди них масштабность, гипер-символичность, ориентация на настоящее, эмоциональная насыщенность

сообщений. Религия в медиа выполняет просветительскую, коммуникативную, терапевтическую и популяризационную (рекламную) функции. Медиа-религиозность - это новая форма религиозной деятельности и функционирования религиозного сознания, которая возникла благодаря развитию массовой культуры и средств массовой информации. Такая религиозность личности имеет сетевые принципы коммуникации, размывает границы между сакральным, ритуальным и секулярным, светским, меняет религиозную идентичность личности. Медиа-религиозность дает возможность участвовать в онлайн службах с любой точки мира и, таким образом, дает возможность выбрать религиозное направление, а не приязнуясь к определенной территории или страны. Медиа-религиозность имеет трех компонентную структуру: когнитивный (проявляется как рациональный или иррациональный), эмоционально-мотивационный (ориентация на внешние или внутренние ценности) и поведенческий (деятельность религиозная активная или пассивная).

Выводы. В общем, можно подытожить, что медиа-религиозность является закономерным проявлением процесса перехода религии в Информационный общество. Перспективы дальнейшего изучения проблемы видим разработкой стандартизированного опросника исследования особенностей медиа-религиозности личности.

Ключевые слова: религиозность, медиа-религиозность, цифровая религия, онлайн-религия, психология медиа, психология религии.

Вступ.

Діджиталізація перетворила інформаційний простір у важливу сферу соціального функціонування. Масова інтеграція особистостей та їхнього соціального життя у віртуальний світ пришвидшилась через світову пандемію Covid-19. Враховуючи нові умови, релігія освоює нові засоби комунікації, що і є причиною суттєвих змін змісту та способу релігійного життя суспільства. Тепер через інформаційний простір людина формує релігійну свідомість та отримує певні релігійні уявлення (Дрей, 2013: 68). Важливу роль відіграє мас медіа у формуванні релігійної ідентичності (Berger, Ezzy, 2009). Засоби масової інформації наразі виконують багато культурних та соціальних функцій інституціоналізованих релігій та забезпечують духовне керівництво, моральну орієнтацію, ритуальні уривки та відчуття спільності та належності (Hjarvard, 2011). Науковці стверджують, що узгоджуватися з винятковою природою ЗМІ може тільки релігія, яка не є ні інституційним служінням, ні абсолютним особистим досвідом (Hosseini, 2008). Загалом, жанр медіа має

глибокий вплив на репрезентацію релігії, що передбачає складну модель збільшення різноманітності тем та перспектив (Furseth, 2018).

З розвитком віртуального світу багато релігійних груп застосовують такі технології, як Second Life, щоб створити досвід сповідання в Інтернеті, який пропонує інтерактивне поклоніння через аватари (наприклад, англіканський собор у Second Life). Зараз ми бачимо, що Інтернет стає інструментом поширення служіння церкви на Інтернет-простори. Наприклад, ми спостерігаємо зростання Інтернет-містечок у багатьох церквах, а веб-трансляція послуг через програми для iPhone та Facebook (наприклад, LifeChurch.tv) стає загальним явищем. Таким чином, замість того, щоб стати альтернативним соціальним простором, цифрові технології стають важливою платформою, яка розширює та змінює релігійну практику для маси людей (Campbell, 2013).

Питання діджиталізації релігії та зміни традиційних форм релігійності у її психологічних аспектах вивчена недосконало. Явище для науки відносно нове, про що свідчить також відсутність одного визначеного терміну для окреслення особливостей нової релігійності. Саме тому, метою нашої статті – теоретичне вивчення психологічних особливостей медіа-релігійності як нової форми прояву релігійної свідомості.

Методи та процедура дослідження. Для реалізації мети дослідження були використані методи теоретичного наукового пошуку: аналіз, синтез, узагальнення, психологічне моделювання. Матеріалом для опрацювання стали наукові праці українських та закордонних науковців.

Обговорення результатів.

Появу нових форм релігії та релігійності, що виникли в сучасних (світських) суспільствах, передбачало багато науковців. Зокрема, Th. Luckmann стверджує про зміну ролі та функцій релігії в сучасному суспільстві і пропонує концепцію невидимої релігії (Luckmann, 1993). Про деінституціоналізацію релігії стверджує К. Gabriel (Gabriel, 1996). Парадигму «десекуляризації світу» пропонує P.L. Berger, який стверджує, що секуляризація на соціальному рівні не обов'язково пов'язана з секуляризацією на рівні індивідуальної свідомості. Автор говорить про появу нової форми суб'єктивної релігійності, яка є синкретичною, поєднує індивідуальну та інституціоналізовану релігію (Berger, 1999, 4). У межах огляду

сучасної релігійності варто згадати про ще одну тенденцію у світі «бути духовним, але не релігійним» (Taylor, 2007: 535), бути «віруючим взагалі», але не належати до будь якої конкретної релігійної традиції (Рыжов, 2006: 120).

Сучасні форми прояву релігії Н. Knoblauch називає популярною релігією, підкреслюючи масову поширеність, а також «слід» релігії в політичних процесах, культурній ідентичності та цінностях (Knoblauch, 2009). S. Zviadadze описує трансформацію форм релігійності (Zviadadze, 2014). Ці нові форми описують різними поняттями «віртуальна релігійність» (Radde-Antweiler, 2008), «релігійність опосередкована технологіями» (Townsend, 2020), «медіарелігійність» (Рыжов, 2006), «цифрова релігія» (Campbell, 2013) тощо.

Д. М. Кошлаков стверджує, що у зв'язку з подальшим становленням і розвитком масової культури, можливість появи власне релігійних почуттів проблемна, але можлива. Автор виокремлює ряд особливостей сучасної релігійності (секуляризація релігійного і сакралізація світського, симуляція релігійності, детериторіалізація релігії, ідейний концептуальний плюралізм і еклектичність, мережеві принципи організації і комунікації, глобалізаційні тенденції і т.п.) (Кошлаков, 2009).

У контексті масової культури розглядає медіа-релігійність українська дослідниця М.С. Петрушевич. Авторка стверджує, що «телебачення у руслі релігійної комунікації фактично розмиває кордони між оригінальною релігійною комунікацією та її відображенням, копією та сприяє створенню медіа-релігійності» (Петрушевич, 2018: 288).

Аналіз медіа-релігійних продуктів на предмет формування особливої картини світу за критеріями В.С. Жидкова і К.Б. Соколова (Жидков, Соколов, 2003) здійснила Е. В. Царёва. Авторка описує загальні риси медіа-релігійної картини світу; масштабність, гіпер символічність, орієнтація на сьогоднішній день, емоційна насиченість повідомлень. В цілому, для медіа-релігійності характерне пасивне сприйняття життя, навіть при активному медіа споживацтві. В медіа-релігійних продуктах рефлексія практично відсутня і може бути замінена прихованою пропагандою тієї чи іншої концепції. Зазвичай, матеріали, транслують надзвичайно пластичну, конформну картину світу і сприймаються споживачами найчастіше через екран

телевізора, монітора або мобільного пристрою. Таким чином вся картина світу ґрунтується на візуальних образах (Царёва, 2014).

Вчені з Фінляндії та Великобританії шляхом контент аналізу вивчали твіти звернені до Бога на предмет їхньої релігійності. Дослідники стверджують, що соціальні медіа як частина нинішнього цифрового спілкування та засоби масової інформації поміж інших виконують і релігійні функції. Твіттер теж функціонує як засіб для спілкування релігійних ідей та питань з іншими користувачами, і, що цікаво, також використовується для спілкування з трансцендентним Богом (Holmberg, Bastubacka, Thelwall, 2016).

Важливість надання віртуальних церковних послуг у часи пандемії Covid-19 підкреслюють вчені J. R. Bryson, L. Andres, A. Davies (Bryson, Andres, Davies, 2020). Науковці також розглядають взаємозв'язок між новими медіа-технологіями та релігійним маркетингом, а також аналізують, які релігії застосовують проактивні та агресивні стратегії ділового маркетингу (Chen, 2011). Таким чином, релігія у медіа виконує не лише просвітницьку та комунікативну, але й терапевтичну та популяризаційну (рекламну).

Деякі науковці розглядають поняття медіа-релігійності як негативне явище, як грубу підробку традиційної релігійності (Рыжов, 2006; Царёва, 2014; Benedikter, 2020). Проте ми її розглядаємо як сучасну форму релігійності, породжену трансформацією сучасного світу і збільшенням ролі медіа телебачення, інтернету, соціальних мереж тощо. Такої ж думки дотримується V. Bhatia і переконує, що віртуальність принципово сприяє життєздатності священного об'єкта в цифровому індуїзмі (Bhatia, 2020).

Медіа-релігійність ми розглядаємо як нову форму вираження релігійної діяльності, яка виникла завдяки розвитку масової культури. Медіарелігійність може реалізовуватися активно, шляхом співтворення релігії у медіа та інтернет-середовищі (найбільш притаманне так званим неорелігіям), або пасивно, через сприйняття існуючих норм, традицій, які реалізуються у релігійних ЗМІ, додатках, онлайн трансляціях богослужінь (більш притаманне канонічним релігіям) (Коструба, 2020).

Релігійність особистості часто розглядають через призму її структурних компонентів, особливо коли потрібно зробити емпіричну верифікацію цього поняття (Пруцкова, 2012). Оскільки ми не розмежовуємо традиційне розуміння релігійності особистості з її

новою формою, то пропонуємо розглядати особливості медіа-релігійності через класичну у психології трьох компонентну структуру: когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий компоненти (Рис.1).

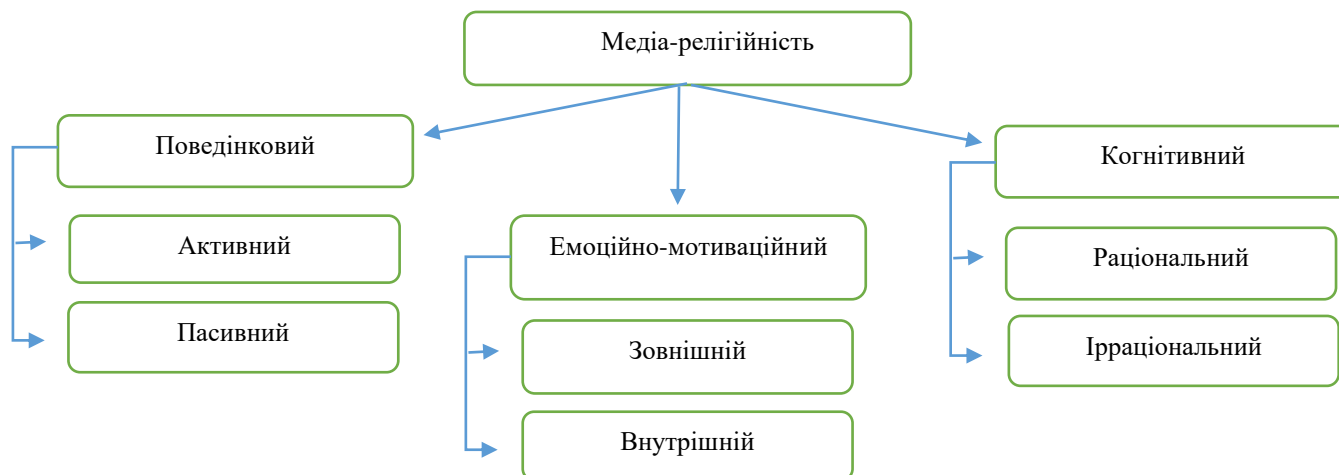

Рис.1. Структура медіа-релігійності особистості

Когнітивний компонент медіа-релігійності ми розглядаємо у континуумі раціональності-ірраціональності. Раціональна медіа-релігійність стосується оцінки релігії з точки зору розуму, людина обґрунтовано обирає певний релігійний напрям шляхом аналітики для задоволення своїх релігійних потреб. Так на практиці це може проявлятися у підписах на релігійні ресурси новин, соціальні мережі, членство в інтернет-релігійних спільнотах тощо. Ірраціональна медіа-релігійність орієнтована на емоційне сприйняття світу та ґрунтується на вірі у містичні релігійні аспекти (чудеса зцілення, існування потойбічних сил, ангелів, демонів тощо). Проявляється така релігійність через поширення інформації про надприродні події, перегляд онлайн-трансляцій та відеозаписів релігійного змісту чи церковних служб для того, щоб відчутти емоції та атмосферу.

Емоційно-мотиваційний компонент медіа-релігійності пропонуємо розглядати через діаду внутрішньої і зовнішньої орієнтації, запропонованої Г. Олпортом (Allport, 1968). Так, зовнішньо орієнтована медіа-релігійність спрямована на зовнішні, інструментальні цінності. Може проявлятися у виборі релігійної спільноти для задоволення не лише релігійних потреб, але й потреб афіліації, спілкування, фінансового достатку тощо. На практиці людина демонструє свою релігійність у соціальних мережах шляхом поширення відповідного контенту, публікує власні фото релігійних

святкувань тощо. Внутрішньо орієнтована медіа-релігійність спрямована на духовне життя людини, на глибоке почуття віри та бажання служити Богу і церкві. Проявляється така орієнтація у спілкуванні про сенс життя, релігійні роздуми, об'єднання з однодумцями, благодійництво що може бути опосередковане засобами масової інформації.

Поведінковий компонент медіа-релігійності ми пропонуємо розглядати через призму активності-пасивності. Так, активна медіа-релігійність передбачає активну публікацію і поширення світлин і дописів щодо власного релігійного досвіду, участі у релігійних обрядах, спілкування на релігійні теми у інтернеті через блоги, соціальні мережі. Пасивна медіа-релігійність проявляється у підписах на сайти і соціальні мережі на релігійні новини та іншу дотичну тематику.

Висновки та перспективи. Трансформація суспільних процесів у зв'язку із діджиталізацією усіх сфер життя змінила і спосіб сповідання релігії. Для залучення молодого покоління до релігії та віри більшість церков в Україні та світі розширили свою діяльність у засобах масової інформації. Усі ці події стали причиною для виникнення нової форми релігійності і єдиного поняття для означення цього феномену у науковій спільноті наразі немає. Ми пропонуємо термін медіа-релігійність особистості.

Аналіз українських та закордонних праць щодо психологічних аспектів медіа-релігійності дозволив окреслити особливості цього феномену, визначити його структурні компоненти. Медіа-релігійність - це нова форма релігійної діяльності, яка виникла завдяки розвитку масової культури та засобів масової інформації. Така релігійність особистості має мережеві принципи комунікації, розмиває кордони між сакральним, ритуальним і секулярним, світським. Медіа-релігійність не прив'язує до певної території чи храму, дає можливість брати участь у онлайн службах із будь якої точки світу. Медіа-релігійність має трьох компонентну структуру: когнітивний (проявляється як раціональний чи ірраціональний), емоційно-мотиваційний (орієнтація на зовнішні чи внутрішні цінності) та поведінковий (діяльність релігійна активна чи пасивна).

Загалом, можна підсумувати, що медіа-релігійність є закономірним проявом процесу переходу релігії у інформаційне суспільство. Дослідження цього феномену вбачаємо дуже актуальним

і своєчасним, тому перспективи подальшого вивчення проблеми будуть пов'язані із розробкою стандартизованого опитувальника виявлення ступеню прояву медіа-релігійності у структурі релігійності особистості.

Література

1. Дрей, К. В. (2013). Трансформація релігійної свідомості у сучасному інформаційному суспільстві. *Наука. Релігія. Суспільство*, 3, 64-69.
2. Жидков, В.С.; Соколов, К.Б. (2003). *Искусство и картина мира*. СПб: Алетейя.
3. Коструба, Н.С. (2020). Психологічний аналіз феномену медіарелігійності. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. = Abstract VII International Scientific & Practical Internet Conference*. (с. 51-53). Луцьк : ПП Іванюк В. П.
4. Кошлаков, Д.М. (2009). Особенности современной религиозности. *Сибирь на перекрестье мировых религий: материалы четвертой межрегион. науч.-практ. конф., посвящ. памяти выдающегося ученого и педагога, специалиста по библеистике, проф. НГУ М.И.Рижского*. (с. 35-39). Новосибирск: НГУ.
5. Петрушкевич, М.С. (2018). *Релігійна комунікація у контексті масової культури*. Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія".
6. Пруцкова, Е. (2012). Операционализация понятия «Религиозность» в эмпирических исследованиях. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом*, 2 (30), 268-293.
7. Рыжов, Ю.В. (2006). Медиарелигиозность: основа будущей религии? *Человек*, 4, 119-126.
8. Царёва, Е. В. (2014). Медиарелигиозность и речевая агрессия. *Молодежь и наука: сборник материалов X Юбилейной Всероссийской научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых с международным участием, посвященной 80-летию образования Красноярского края*. Красноярск: Сибирский федеральный ун-т.
9. Allport, G. W. (1968). *The person in psychology: selected essays*. Boston: Beacon press.
10. Benedikter, R. (2020). *Technology: the new God? Religion in the Age of Digitalization*. London, UK: Routledge.
11. Berger, P.L. 1999, 'The Desecularization of the World: A Global Overview'. *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. (pp. 1-18). Washington: Grand Rapids.
12. Berger, H., & Ezzy, D. (2009). Mass Media and Religious Identity: A Case Study of Young Witches. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(3), 501-514.

13. Bhatia, V. (2020). Shani on the Web: Virality and Vitality in Digital Popular Hinduism. *Religions*, 11, 456. DOI: <https://doi.org/10.3390/rel11090456>
14. Bryson, J. R., Andres, L., & Davies, A. (2020). COVID-19, Virtual Church Services and a New Temporary Geography of Home. *Journal of economic and social geography*, 111(3), 360–372. DOI: <https://doi.org/10.1111/tesg.12436>
15. Campbell, H. A. (2013). Introduction: The Rise of the Study of Digital Religion. *Digital Religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (pp. 1–21). London, UK: Routledge.
16. Chen, Ch. H. (2011). Marketing Religion Online: The LDS Church's SEO Efforts. *Journal of Media and Religion*, 10:4, 185-205. DOI: <https://doi.org/10.1080/15348423.2011.625265>
17. Furseth, I. (eds). (2018). *Religious Complexity in the Public Sphere. Palgrave Studies in Religion, Politics, and Policy*. Palgrave Macmillan, Cham. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-55678-9_5
18. Gabriel, K (1996). Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung. *Biographie und Gruppe als Bezugspunkte moderner Religiosität*. Gütersloh: Kaiser Gütersloher Verl. Haus.
19. Hjarvard, S. (2011). The mediatisation of religion: Theorising religion, media and social change. *Culture and Religion*, 12:2, 119-135. DOI: <https://doi.org/10.1080/14755610.2011.579719>
20. Holmberg, K., Bastubacka, J., & Thelwall, M. (2016). “@God please open your fridge!” Twitter messages to @God in content analysis: Hopes, humor, spirituality, and profanities. *Journal of Religion, Media and Digital Culture*, 5(2), 339-355. doi: <https://doi.org/10.1163/21659214-90000085>
21. Hosseini, S. H. (2008). Religion and Media, Religious Media, or Media Religion: Theoretical Studies. *Journal of Media and Religion*, 7:1-2, 56-69, DOI: <https://doi.org/10.1080/15348420701838350>
22. Knoblauch, H. (2009). *Populäre Religion. Auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft?* Frankfurt am Main: Campus.
23. Luckmann, Th.(1993). *Die unsichtbare Religion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
24. Radde-Antweiler, K. (2008). Virtual Religion. An Approach to a Religious and Ritual Topography of Second Life. *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 3, 174-211.
25. Taylor, Ch. (2007). *A Secular Age*. Massachusetts: Cambridge.
26. Townsend, A. (2020). Technology-mediated religiosity of elderly in Covid-19 social isolation. *Media Psychology (Virtual) Symposium 2020*. DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.24844.33927>
27. Zviadadze, S. (2014). I ‘like’ my Patriarch. Religion on Facebook. New Forms of Religiosity in Contemporary Georgia. *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 6, 164-194. DOI: <https://doi.org/10.11588/rel.2014.0.17365>

References

1. Drei, K. V. (2013). Transformatsiia relihiinoi svidomosti u suchasnomu informatsiinomu suspilstvi [Transformation of religious consciousness in the modern information society]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo - Science. Religion. Society*, 3, 64-69. [in Ukrainian].
2. Zhidkov, V.S.; Sokolov, K.B. (2003). *Iskusstvo i kartina mira* [Art and the picture of the world]. SPb: Aleteyya. [in Russian].
3. Kostruba, N.S. (2020). Psykholohichnyi analiz fenomenu mediarelihiinosti [Psychological analysis of the phenomenon of media religiosity]. *Osobystist i suspilstvo: metodolohiia ta praktyka suchasnoi psykholohii : materialy VII Mizhnar. nauk.-prakt. internet-konf. - Abstract VII International Scientific & Practical Internet Conference*. (pp. 51-53). Lutsk : PP Ivaniuk V. P. [in Ukrainian].
4. Koshlakov, D.M. (2009). Osobennosti sovremennoy religioznosti [Features of modern religiosity]. *Sibir na perekreste mirovyih religiy: materialy chetvertoy mezhregion. nauch.-prakt. konf., posvyasch. pamyati vyidayuschegosya uchenogo i pedagoga, spetsialista po bibleistike, prof. NGU M.I.Rizhskogo - Siberia at the crossroads of world religions: materials of the fourth interregion. scientific-practical conf., dedicated. memory of an outstanding scientist and teacher, specialist in biblical studies, prof. NSU M.I. Rizhsky*. (s. 35-39). Novosibirsk: NGU. [in Russian].
5. Petrushkevych, M.S. (2018). *Relihiina komunikatsiia u konteksti masovoi kultury* [Religious communication in the context of mass culture]. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". [in Ukrainian].
6. Prutskova, E. (2012). Operatsionalizatsiya ponyatiya «Religioznost» v empiricheskikh issledovaniyakh [Operationalization of the concept of "Religiosity" in empirical research]. *Gosudarstvo, religiya, tserkov v Rossii i za rubezhom - State, religion, church in Russia and abroad*, 2 (30), 268-293. [in Russian].
7. Ryizhov, Yu.V. (2006). Mediareligioznost: osnova budushey religii? [Media Religiousness: The Basis of the Future Religion?]. *Chelovek - Man*, 4, 119-126. [in Russian].
8. Tsaryova, E. V. (2014). Mediareligioznost i rechevaya agressiya [Media religiosity and speech aggression]. *Molodezh i nauka: sbornik materialov H Yubileynoy Vserossiyskoy nauchno-tehnicheskoy konferentsii studentov, aspirantov i molodyih uchenyih s mezhdunarodnym uchastiem, posvyaschennoy 80-letiyu obrazovaniya - Youth and science: a collection of materials of the X Anniversary All-Russian scientific and technical conference of students, graduate students and young scientists with international participation, dedicated to the 80th anniversary of education*. Krasnoyarsk: Sibirskiy federalnyiy un-t. [in Russian].
9. Allport, G. W. (1968). *The person in psychology: selected essays*. Boston: Beacon press.
10. Benedikter, R. (2020). *Technology: the new God? Religion in the Age of Digitalization*. London, UK: Routledge.

11. Berger, P.L. 1999, 'The Desecularization of the World: A Global Overview'. *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. (pp. 1-18). Washington: Grand Rapids.
12. Berger, H., & Ezzy, D. (2009). Mass Media and Religious Identity: A Case Study of Young Witches. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(3), 501-514.
13. Bhatia, V. (2020). Shani on the Web: Virality and Vitality in Digital Popular Hinduism. *Religions*, 11, 456. DOI: <https://doi.org/10.3390/rel11090456>
14. Bryson, J. R., Andres, L., & Davies, A. (2020). COVID-19, Virtual Church Services and a New Temporary Geography of Home. *Journal of economic and social geography*, 111(3), 360–372. DOI: <https://doi.org/10.1111/tesg.12436>
15. Campbell, H. A. (2013). Introduction: The Rise of the Study of Digital Religion. *Digital Religion. Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (pp. 1–21). London, UK: Routledge.
16. Chen, Ch. H. (2011). Marketing Religion Online: The LDS Church's SEO Efforts. *Journal of Media and Religion*, 10:4, 185-205. DOI: <https://doi.org/10.1080/15348423.2011.625265>
17. Furseth, I. (eds). (2018). *Religious Complexity in the Public Sphere. Palgrave Studies in Religion, Politics, and Policy*. Palgrave Macmillan, Cham. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-55678-9_5
18. Gabriel, K (1996). Religiöse Individualisierung oder Säkularisierung. *Biographie und Gruppe als Bezugspunkte moderner Religiosität*. Gütersloh: Kaiser Gütersloher Verl. Haus.
19. Hjarvard, S. (2011). The mediatisation of religion: Theorising religion, media and social change. *Culture and Religion*, 12:2, 119-135. DOI: <https://doi.org/10.1080/14755610.2011.579719>
20. Holmberg, K., Bastubacka, J., & Thelwall, M. (2016). “@God please open your fridge!” Twitter messages to @God in content analysis: Hopes, humor, spirituality, and profanities. *Journal of Religion, Media and Digital Culture*, 5(2), 339-355. doi: <https://doi.org/10.1163/21659214-90000085>
21. Hosseini, S. H. (2008). Religion and Media, Religious Media, or Media Religion: Theoretical Studies. *Journal of Media and Religion*, 7:1-2, 56-69, DOI: <https://doi.org/10.1080/15348420701838350>
22. Knoblauch, H. (2009). *Populäre Religion. Auf dem Weg in eine spirituelle Gesellschaft?* Frankfurt am Main: Campus.
23. Luckmann, Th.(1993). *Die unsichtbare Religion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

24. Radde-Antweiler, K. (2008). Virtual Religion. An Approach to a Religious and Ritual Topography of Second Life. *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 3, 174-211.

25. Taylor, Ch. (2007). *A Secular Age*. Massachusetts: Cambridge.

26. Townsend, A. (2020). Technology-mediated religiosity of elderly in Covid-19 social isolation. *Media Psychology (Virtual) Symposium 2020*. DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.24844.33927>

27. Zviadadze, S. (2014). I ‘like’ my Patriarch. Religion on Facebook. New Forms of Religiosity in Contemporary Georgia. *Online - Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 6, 164-194. DOI: <https://doi.org/10.11588/rel.2014.0.17365>

Received: 22.01.2021

Accepted: 06.02.2021

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ПОВЕДІНКОВОГО КОМПОНЕНТУ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Коць Михайло

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м.Луцьк, Україна

koc.myhajlo@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5607-0564>

Дучимінська Тамара

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м.Луцьк, Україна

duchiminska.tamara@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3352-3188>

Полікарчик Софія

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м.Луцьк, Україна

sofiapolikarchyk@gmail.com

Мета. У статті здійснено теоретичний аналіз та емпіричне дослідження гендерних відмінностей поведінкового компонента соціального інтелекту дітей з особливими освітніми потребами.

Методи. Вибірку склали учні 7-11 класів навчально-реабілітаційного центру. Загальна чисельність яких склала 60 осіб: 36 хлопців та 24 дівчат. Досліджувані представляли собою групу різну за статевими та віковими параметрами. Для проведення емпіричного дослідження було використано: опитувальник «Соціальна адаптованість», тест «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» (К. Томас, адаптація Н. Грішиної), шкали самомоніторингу Снайдера.

Результати. Встановлено, що хлопці більш соціально адаптовані, ніж дівчата. Це зумовлене, перш за все, середовищем, в якому навчаються діти з особливими освітніми потребами. Підтверджено, що у хлопців найбільше виражений оптимальний рівень самомоніторингу, тоді як в дівчат переважає

високий рівень. Це свідчить про те, що у хлопців феномен самомоніторингу більш розвинутий ніж у дівчат.

Висновки. Виявлено низку статистично значущих кореляційних зв'язків, а саме: між стилями поведінки в конфліктних ситуаціях та рівнем самомоніторингу дітей з особливими освітніми потребами, а також між рівнем соціальної адаптованості та стилями поведінки у дівчат. Перспективами подальших досліджень вбачаємо у проведенні емпіричного дослідження особистісної сфери дітей з особливими освітніми потребами, вивчення основних причин, форм та проявів поведінкових розладів з метою їх ранньої діагностики та корекції.

Ключові слова: гендерні відмінності, соціальний інтелект, стиль поведінки, самомоніторинг, діти з особливими освітніми потребами.

Mykhailo Kots, Tamara Duchyminska, Sofia Polycarchik. Gender differences in the behavioral component of social intelligence of children with special educational needs.

Purpose. The aim of the article is theoretical analysis and empirical study of gender differences in the behavioral component of social intelligence of children with special educational needs.

Methods. The sample consisted of students in grades 7-11 at the Education and Rehabilitation Center. The total sample size is 60 people: 36 boys and 24 girls. To conduct an empirical study were used: questionnaire "Social Adaptability", test "Determining the style of behavior in a conflict situation" (K. Thomas, adaptation of N. Grishina), Snyder self-monitoring scale.

Results. The paper show that boys are more socially adapted than girls. This is primarily due to the environment in which children with special educational needs study. It is confirmed that the optimal level of self-monitoring is most pronounced in boys, while a high level prevails in girls. This indicates that the phenomenon of self-monitoring is more developed in boys than in girls.

Conclusions. The data clarify the relationship between styles of behavior in conflict situations and the level of self-monitoring of children with special educational needs, as well as between the level of social adaptation and behavioral styles of girls. Prospects for further research in conducting an empirical study of the personal sphere of children with special educational needs, studying the root causes, forms and manifestations of behavioral disorders with a view to their early diagnosis and correction.

Key words: gender differences, social intelligence, style of behavior, self-monitoring, children with special educational needs.

Коць Михаил, Дучиминская Тамара, Поликарчик София. Гендерные различия поведенческого компонента социального интеллекта детей с особыми образовательными потребностями.

Цель. В статье осуществлен теоретический анализ и эмпирическое исследование гендерных различий поведенческого компонента социального интеллекта детей с особыми образовательными потребностями.

Методы. Выборку составили учащиеся 7-11 классов учебно-реабилитационного центра. Общая численность которых составила 60 человек: 36 юношей и 24 девушек. Исследуемые представляли собой группу разную по половым и возрастным параметрам. Для проведения эмпирического исследования были использованы: опросник «Социальная адаптация», тест «Определение стиля поведения в конфликтной ситуации» (К. Томас, адаптация Н. Гришиной), шкалы самомониторинга Снайдера.

Результаты. Установлено, что юноши более социально адаптированы, чем девочки. Это обусловлено, прежде всего, средой, в которой учатся дети с особыми образовательными потребностями. Подтверждено, что у юношей больше выражен оптимальный уровень самомониторинга, тогда как у девочек преобладает высокий уровень. Это свидетельствует о том, что у них феномен самомониторинга более развитый чем у девушек.

Выводы. Выявлен ряд статистически значимых корреляционных связей, а именно: между стилями поведения в конфликтных ситуациях и уровнем самомониторинга детей с особыми образовательными потребностями, а также между уровнем социальной адаптированности и стилями поведения у девушек. Перспективами дальнейших исследований видим в проведении эмпирического исследования личностной сферы детей с особыми образовательными потребностями, изучение основных причин, форм и проявлений поведенческих расстройств с целью их ранней диагностики и коррекции.

Ключевые слова: гендерные различия, социальный интеллект, стиль поведения, самомониторинг, дети с особыми образовательными потребностями.

Вступ. В останні роки у вітчизняній психології зріс інтерес до проблеми гендерних досліджень, з'явилися роботи з вивчення чинників, що детермінують особливості статевовікового розвитку дітей; особливості соціальної і професійної адаптації людини; гендерні особливості в розумінні моральної дилеми, особливості гендерної соціалізації чоловіків, гендерні особливості лідерства, гендерні особливості цінностей. Обговорюються питання методології гендерних досліджень, адаптації методик гендерних досліджень; застосування гендерного підходу в системі освіти. Водночас у вітчизняній психології дослідження гендерних відмінностей поведінкового компоненту соціального інтелекту дітей з особливими освітніми потребами є епізодичними, стосуються окремих аспектів.

Тому, з огляду на важливість дослідження та недостатню вивченість окресленої проблематики мета роботи полягає у

теоретичному аналізі та емпіричному дослідженні гендерних відмінностей поведінкового компонента соціального інтелекту дітей з особливими освітніми потребами.

Проблема формування психічної і соціальної статі дитини є однією з найважливіших в психології і суміжних з нею наук. Правильно сформовані соціально-моральні та гендерні установки у дітей і підлітків сприяють успішному освоєнню соціальних ролей і соціалізації в цілому в сферах виробничих, сімейних і міжособистісних стосунків (Татаринцева, 2009). Іспанські дослідники виявили, що існує зв'язок між наявними контекстуальними проблемами учнів з емоційним інтелектом та соціальними навичками, і характер таких зав'язків відрізняються залежно від статі (Salavera, Usán, Teruel, 2019). Існує взаємозв'язок між рівнем соціального інтелекту та агресивної поведінки (Loflin, Barry, 2016). Соціальний інтелект також розглядається вченими через призму соціального мислення (Чміль, 2013).

Виявлення гендерних стратегій задоволення основних соціальних потреб людини вважається актуальною темою для вивчення (Сімановський, Вороніна, 2017). Дослідниками було виділено чотири рівні соціальних потреб дітей з порушенням інтелекту, які формуються в онтогенезі послідовно, один за одним, визначаючи напрям соціальної активності людини в процесі соціальної адаптації. Потреби на кожному рівні комплементарні, тобто доповнюють один одного і утворюють соціальну систему взаємодії. Саме показники соціальної адаптації та соціальної взаємодії входять в структуру поведінкового інтелекту.

На думку І. Клециної, саме в характері виконання суб'єктом чоловічої чи жіночої ролі проявляються його гендерні установки (Клецина, 1998, 2004). Різні аспекти гендерних відмінностей у проявах соціального інтелекту досліджували вчені Н. Angenent, А. Deman, В. Gajdosova, Т. Lorincova, А. Lelkova, О. Orosova, R. Sebena, D.J.P. Van (Angenent, Deman, 1989; Lorincova, Lelkova, 2015; Sebena, Orosova, Van, Gajdosova, 2008).

З огляду на можливі деформації уявлень про гендерні ролі у дітей, можна зрозуміти необхідність їх своєчасного виявлення і можливої корекції. Однак такі форми діагностики гендерних стереотипів, як опитувальники, не підходять для їх вивчення у дітей зі зниженням або затримкою інтелектуального розвитку. Для цього

слід використовувати більш доступні дітям діагностичні інструменти. Одним із таких інструментів можуть бути мультиплікаційні фільми (Симановский, Коршунова, 2017). Гендерні відмінності у дітей з особливими потребами актуальна тема у сучасних наукових дослідженнях (Greco, Meo, Cedrone, 2020; Rich-Wimmer, Tanios, Qu, Andrews, 2020).

Л. Семеновою було виявлено, що ставлення до гендерної норми може бути різним, залежно від рівня інтелекту. Так, дівчатка шкільного віку з нормальним розвитком виявилися більш лояльні до «виходу за нормативну межу гендеру», ніж їх однолітки з порушенням інтелекту (Семенова, 2009).

Дослідження вчинків, дій, актів, стратегій, функцій, вироблення навичок та умінь є важливим складником у вивченні поведінкової інтелектуальної активності індивіда, здатного вирішувати соціальні завдання. У реальності, на думку О. Аршанської (Шешукової), що в реальності когнітивні і поведінкові компоненти найтіснішим чином переплітаються. У контексті оцінки рівня соціального інтелекту істотним є рівень сформованості подібних форм інтелектуальної активності і рівень їх складності (Аршанська (Шешукова), 2018).

Методи та процедура дослідження. Дослідницьку вибірку склали учні 7-11 класів навчально-реабілітаційного центру (60 осіб: 36 хлопців та 24 дівчат). Досліджувані представляли собою групу різну за статевими та віковими параметрами. Для досягнення мети та завдань дослідження було використано низку психологічних методик: опитувальник «Соціальна адаптованість», тест «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» (К. Томас, адаптація Н. Грішиної), шкали самомоніторингу Снайдера.

Обговорення результатів. Одним із компонентів поведінкового інтелекту є соціальна адаптація. Ця складова поведінкового інтелекту діагностувалася за допомогою опитувальника «Соціальна адаптованість». Результати діагностики представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники соціальної адаптованості (СА) групи, %

Досліджувані	Соціальна адаптованість				Невалідні результати
	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень	Дуже низький рівень	
Хлопці	11	50	31	3	5
Дівчата	17	37	33	13	0

Найбільшу кількість становлять досліджувані, які мають середній рівень соціальної адаптованості (50 % у групі хлопців та 37 % у групі дівчат). Зокрема, відсоткове відношення результатів нам показує, що більш соціально адаптовані у соціумі хлопці, ніж дівчата. Про це свідчать показники високого та середнього рівня в сумі: у хлопців це 61%, а у дівчат – 54 %. Тим не менше, кількість досліджуваних, які мають низький рівень соціальної адаптованості приблизно однакова, як в хлопців, так і в дівчат. На те, що хлопці більш адаптовані вказують і показники дуже низького рівня соціальної адаптованості (у групі хлопців він становить лише 3%, тоді як у дівчат цей показник – 13%).

Досліджуваний компонент поведінкового інтелекту вказує на те, що отримані результати є валідними. У хлопців лише 5% від усіх діагностованих становить показник невалідних результатів.

За результатами тесту «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації» (К. Томас, адаптація Н. Грішиної), з'ясовано, що переважна більшість хлопців мають оптимальний прояв досліджуваних стилів поведінки (таблиця 2).

За шкалою «суперництво» у хлопців показники стилю поведінки розподілилися таким чином: переважає сильна (37 %) та оптимальна (53 %) вираженість, що є притаманним для хлопців та відрізняється від показників інших стилів. Разом з тим, тактика уникнення представлена основному показниками оптимального та слабкого вираження (45 % і 29 % відповідно). Сильно вираженою вона є лише у 7 % досліджуваних. Це може свідчити про те, що хлопці не часто схильні уникати конфліктних ситуацій, їм більш притаманне суперництво. За шкалами «співпраця», «компроміс» та «приспосовання» переважають показники оптимальної вираженості.

Таблиця 2

**Результати дослідження стилів поведінки групи хлопців
(за методикою К. Томаса, адаптація Н. Грішиної), %**

Ступінь вираженості стилю	Стилі поведінки				
	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Приспосовання
Сильний	37	19	16	7	16
Середній (оптимальний)	53	39	52	45	52
Слабкий	10	23	13	29	23

Результати групи дівчат за методикою К. Томаса, розкривають дещо іншу ситуацію порівняно з результатами хлопців (таблиця 3). Зокрема, така тактика як компроміс має приблизно однакові високі показники за сильним та оптимальним ступенями прояву (сильний ступінь прояву у 45 % респондентів, середній ступінь – у 42 %), слабкий ступінь прояву був діагностований у 13 % дівчат. Дещо відмінні результати має тактика уникнення. Зокрема, сильно вираженою вона є у 10 % діагностованих, оптимальний прояв мають 44 % дівчат та слабкий прояв – 46 % з досліджуваних. Це вказує на те, що дівчата не схильні уникати конфліктних ситуацій і досить часто в таких ситуаціях використовують саме компроміс, ніж інші тактики.

Що стосується інших показників, то такі тактики як суперництво та пристосування у дівчат знаходяться приблизно на одному рівні (значно переважають показники оптимальної вираженості: 51 % та 55 % відповідно). Що стосується співпраці, як стилю поведінки, то результати діагностики засвідчують переважання показників оптимальної вираженості (49 %), також достатньо високий показник сильної вираженості (43 %). Водночас слабка вираженість цього стилю поведінки у групі досліджуваних дівчат становить всього 10 %. Такі результати можуть свідчити про те, що дівчата, в основному, схильні до співпраці як до стилю поведінки у конфліктних ситуаціях. Результати за методикою представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

Результати дослідження стилів поведінки групи дівчат (за методикою К. Томаса, адаптація Н. Грішиної), %

Ступінь вираженості стилю	Стилі поведінки				
	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
Сильний	18	43	45	10	25
Середній (оптимальний)	51	49	42	44	55
Слабкий	31	10	13	46	20

Поняття самомоніторингу виникло під час вивчення поведінки людини в ситуаціях соціальної взаємодії, яка є одним із компонентів поведінкового інтелекту. Результати дослідження представлено у таблиці 4.

Таблиця 4

Результати дослідження за шкалою самомоніторингу Снайдера,
%

Досліджувані	Рівень самомоніторингу		
	Низький	Нормальний	Високий
Хлопці	2	50	48
Дівчата	14	33	53

Серед досліджуваних чоловічої статі низький рівень самомоніторингу виявлено лише 2 %. Натомість кількість досліджуваних, що мають нормальний та високий рівень приблизно однакова – 50 % респондентів-хлопців мають нормальний рівень само моніторингу та 48 % – високий рівень.

Такі результати засвідчують, що хлопці, які мають високий рівень самомоніторингу, відстежують свою експресивну поведінку та відповідно до цього прагнуть створити бажаний образ публічного «Я». Вважається, що чим вищий рівень шкали самомоніторингу, тим якість шкали гірша. Звідси і показники поведінкового інтелекту у хлопців стають нижчими. Попри це, є позитивним, що у половини досліджуваних нормальний рівень само моніторингу – 50 %.

Результати дослідження у групі дівчат, отримані за методикою само моніторингу Снайдера, показують, що найбільша кількість досліджуваних-дівчат мають високий рівень само моніторингу (53 %). Це, як і в групі хлопців вказує на те, що дівчата, які мають високий рівень досліджуваного феномену, відстежують свою експресивну поведінку та відповідно до цього прагнуть створити бажаний образ публічного «Я». Натомість, у 14 % дівчат низький рівень самомоніторингу. Це свідчить, що їх експресивна поведінка не контролюється, відображає їх дійсні внутрішні установки та почуття.

Для перевірки взаємозв'язку між досліджуваними явищами було застосовано процедуру кореляційного аналізу за коефіцієнтом кореляції r -Пірсона. Стилі поведінки в конфліктній ситуації корелюють із рівнем самомоніторингу вибірки (таблиця 5). Виявлено статистично значущий кореляційний зв'язок між тактикою суперництва та рівнем самомоніторингу ($r=0,578$, $p<0,01$). Це вказує на те, що чим більш вираженим у досліджуваних тактика суперництва, тим більший рівень самомоніторингу вони мають. І

навпаки, діти з високим рівнем самомоніторингу в конфліктній ситуації частіше використовують тактику суперництва. Тобто, діти з особливими освітніми потребами, які прагнуть досягти задоволення власних інтересів, не беручи до уваги інтереси інших, характеризуються високим рівнем самоконтролю та схильні чуйно сприймати емоційні та поведінкові прояви оточуючих і орієнтовані на них в тих ситуаціях, коли не знають, що робити.

Таблиця 5

Статистично значущі коефіцієнти кореляції стилів поведінки в конфліктній ситуації з рівнем самомоніторингу вибірки

	Рівень самомоніторингу
Суперництво	0,478**
Співпраця	0,163
Компроміс	0,505 **
Уникання	0,133
Пристосування	0,489**

Примітка: * – статистично значущий зв'язок на рівні 0,05; ** – статистично значущий зв'язок на рівні 0,01; *** – статистично значущий зв'язок на рівні 0,001.

Статистично значущий кореляційний зв'язок виявлено між компромісом, як стилем поведінки в конфліктній ситуації, та рівнем самомоніторингу ($r = 0,505$, $p < 0,01$). Це свідчить про те, що чим більше досліджуваний використовує компроміс у конфлікті, тим вищий рівень самомоніторингу він має. І навпаки, респонденти з високим рівнем самоконтролю в конфліктній ситуації яскраво виражено використовують компроміс. Тобто, діти, які здатні поступитися своїми інтересами, щоб задовольнити обидві сторони, характеризуються заклопотаністю соціальною придатністю своєї поведінки, чутливістю до експресивної поведінки інших і використанням їх в якості керівництва з управління власною експресивною поведінкою.

Встановлено статистично значущий кореляційний зв'язок між тактикою пристосування та рівнем самомоніторингу досліджуваних ($r = 0,489$, $p < 0,01$). Це означає, що чим більш вираженою тактикою є пристосування, тим більш високим є рівень самомоніторингу респондентів. І навпаки, діти з високим рівнем самомоніторингу

характеризуються яскраво вираженою тактикою пристосування у конфліктній ситуації.

Також, виявлено, що у групі досліджуваних-хлопців стиль поведінки компроміс в конфліктній ситуації статистично значуще корелює із рівнем само моніторингу ($r= 0,355$, $p<0,05$) (таблиця 6).

Таблиця 6

Статистично значущі коефіцієнти кореляції стилів поведінки в конфліктній ситуації та рівнем самомоніторингу у групі хлопців

	Рівень самомоніторингу
Суперництво	0,270
Співпраця	0,288
Компроміс	0,355 *
Уникання	0,306
Пристосування	0,290

Примітка: * – статистично значущий зв'язок на рівні 0,05; ** – статистично значущий зв'язок на рівні 0,01; *** – статистично значущий зв'язок на рівні 0,001.

Це вказує на те, що чим яскравіше виражена тактика компромісу у хлопців, тим вищий рівень їх самомоніторингу. І навпаки, хлопці з особливими освітніми потребами з високим рівнем самомоніторингу у конфліктних ситуаціях частіше використовують тактику компромісу. Тобто, хлопці, які прагнуть прийняти рішення, що задовольнить обидві сторони, характеризуються високим рівнем самоконтролю, а їх поведінка сильно коливається залежно від ситуації.

Також, значущі кореляційні зв'язки виявлено у групі дівчат. А саме, суперництво як стиль поведінки у конфлікті корелює з рівнем самомоніторингу ($r= 0,496$, $p<0,01$) та негативний статистично значущий кореляційний зв'язок виявлено між тактикою компромісу та соціальною адаптованістю дівчат з особливими освітніми потребами ($r= -0,560$, $p<0,01$) (таблиця 7).

Це свідчить про те, що чим більший показник вираженості тактики суперництва, тим більший рівень самомоніторингу дівчат з особливими освітніми потребами. І навпаки, досліджувані з високим рівнем самоконтролю частіше в конфліктній ситуації використовують тактику суперництва. Тобто, дівчата, які прагнуть досягти

задоволення власних інтересів, не беручи до уваги інтереси інших характеризуються такою поведінкою в конфлікті, яка найбільш точно відображає їх внутрішній афективний стан та можливою неузгодженістю у вираженні емоцій за різними експресивними каналами.

Таблиця 7

Статистично значущі коефіцієнти кореляції соціальної адаптованості та стилів поведінки в конфліктній ситуації у дівчат

	Рівень самомоніторингу	Соціальна адаптованість
Суперництво	0,496**	-0,199
Співпраця	-0,261	-0,221
Компроміс	0,248	-0,560 **
Уникання	-0,337	-0,315
Пристосування	0,207	-0,280

Примітка: * – статистично значущий зв'язок на рівні 0,05; ** – статистично значущий зв'язок на рівні 0,01; *** – статистично значущий зв'язок на рівні 0,001.

Зв'язок компромісу та соціальної адаптованості означає те, що чим яскравіше вираженою тактикою є компроміс в конфлікті, тим меншою є соціальна адаптованість досліджуваних. І навпаки, дівчата з високим рівнем соціальної адаптованості у конфліктних ситуаціях рідко використовують компроміс. Тобто, дівчата, які здатні поступитися своїми інтересами в конфліктній ситуації та прагнуть прийняти рішення, що задовольнить обидві сторони характеризуються нижчою соціальною адаптованістю, ніж ті респонденти-дівчата, які використовують в конфлікті інші стилі поведінки.

Таким чином, кореляційний аналіз допоміг нам встановити зв'язок між досліджуваними явищами, а саме, між стилями поведінки в конфліктних ситуаціях та рівнем самомоніторингу та соціальної адаптованості дітей з особливими освітніми потребами. Було встановлено, що всі ці явища пов'язані між собою та мають вплив одне на одне. Зокрема, тактики поведінки в конфлікті виступають фактором впливу на інші досліджувані явища і навпаки.

Висновки і перспективи. Встановлено, що хлопці більш соціально адаптовані, ніж дівчата. Це зумовлене, перш за все, середовищем, в якому навчаються діти з особливими освітніми

потребами. Стратегія поведінки в конфлікті у хлопців більш ближча до оптимальної, ніж у дівчат. Хлопці намагаються в конфлікті використовувати різні стилі поведінки відповідно до ситуації. Зокрема, хлопці схиляються до компромісу в тих ситуаціях, коли це можливо. Дівчата використовують компроміс частіше, ніж потрібно, навіть, коли ця тактика не дуже правильна. Хлопці використовують уникання в тих конфліктних ситуаціях, де це можливо. Натомість дівчата не намагаються уникати конфліктів, а навпаки, коли варто було б уникнути, то використовують інші стилі поведінки.

Підтверджено, що у хлопців найбільше виражений оптимальний рівень самомоніторингу, тоді як в дівчат високий рівень має найвищий показник. Це свідчить про те, що у хлопців феномен самомоніторингу розвинутий більш краще, ніж у дівчат. Дівчата в ситуаціях прагнуть справити на когось враження та показувати не власне «Я», а той образ, який сподобається іншим.

Встановлено статистично значущий кореляційний зв'язок між досліджуваними явищами, а саме, між стилями поведінки в конфліктних ситуаціях та рівнем самомоніторингу дітей з особливими освітніми потребами, а також між рівнем соціальної адаптованості та стилями поведінки у дівчат. Було встановлено, що всі ці явища пов'язані між собою та мають вплив одне на одне. Зокрема, тактики поведінки в конфлікті виступають фактором впливу на інші досліджувані явища. І навпаки, інші явища є фактором впливу на стилі поведінки в конфліктних ситуаціях.

Перспективами подальших досліджень вбачаємо у проведенні емпіричного дослідження особистісної сфери дітей з особливими освітніми потребами, вивчення основних причин, форм та проявів поведінкових розладів з метою їх ранньої діагностики та корекції.

Література

1. Аршанская (Шешукова), О. В. (2018). *Психологические условия становления социального интеллекта: история и современность*. Тамбов: Консалтинговая компания Юком.
2. Клецина, И. С. (1998). *Гендерная социализация*. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена.
3. Клецина, И. С. (2004). *Психология гендерных отношений. Теория и практика*. Санкт-Петербург: Алетейя.
4. Семенова, Л. Э. (2009). *Становление ребенка как гендерного субъекта на этапах раннего онто- и дизонтогенеза*. Нижний Новгород: НГПУ.

5. Симановский, А. Э., Коршунова, Г. И. (2017). Гендерные установки у детей 6-7 лет с задержкой психического развития. *Ярославский педагогический вестник*, 3(1), 144–146.

6. Симановский, А. Э., Симановский, С. Н. (2017). Диагностика уровня развития социально-нравственных и гендерных установок дошкольников с нарушением интеллекта средствами мультипликационного кино. *Ярославский педагогический вестник*, 1, (1), 168–173.

7. Татаринцева, Н. (2009). О полоролевом воспитании мальчиков и девочек. *Дошкольное воспитание*, 6, 22–32.

8. Чміль Н.С. (2013). Соціальне мислення як чинник комунікативної компетентності. *Психологічні проблеми сучасності: Тези X науково-практичної конференції студентів та молодих вчених*. (с. 101–103). Львів.

9. Angenent, H., Deman, A. (1989). Intelligence, gender, social maturity, and school readiness in dutch 1st-graders. *Social behavior and personality*, 17(2), 205-209. DOI: <https://doi.org/10.2224/sbp.1989.17.2.205>

10. Greco, E., Meo, F., Cedrone, F. (2020). Gender differences in childhood bmi z-score, alimentary behaviour and lifestyle in a sample of 9-11 children. *Clinica terapeutica*, 171(5), 425-430. DOI: <https://doi.org/10.7417/CT.2020.2240>

11. Loflin, D.C., Barry, C.T. (2016). 'You can't sit with us:' Gender and the differential roles of social intelligence and peer status in adolescent relational aggression. *Personality and individual differences*, 91, 22-26. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.11.048>

12. Lorincova, T., Lelkova, A. (2015). Gender differences in social intelligence as a part of managerial competencies among staff in selected areas of work. *Psychologie prace a organizace 2015*. (pp. 192-199). Kvetna.

13. Rich-Wimmer N., Tanios R., Qu Y., Andrews G. (2020). Gender-Related Behavioral Differences in Children with Partial or Complete Agenesis of the Corpus Callosum: Exploring Attention, Rule Breaking, and Aggressive Behaviors. *Archives of Clinical Neuropsychology*, 35(6), 849. DOI: <https://doi.org/10.1093/arclin/aaa068.059>

14. Salavera, C., Usán, P., Teruel, P. (2019). Contextual problems, emotional intelligence and social skills in Secondary Education students. Gender differences. *Annales Médico-psychologiques, revue psychiatrique*, 177(3), 223-230. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.amp.2018.07.008>

15. Seбена, R., Оросова, О., Van, D.J.P., Gajdosova, B. (2008). The relationship between social intelligence and alcohol use among adolescents by gender. *Psychology & health*, 23, 232-233.

References

1. Arshanskaya (Sheshukova), O. V. (2018). *Psikhologicheskiye usloviya stanovleniya sotsialnogo intellekta: istoriya i sovremennost [Psychological conditions for the formation of social intelligence: history and modernity]*. Tambov: Konsaltingovaya kompaniya Yukom. [in Russian].

2. Kletsina, I. S. (1998). *Gendernaya sotsializatsiya [Gender socialization]*. Sankt-Peterburn: Izd-vo RGPU im. A. I. Gertsena. [in Russian].
3. Kletsina, I. S. (2004). *Psikhologiya gendernykh otnosheniy. Teoriya i praktika [Psychology of gender relations. Theory and practice]*. Sankt-Peterburg: Aleteyya. [in Russian].
4. Semenova, L. E. (2009). *Stanovleniye rebenka kak gendernogo subyekta na etapakh rannego onto- i dizontogeneza [Formation of a child as a gender subject at the stages of early ontogenesis and dysontogenesis]*. Nizhniy Novgorod: NGPU. [in Russian].
5. Simanovskiy, A. E. Korshunova, G. I. (2017). Gendernyye ustanovki u detey 6-7 let s zaderzhkoy psikhicheskogo razvitiya [Gender attitudes in children 6-7 years old with mental retardation]. *Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik - Yaroslavl Pedagogical Bulletin*, 3(1), 144–146 [in Russian].
6. Simanovskiy, A. E. Simanovskiy, S. N. (2017). Diagnostika urovnya razvitiya sotsialno-nravstvennykh i gendernykh ustanovok doshkolnikov s narusheniyem intellekta sredstvami multiplikatsionnogo kino [Diagnostics of the level of development of social, moral and gender attitudes of preschoolers with intellectual disabilities by means of animated films]. *Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik - Yaroslavl Pedagogical Bulletin*, 1(1), 168–173 [in Russian].
7. Tatarintseva, N. (2009). O polorolevom vospitanii malchikov i devochek [About sex-role education of boys and girls]. *Doshkolnoye vospitaniye - Preschool education*, 6, 22–32 [in Russian].
8. Chmil N.S. (2013). Sotsialne myslennia yak chynnyk komunikatyvnoi kompetentnosti [Social thinking as a factor of communicative competence]. *Psykhologichni problemy suchasnosti: Tezy Kh naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh vchenykh - Psychological problems of modernity: Abstracts of the X scientific-practical conference of students and young scientists*. (s. 101–103). Lviv [in Ukrainian].
9. Angenent, H., Deman, A. (1989). Intelligence, gender, social maturity, and school readiness in dutch 1st-graders. *Social behavior and personality*, 17(2), 205-209. DOI: <https://doi.org/10.2224/sbp.1989.17.2.205>
10. Greco, E., Meo, F., Cedrone, F. (2020). Gender differences in childhood bmi z-score, alimentary behaviour and lifestyle in a sample of 9-11 children. *Clinica terapeutica*, 171(5), 425-430. DOI: <https://doi.org/10.7417/CT.2020.2240>
11. Loflin, D.C., Barry, C.T. (2016). 'You can't sit with us:' Gender and the differential roles of social intelligence and peer status in adolescent relational aggression. *Personality and individual differences*, 91, 22-26. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.11.048>
12. Lorincova, T., Lelkova, A. (2015). Gender differences in social intelligence as a part of managerial competencies among staff in selected areas of work. *Psychologie prace a organizace 2015*. (pp. 192-199). Kvetna.
13. Rich-Wimmer N., Tanios R., Qu Y., Andrews G. (2020). Gender-Related Behavioral Differences in Children with Partial or Complete Agenesis of the Corpus Callosum: Exploring Attention, Rule Breaking, and Aggressive Behaviors.

Archives of Clinical Neuropsychology, 35(6), 849. DOI: <https://doi.org/10.1093/arclin/aaa068.059>

14. Salavera, C., Usán, P., Teruel, P. (2019). Contextual problems, emotional intelligence and social skills in Secondary Education students. Gender differences. *Annales Médico-psychologiques, revue psychiatrique*, 177(3), 223-230. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.amp.2018.07.008>

15. Sebena, R., Orosova, O., Van, D.J.P., Gajdosova, B. (2008). The relationship between social intelligence and alcohol use among adolescents by gender. *Psychology & health*, 23, 232-233.

Received: 03.03.2021

Accepted: 25.03.2021

ПСИХОКОРЕКЦІЯ ПРОЯВІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

Кочубинська Тамара

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла
Коцюбинського, м. Вінниця, Україна,
kochubinskatamara@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1460-6893>

Мета дослідження – теоретичне конструювання та апробація авторської методики психокорекції проявів соціально-психологічної дезадаптації учасників операції Об'єднаних сил.

Методи. Для досягнення мети дослідження були застосовані такі методи дослідження: *теоретичні*: філософсько-психологічний аналіз дослідження, узагальнення теоретико-методологічних підходів, моделювання та конструювання; *емпіричні*: формувальний експеримент з використанням психодіагностичного комплексу методик; *методи математичної обробки даних*: порівняльний аналіз за t-критерієм Стюдента.

Реалізація програми психокорекції відбувалася відповідно до 5 етапів: діагностичного, інформаційно-просвітницького, індивідуальної психокорекції, групової психокорекції, оцінки ефективності.

Участь у запропонованій програмі психокорекції взяли 38 учасників ООС. Для встановлення достовірності психокорекційної програми, а саме виключення вірогідності вікових динамічних змін, експериментальне дослідження проводилося з 40 учасниками ООС, які не брали участь у програмі психокорекції.

Результати. В запропонованій програмі представлені засоби психокорекційного впливу: виокремлено просвітницький блок (лекції, навчальні семінари, програми соціально-психологічного супроводу) та блок психокорекційної роботи (індивідуальна та групова психокорекція), що впливали на прояви соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС та сприяли виникненню конструктивних особистісних змін.

Основним завданням програми психокорекції є особистісні зміни учасників ООС: гармонізація Я-концепції; емоційна складова: підвищення рівня прояву емоційного комфорту, зниження рівня прояву негативних емоцій: тривожності, агресивності, депресивності; комунікативна складова: підвищення комунікативного потенціалу та конструктивних способів взаємодії; поведінкова складова: вироблення конструктивних поведінкових стратегій; мотиваційно-

ціннісна складова: гармонізація екстернальності та інтернальності, підвищення мотивації долаття перешкод, конструктивні ціннісні орієнтації.

За результатами порівняльного дослідження за t-критерієм Стьюдента для залежних виборок встановлені якісні відмінності в показниках соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС до та після участі у психокорекційній програмі: знизилися прояви показників по шкалах Я-фізичне і Я-сімейне; знизилися прояви агресивності, зокрема переживання образи, фізичної; особистісної тривожності; дезадаптації; неприйняття себе; емоційний дискомфорт; внутрішній контроль.

Висновки. Результати формульованого дослідження підтверджують ефективність запропонованої програми психокорекції.

Ключові слова: психокорекція, соціально-психологічна дезадаптація, учасники операції об'єднаних сил, принципи психокорекції, засоби психокорекції, особистісні зміни.

Tamara Kochubynska. Psychocorrection of manifestations of socio-psychological disadaptation of combatants.

Purpose. The purpose of the study is theoretical construction and approbation of the author's method of psychocorrection of manifestations of socio-psychological disadaptation of the participants of the Joint Forces operation (JFO).

Methods. The following research methods were applied to achieve the aim of the study: theoretical: philosophical and psychological analysis of the study, generalization of theoretical and methodological approaches, modelling and construction; empirical: forming experiment using the psychodiagnostic complex of techniques; methods of mathematical data processing: comparative analysis using Student's t-test. The implementation of the psycho-correctional program took place according to 5 stages: diagnostic, informational and educational, individual psychocorrection, group psychocorrection, and evaluation of effectiveness. Thirty-eight participants of JFO took part in the proposed psycho-correctional program. The experimental research was conducted with 40 combatants of JFO who did not participate in the psycho-correctional program to establish the reliability of the psycho-correctional program, namely to exclude the probability of age-related dynamic changes.

Results. The proposed program represents the means of psycho-correctional effect: the educational block (lectures, training seminars, programs of social and psychological support) and the block of psycho-correctional work (individual and group psychocorrection) are singled out, that influenced the manifestations of social and psychological disadaptation of participants of JFO and contributed to the emergence of constructive personal changes. The main task of the psycho-correctional program is personal changes of JFO participants, harmonization of Self-concept in particular. Emotional constituent comprises increasing the level of manifestation of emotional comfort and reducing the level of manifestation of negative emotions (anxiety, aggression, depression). Communicative constituent includes increasing the communicative potential and constructive ways of interaction.

Behavioural constituent embodies the development of constructive behavioural strategies, motivational and value constituent comprises harmonization of externality and internality, increasing motivation to overcome barriers, and constructive value orientations.

According to the results of the comparative analysis using Student's t-test for dependent samples, the qualitative differences in the indicators of socio-psychological disadaptation of JFO combatants before and after participation in the psychocorrection program were determined. The manifestations of indicators on the Physical Self and Familial Self scales have decreased. Manifestations of aggression, in particular feelings of resentment, physical and personality anxiety, disadaptation, self-rejection, emotional discomfort, internal control have reduced.

Conclusions. The results of the forming research experiment confirm the effectiveness of the proposed program of psychocorrection.

Keywords: psychocorrection, socio-psychological disadaptation, participants of the Joint Forces operation (JFO), principles of psychocorrection, means of psychocorrection, personal changes.

Кочубинская Тамара. Психокоррекция проявлений социально-психологической дезадаптации участников боевых действий.

Цель исследования – теоретическое конструирование и апробация авторской методики психокоррекции проявлений социально-психологической дезадаптации участников операции Объединенных сил.

Методы. Для достижения цели исследования были применены следующие методы исследования: теоретические: философско-психологический анализ исследования, обобщение теоретико-методологических подходов, моделирования и конструирования; эмпирические: формирующий эксперимент с использованием психодиагностического комплекса методик; методы математической обработки данных: сравнительный анализ по t-критерию Стьюдента.

Определены этапы реализации психокоррекционной программы: диагностический, информационно-просветительский, индивидуальной психокоррекции, групповой психокоррекции, оценки эффективности.

Участие в предложенной программе психокоррекции приняли 38 участников ООС. Для установления достоверности психокоррекционной программы, а именно исключения вероятности возрастных динамических изменений, экспериментальное исследование проводилось с 40 участниками ООС, которые не участвовали в программе психокоррекции.

Результаты. В психокоррекционной программе представлены средства психокоррекционного воздействия: выделены блок просвещения (лекции, семинары, программы социально-психологического сопровождения) и блок психокоррекционной работы (индивидуальная и групповая психокоррекция), которые влияли на проявления социально-психологической дезадаптации участников ООС и способствовали возникновению конструктивных личностных изменений.

Основной задачей программы психокоррекции являются личностные изменения участников ООС: гармонизация Я-концепции; эмоциональная составляющая: повышение уровня проявления эмоционального комфорта, снижение уровня проявления негативных эмоций: тревожности, агрессивности, депрессивности; коммуникативная составляющая: повышение коммуникативного потенциала и конструктивных способов взаимодействия; поведенческая составляющая: выработка конструктивных поведенческих стратегий; мотивационно-ценностная составляющая: гармонизация экстернальности и интернальности, повышение мотивации преодоления препятствий, конструктивные ценностные ориентации.

По результатам сравнительного исследования по t-критерию Стьюдента для зависимых выборок установлены качественные различия в показателях социально-психологической дезадаптации участников ООС до и после участия в психокоррекционной программе: снизились проявления показателей по шкалам Я-физическое и Я-семейное; снизились проявления агрессивности, в частности переживание обиды, физической; личностной тревожности; дезадаптации; неприятие себя; эмоциональный дискомфорт; внутренний контроль.

Выводы. Результаты формирующего исследования подтверждают эффективность предлагаемой программы психокоррекции.

Ключевые слова: адаптация, участники операции объединенных сил, тревожность, депрессия, агрессивность, травма.

Вступ. Тривалість воєнних дій на території України ставить перед державою численні завдання, серед яких надання комплексної психологічної допомоги учасникам операції Об'єднаних сил (ООС) та членам їхніх сімей. На державному рівні активно впроваджуються реабілітаційні заходи, до складу яких належить і психологічна реабілітація, проте здійснюються зазначені заходи переважно в медичних закладах або ж у межах грантових програм.

Важливою передумовою відновлення учасників бойових дій є належне надання психологічних послуг та безперервність зазначеного процесу загалом.

Пошук нових ефективних методів психокорекційної допомоги, прогнозування застосування світового і вітчизняного досвіду подолання травматичних подій та соціально-психологічний супровід основних сфер життєдіяльності учасників бойових дій є важливим завданням сучасної реальності країни.

Методологічною основою для розробленої програми психокорекції дезадаптивних проявів соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС стали положення: про основні принципи

та види психокорекції А. Бондаренко (Бондаренко, 1996, 1997), А. Осіпової (Осіпова, 2004) та ін.; особливості надання психологічної допомоги постраждалим внаслідок екстремальних ситуацій Л. Гридковець, Т. Палієнко (Пророк, Запорожець, Креймеєр, Гидковець, Царенко, Ковальчук, Невмержицький, Кондратенко, Малинова, Чекстере, Палієнко, 2018); особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям і ветеранам війни О. Ковальчук, В. Невмержицький, О. Запорожець, Дж. Креймеєр (Пророк, Запорожець, Креймеєр, 2018); система медико-психологічної реабілітації військовослужбовців, особливості психологічної роботи психологів із військовослужбовцями - учасниками ООС О. Кокун, Н. Агаєв, І. Пішко (Кокун, Агаєв, Пішко, 2017).

Вплив травми на психічне здоров'я особистості широко розглядався в межах багатьох психологічних концепцій. У психоаналітичному напрямі травмі ранніх періодів життя надається перевага при розгляді дорослих неврозів (Ф. Йоманс, Дж. Кларкін, О. Кренберг (Йоманс, Кларкін, Кренберг, 2018)), а особливості психологічної допомоги при переживанні травматичного досвіду війни описані в роботах: Дж. Герман (Герман, 2019), М. Мюллера (Мюллер, 2014). Достатньо широко опрацьована й описана проблема допомоги особистості, яка пережила травматичні події, у когнітивно-поведінковій терапії Д. Барлоу (Барлоу, 2008), Дж. Бека (Бек, 2006), К. М. Монсон, П. П. Шнур, П. А. Резнік, М. Фрідман та емотивно-образній терапії Н. Лінде та ін. Вітчизняні науковці О. М. Кокун, Н. А. Агаєв, Пішко (Кокун, Агаєв, Пішко, Лозінська, Остапчук, 2017), О. Романчук (Романчук, 2014), І. Чухрій (Чухрій, 2019, 2020) розробили основні положення психологічної допомоги учасникам бойових дій.

Мета дослідження – теоретичне конструювання та апробація авторської методики психокорекції проявів соціально-психологічної дезадаптації учасників операції Об'єднаних сил.

Методи та процедура дослідження. Для досягнення мети дослідження були застосовані такі методи: *теоретичні*: філософсько-психологічний аналіз дослідження, узагальнення теоретико-методологічних підходів, моделювання та конструювання; *емпіричні*: формувальний експеримент із використанням психодіагностичного комплексу методик; *методи математичної обробки даних*: порівняльний аналіз за t-критерієм Стьюдента.

Для перевірки ефективності розробленої програми психокорекції було проведено формувальне дослідження за участю учасників ООС. Вимірювання проводилися до та після психокорекційного впливу, визначалися статистично значущі відмінності за t-критерієм Стьюдента. Формувальне дослідження проводилося за допомогою скомпанованого психодіагностичного комплексу, до якого увійшли методи та методики: дослідження особливостей компонентного складу Я-концепції учасників ООС (тест-опитувальник для визначення самоствлення особистості (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв), методика дослідження особливостей Я-концепції молоді з обмеженнями життєдіяльності І. В. Чухрій), дослідження чинників соціально-психологічної адаптації учасників ООС (методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, методика діагностики самооцінки Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна; методика диференціальної діагностики депресивних станів В. Зунге (модифікована Т. І. Балашовою); методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі в адаптації А. К. Осницького; методика «Q-сортування» В. Стефансона; багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність».

Етапи реалізації психокорекційної програми: Перший етап – діагностичний, проводився з вересня по жовтень 2019 року. Під час зазначеного етапу було проведено психодіагностичне дослідження особливостей Я-концепції та соціально-психологічної адаптації учасників ООС. За його результатами визначено прояви соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС, на які й були спрямовані засоби психокорекційного впливу.

Другий етап – інформаційно-просвітницький. Учасники ООС брали участь у просвітницьких заходах із жовтня 2018 року по травень 2019 року.

Третій етап – індивідуальної психокорекції. За результатами експериментального дослідження учасники ООС, яким було рекомендовано індивідуальне консультування, відвідували фахівця-психолога протягом 2019-2020 років. Важливо зазначити, що ті учасники програми, що не мали змоги очно зустрічатися з фахівцем, проходили консультування із застосуванням інтернет-засобів.

Четвертий – етап групової психокорекції. За результатами експериментального дослідження було сформовано психокорекційну групу, яка проводилась упродовж 2019-2020 рр.

П'ятий етап оцінки ефективності системи психокорекції проходив у жовтні 2020 року. Для перевірки ефективності психокорекційної програми було проведено повторне експериментальне дослідження та визначено статистично значущі відмінності в показниках соціально-психологічної адаптації учасників ООС.

Обговорення результатів. Під час розробки програми психокорекції було враховано основні світові та вітчизняні здобутки в галузі надання психологічної допомоги учасникам бойових дій. Практична реалізація програми психокорекції соціально-психологічної дезадаптації здійснювалася відповідно до основних загальних принципів психокорекційної роботи:

1. Принцип єдності діагностики та корекції (Осипова, 2004). Для визначення вектора психокорекційного впливу, постановки завдань та підбору засобів психокорекції необхідно визначити «проблемні зони» досліджуваних, що досягається за допомогою проведення емпіричного дослідження проблеми соціально-психологічної адаптації учасників ООС та специфіки їх Я-концепції (гармонійність/дизгармонійність). А застосування психокорекційних засобів потребує контролю за їх ефективністю, що розкривається у формульованому дослідженні.

2. Принцип особистісної орієнтованості полягає в орієнтації психокорекційної роботи на цілісність особистості учасників ООС, на гуманізм, спрямований на формування вільної особистості, її саморозвитку, самоактуалізації та унікальних особистісних якостей С. Максименко (Максименко, 2006), А. Маслоу (Маслоу, 1982)).

3. Принцип нормативності розвитку. Нормативність розвитку – це послідовність вікових стадій онтогенетичного розвитку. Під час проведення психокорекційної роботи необхідно врахувати такі характеристики: особливості соціального розвитку (сімейна ситуація, працевлаштованість, громадська активність та ін.); рівень психологічної зрілості; саморозвиток та самовдосконалення; вплив пережитої травми на якість життя учасника ООС.

4. Принцип каузальності полягає в тому, що психологічна корекція має бути сконцентрована на глибинних витоках відхилень психічного розвитку, а не на зовнішніх проявах цих відхилень. Зазначений принцип можна розглядати в розумінні специфіки психічних феноменів як результату взаємодії та протидії сил у

динамічному процесі. Динамічне походження феноменів має генетичну природу, оскільки розглядає не лише самі феномени, але й природу їх витоків (М. Кляйн, О. Феніхель, З. Фрейд та інші представники психоаналітичного напрямку) (Йомас, Кларкін, Кернберг, 2018). Психічні явища розглядаються як процеси – аналізується їх розвиток, вдосконалення та регресія.

5. Принцип діяльності (Осипова, 2004). Основним способом корекційного впливу є організація активної діяльності учасників ООС, під час реалізації якої створюються умови для орієнтування в складних життєвих ситуаціях, надається основа для позитивних особистісних змін. Корекційний вплив здійснюється в межах певної діяльності, є засобом скеровування активності особистості.

6. Системно-синергетичний принцип (А. Шевцов) психокорекції. Зазначений принцип зумовлений необхідністю визначення системи, в якій здійснюється корекційна робота, розробки цілісної інтеграційної моделі з основними її компонентами, визначення функціональних зв'язків, умов функціонування у статичному й динамічному аспектах із врахуванням основних завдань психокорекційної роботи та синергетичного поєднання компонентів психокорекційної роботи і видів реабілітування (педагогічного, медичного, соціального) (Шевцов, 2009).

7. Психокорекційний принцип проектування і моделювання (Максименко, 2006). Принцип проектування спрямований на штучне створення соціально-психологічної адаптованості особистості та гармонізації Я-концепції учасника ООС. Для здійснення зазначеного було сконструювано модель психокорекції соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС, із прогнозуванням особистісних змін, а саме гармонізації Я-концепції та підвищення показників соціально-психологічної адаптації.

Метою програми психокорекції соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС є розвиток соціально-психологічної адаптації та гармонізація Я-концепції учасників ООС. Відповідно до поставленої мети визначені завдання психокорекції соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС:

1. За допомогою застосування психокорекційних засобів (просвітницького та психокорекційного блоків) знизити рівень соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС.
2. Гармонізація Я-концепції учасників ООС.

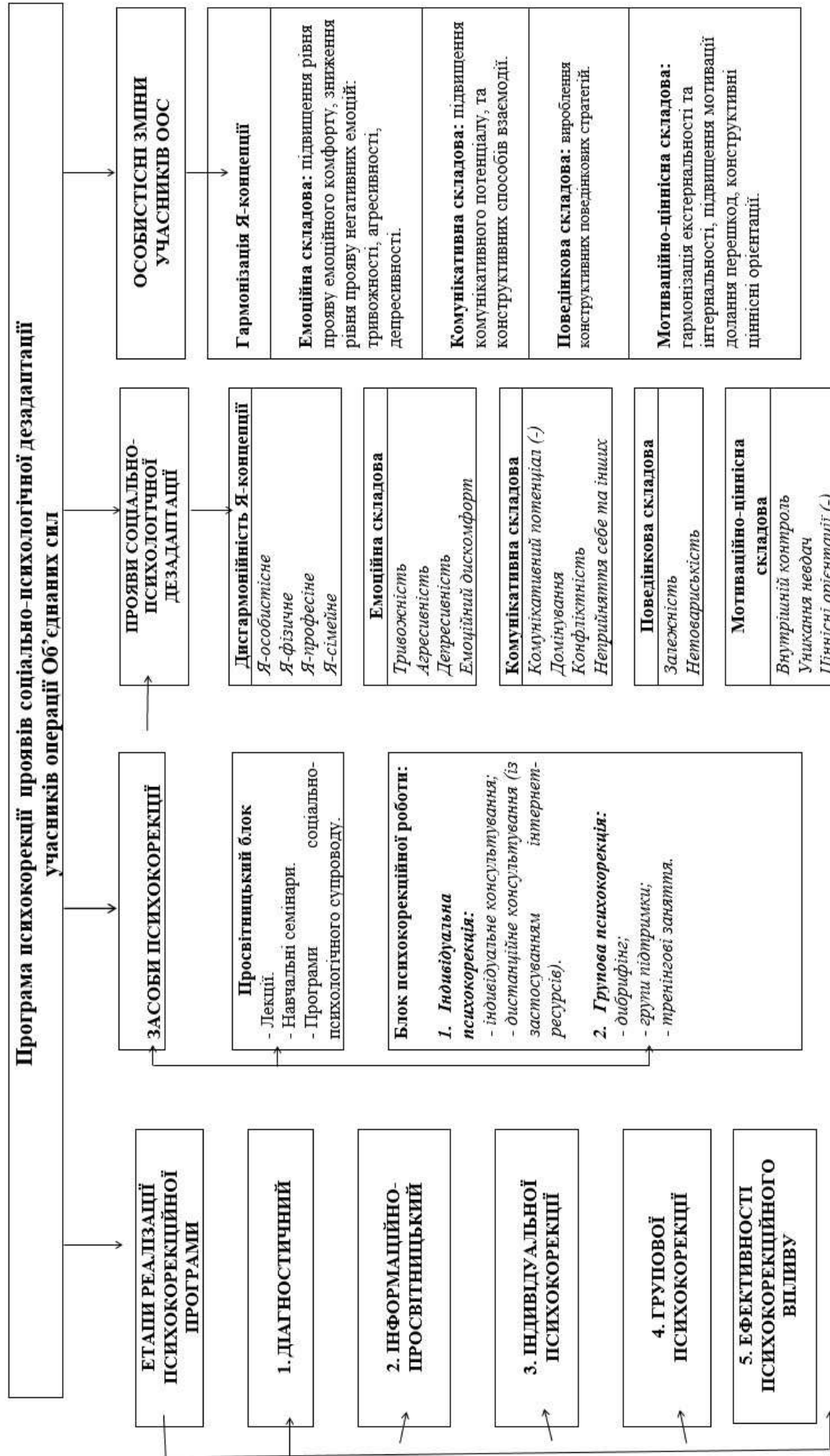

Рисунок 1. Модель психокорекції проявів соціально-психологічної дезадаптації учасників операції Об'єднаних сил

3. Застосування індивідуальних і групових методів психокорекції для особистісного відновлення учасників ООС після пережитої травми військових дій.

4. Сприяння особистісному розвитку учасників ООС.

5. За допомогою застосування групових форм психокорекції оптимізувати соціальну взаємодію, соціальну активність та соціальну адаптивність учасників ООС загалом.

Опорною структурою програми проявів соціально-психологічної дезадаптації учасників операції Об'єднаних сил Т. Кочубинської.

До компонентного складу моделі психокорекції проявів соціально-психологічної дезадаптації учасників операції Об'єднаних сил (Рисунок 1) увійшли такі складові:

Засоби психокорекції соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС. До засобів психокорекції увійшли такі функціональні блоки (Бондаренко, 1996, 1997; Осипова, 2004):

1. Просвітницький блок. Психологічна просвіта – це залучення учасників ООС до психологічних знань, що надасть можливість зрозуміти особливості власних переживань, природу їх походження та способи впливу на них (Осипова, 2004).

Процес психологічної просвіти здійснюється під час ознайомлення з психологічною літературою, відвідування семінарів та лекцій, а також програм соціально-психологічного супроводу.

В останні роки в Україні проводяться програми соціально-психологічного супроводу та навчально-психологічні семінари, де пропонується вітчизняний та зарубіжний досвід психологічної допомоги учасникам бойових дій, важливим компонентом зазначених заходів є ознайомлення з особливостями переживання травматичних подій та їх наслідків для психологічного та психічного здоров'я людини.

2. Блок психокорекційної роботи. Основні завдання блоку психокорекційної роботи – здійснити цілеспрямований психологічний вплив на особистісну сферу учасників ООС та знизити прояви їх соціально-психологічної дезадаптації. В блоці психокорекційної роботи визначені такі складові:

1. Індивідуальна психокорекція (Маслоу, 1982). Під час проведення індивідуальної психокорекції психолог працює з одним клієнтом без присутності сторонніх. Перевагами індивідуальної психокорекції є те, що вона забезпечує конфіденційність, краще

розкриває особливості клієнта, швидше знімає психологічні бар'єри, що виникають під час відвертої розповіді людини при сторонніх. Проте зазначений вид психокорекції недостатньо ефективний для опрацювання міжособистісної взаємодії.

Індивідуально-психологічна корекція – це обґрунтований вплив психолога на дискретні характеристики внутрішнього світу людини.

Психологічне консультування. Основне завдання психологічного консультування учасників ООС – розв'язати проблеми, що виникають у їхньому повсякденному житті (Монсон, Шнур, Резнік, Фрідман, Стівенс, 2006). Переважно розглядаються проблеми сьогодення з прогнозуванням майбутнього. У запропонованій автором психокорекційній програмі виокремлені такі види психологічної роботи:

- індивідуальне консультування;
- дистанційне консультування із застосуванням інтернет-ресурсів (Skype-консультування, консультування із застосуванням програм Zoom та Meet).

2. Групова психокорекція. Специфіка групової корекції в тому, що в ній цілеспрямовано застосовується групова динаміка, тобто сукупність взаємостосунків та взаємодій, що виникає між учасниками групи, включно з психологом в психокорекційних цілях (Бурлачук, Кочарян, 2006).

Психокорекційна група – це спеціально створена мала група, що об'єднана метою міжособистісного дослідження, особистісного навчання та саморозкриття. Група виникає як модель реального життя, де клієнт проявляє власні особливості та стратегії поведінки.

У вітчизняній психологічній науці гостро постає питання надання психологічної допомоги учасникам ООС (Буряк, Гіневський, Катеруша, 2015). У світовій практиці надання психологічної допомоги учасникам бойових дій особливе місце належить саме груповій формі психокорекції, адже, перебуваючи в групі людей, які мають спільний досвід військових дій, учасник групи відчуває єдність, співучасність та підтримку, легше входить у групову взаємодію.

Описані засоби психокорекції спрямовані на корекцію проявів соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС. Враховуючи результати констатувального етапу дослідження, ми виділили такі прояви соціально-психологічної дезадаптації:

1. Дисгармонійність Я-концепції, що полягала в нерівномірності сформованості компонентів Я-особистісне, Я-фізичне, Я-сімейне, Я-професійне, Я-учнівське.

2. Емоційна складова соціально-психологічної дезадаптації, що мала зв'язок із дисгармонійністю Я-концепції: показники тривожності (особистісної та ситуативної), агресивності, депресивності та переживання емоційного дискомфорту.

3. Комунікативна складова: занижений комунікативний потенціал, стратегії домінування, конфліктності, неприйняття себе та інших. Зазначені особливості значно ускладнюють процес комунікації, заважають установлювати оптимальну комунікативну взаємодію. Варто зазначити, що за результатами емпіричного дослідження було визначено взаємозв'язок дисгармонійності Я-концепції із зазначеними комунікативними особливостями.

4. Поведінкова складова: залежність та нетовариськість. Відповідно до результатів емпіричного дослідження встановлено, що зазначені поведінкові особливості також пов'язані з дисгармонійністю Я-концепції.

5. Мотиваційно-ціннісна складова представлена показниками надмірно завищеного внутрішнього контролю, уникання невдач та ціннісними орієнтаціями, що призводять до соціально-психологічної дезадаптації та особистісної дисгармонійності.

Основним завданням програми психокорекції є особистісні зміни учасників ООС:

1. Гармонізація Я-концепції.

2. Емоційна складова – підвищення рівня прояву емоційного комфорту, зниження рівня прояву негативних емоцій: тривожності, агресивності, депресивності.

3. Комунікативна складова: підвищення комунікативного потенціалу та конструктивних способів взаємодії.

4. Поведінкова складова: вироблення конструктивних поведінкових стратегій.

5. Мотиваційно-ціннісна складова: гармонізація екстернальності та інтернальності, підвищення мотивації долаття перешкод, конструктивні ціннісні орієнтації.

Апробація запропонованої програми психокорекції відбувалася на базах: Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та Вінницького міського лікувально-

діагностичного центру. Участь у запропонованій системі психокорекції взяли 38 учасників ООС. Для встановлення достовірності психокорекційної програми, а саме виключення вірогідності вікових динамічних змін, експериментальне дослідження проводилося з 40 учасниками ООС, які не брали участі в програмі психокорекції.

За результатами порівняльного дослідження за t-критерієм Стьюдента для залежних вибірок установлені якісні відмінності в показниках соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС до та після участі у психокорекційній програмі: знизилася прояви показників по шкалах Я-фізичне ($t = -1,815$; $p \leq 0,1$) і Я-сімейне ($t = -2,226$; $p \leq 0,05$); знизилася прояви агресивності, зокрема переживання образи ($t = -1,815$; $p \leq 0,1$), фізичної агресії ($t = -2,152$; $p \leq 0,05$); особистісної тривожності ($t = -2,949$; $p \leq 0,01$); дезадаптації ($t = -3,094$; $p \leq 0,001$); неприйняття себе ($t = -3,768$; $p \leq 0,001$); емоційний дискомфорт ($t = -2,226$; $p \leq 0,05$); внутрішній контроль ($t = -1,918$; $p \leq 0,1$).

У досліджуваних 40 учасників ООС, які не брали участі в програмі психокорекції, значущих статистичних відмінностей не виявлено.

Результати формульованого дослідження підтверджують ефективність запропонованої програми психокорекції.

Висновки. Ґрунтуючись на результатах теоретичного й емпіричного дослідження та визначенні методологічного підґрунтя психокорекційної роботи з учасниками ООС було розроблено програму психокорекції проявів соціально-психологічної дезадаптації учасників операції Об'єднаних сил та модель її реалізації. Метою зазначеної програми був розвиток соціально-психологічної адаптації та гармонізація Я-концепції учасників ООС. Втілення системи передбачало дотримання загальнодидактичних принципів та виконання поставлених психокорекційних завдань. Реалізація програми психокорекції відбувалася відповідно до 5 етапів реалізації із застосуванням засобів психокорекційного впливу (виокремлено просвітницький блок та блок психокорекційної роботи), що впливали на прояви соціально-психологічної дезадаптації учасників ООС та сприяли виникненню конструктивних особистісних змін.

Ефективність запропонованої психокорекційної програми підтверджено статистично за результатами формувального дослідження.

Література

1. Барлоу, Д. (2008). *Клиническое руководство по психическим расстройствам*. Санкт-Петербург: Питер.
2. Бек, Дж. С. (2006). *Когнитивная терапия: полное руководство*. Москва: ООО «И. Вильямс».
3. Бондаренко, А. Ф. (1997). *Психологическая помощь: теория и практика*. Киев: Укртехпрес.
4. Бондаренко, О. Ф. (1996). *Психологічна допомога особистості*. Харків: Фоліо.
5. Бурлачук, Л., Кочарян, А., Жидко, М. (2003). *Психотерапия*. СПб.: Питер.
6. Буряк, О. О., Гіневський, М. І., Катеруша, Г. Л. (2015). Військовий синдром АТО: актуальність та шляхи вирішення на державному рівні. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*, 2(43), 176–181.
7. Вестбрук, Д. (2014). *Вступ у когнітивно-поведінкову терапію*. Львів: Свідчадо.
8. Герман, Дж. (2019). *Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору*. Львів: Старого Лева.
9. Йомас, Ф., Кларкин, Дж., Кернбегр, О. (2018). *Психотерапия, фокусированная на переносе, при пограничных расстройствах личности. Клиническое руководство*. Москва.
10. Клінічне керівництво Міністерства США у справах ветеранів та Міністерства оборони США щодо лікування посттравматичного стресу (2017). Наукове редагування перекладу: Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України. Київ.
11. Линде, Н. Д. (2020). *Эмоционально-образная (аналитически-действенная) терапия: чувство – образ – анализ – действие*. Москва: Генезис.
12. Кісарчук, З. Г. (2015). *Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій*. Київ: ТОВ Видавництво «Логос».
13. Кокун, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., Остапчук, В. В. (2017). *Психологічна робота з військовослужбовцями - учасниками АТО на етапі відновлення*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.
14. Максименко, С. Д. (2006). *Гене́за здійснення особистості*. Київ: Видавництво ТОВ «КММ».
15. Маслоу, А. (1982). *Самоактуалізація. Тексти / под ред. Ю. Ю. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря*. Москва.

16. Монсон, К. М., Шнур, П. П., Резнік, П. А., Фрідман, М. Дж., Янг-Ксу, Ю., Стівенс, С. П. (2006). Когнітивна терапія для ветеранів з посттравматичним стресовим розладом, що пов'язаний з військовими подіями. *Клінічна психологія*. Київ: ТОВ Видавництво «Логос».

17. Мушкевич, М. І., Федоренко, Р. П., Мельник, А. П. (2016). *Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям*. Луцьк: Вежа-Друк.

18. Мюллер, М. (2014). *Якщо ви пережили психотравмуючу подію*. Львів: Свічадо.

19. Осипова, А. А. (2004). *Общая психокоррекция*. Москва: ТЦ Сфера.

20. Пророк, Н., Запорожець, О., Креймеєр, Дж., Гидковець, Л., Царенко, Л., Ковальчук, О., Невмержицький, В., Кондратенко, Л., Малинова, Л., Чекстере, О., Палієнко, Т. (2018). *Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Том 1*. Київ.

21. Романчук, О. (2014) *Програма активностей «Справитися із травмою війни». Навчальний семінар «А-В-С психологічної допомоги потерпілим в зоні бойових дій та їх рідним»*. Львів: Інститут психічного здоров'я при УКУ.

22. Чухрій, І. В. (2020) Модель психокорекції психологічних механізмів соціального адаптування молоді з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. *Психологічний часопис*, 6(2), 43–50. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.2.4>

23. Чухрій, І. В. (2019). Психологічні механізми соціальної адаптації ветеранів антитерористичної операції об'єднаних сил з порушеннями функцій опорно-рухового апарату. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*, 37, 178–186.

24. Шевцов, А. Г. (2009) *Освітні основи реабілітології*. Київ: МП Леся.

References

1. Barlou, D. (2008). *Klynycheskoe rukovodstvo po psykhicheskyim rasstroistvam [Clinical Guide to Mental Disorders]*. Sankt-Peterburh: Pyter [in Russian].

2. Bek, Dzh. S. (2006). *Kohnytyvnaia terapiya: polnoe rukovodstvo [Cognitive therapy: a complete guide]*. Moskva: OO «Y. Vyliams» [in Russian].

3. Bondarenko, A. F. (1997). *Psykhologicheskaya pomoshch: teoriya y praktyka [Psychological assistance: theory and practice]*. Kyev: Ukrtekhpres [in Russian].

4. Bondarenko, O. F. (1996). *Psykhologichna dopomoha osobystosti [Psychological help of the person]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

5. Burlachuk, L., Kocharian, A., Zhydko M. (2003). *Psykhoterapiya [Psychotherapy]*. SPb: Pyter [in Russian].

6. Buriak, O. O., Hinevskiyi, M. I., Katerusha, H. L. (2015). Viiskovyi syndrom ATO: aktualnist ta shliakhy vyrishennia na derzhavnomu rivni [ATO military syndrome: relevance and solutions at the state level]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl - Collection of*

scientific works of Kharkiv National University of the Air Force, 2 (43), 176–181 [in Ukrainian].

7. Vestbruk, D. (2014). *Vstup u kohnityvno-povedinkovu terapiiu* [Introduction to cognitive-behavioral therapy]. Lviv: Svidchado [in Ukrainian].

8. Herman, Dzh. (2019). *Psykhologichna travma ta shliakh do vyduzhannia: naslidky nasylstva – vid znushchan u simi do politychnoho teroru* [Psychological trauma and the path to recovery: the consequences of violence - from domestic abuse to political terror]. Lviv: Staroho Leva [in Ukrainian].

9. Iomas, F., Klarkyn, Dzh., Kernbehr, O. (2018). *Psykhoterapiya, fokusyrovannaia na perenose, pry pohranychnykh rasstroistvakh lychnosti* [Transference-focused psychotherapy for borderline personality disorders. Clinical guidelines]. Klynycheskoe rukovodstvo. Moskva [in Russian].

10. *Klinichne kerivnytstvo Ministerstva SShA u spravakh veteraniv ta Ministerstva oborony SShA shchodo likuvannia postravmatychnoho stresu* [Clinical leadership of the Ministry of Veterans Affairs US Department of Defense and for the treatment of post-traumatic stress] (2017). Kyiv: Ukrainskyi naukovo-doslidnyi instytut sotsialnoi i sudovoi psykhiiatrii ta narkolohii MOZ Ukrainy [in Ukrainian].

11. Lynde, N. D. (2020). *Emotsionalno-obraznaya (analiticheski-deystvinnaya) terapiya: chuvstvo – obraz – analiz – deystvie* [Emotional-figurative (analytic-real) therapy: feeling - image - analysis - action]. Moskva: Henezys [in Russian].

12. Kisarchuk, Z. H. (2015). *Psykhologichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii* [Psychological assistance to victims of crisis traumatic events]. Kyiv: TOV Vydavnytstvo «Lohos» [in Ukrainian].

13. Kokun, O. M., Ahaiev, N. A., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., Ostapchuk, V. V. (2017). *Psykhologichna robota z viiskovoslužhbovtsiamy - uchasykamy ATO na etapi vidnovlennia* [Psychological work with servicemen - participants of anti-terrorist operation at a recovery stage]. Kyiv: NDTs HP ZSU [in Ukrainian].

14. Maksymenko, S. D. (2006). *Heneza zdiisnennia osobystosti* [The genesis of the implementation of personality]. Kyiv: Vydavnytstvo TOV «KMM» [in Ukrainian].

15. Maslou, A. (1982). *Samoaktualizatsiya. Teksty* [Self-actualization. Texts]. Yu. Yu. Gippenreyter, A. A. Puzyreya (Ed.). Moskva [in Russian].

16. Monson, K. M., Shnur, P. P., Reznik, P. A., Fridman, M. Dzh., Yanh-Ksu, Yu., Stivens, S. P. (2006). *Kohnityvna terapiia dlia veteraniv z postravmatychnym stresovym rozladom, shcho poviazanyi z viiskovymy podiiamy. Klinichna psykhologhiia* [Cognitive therapy for veterans with post-traumatic stress disorder associated with military events. Clinical psychology]. Kyiv: TOV Vydavnytstvo «Lohos» [in Ukrainian].

17. Mushkevych, M. I., Fedorenko, R. P., Melnyk, A. P. (2016). *Psykhologichna dopomoha uchasykam ATO ta yikh simiam* [Psychological assistance to ATO participants and their families]. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

18. Müller, M. (2014). *Yakshcho vy perezhyly psykhotravmuiuchu podiiu [If you have experienced a traumatic event]*. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
19. Osypova, A. A. (2004). *Obshchaia psikhokorreksiya [General psychocorrection]*. Moskva: TTs Sfera [in Russian].
20. Prorok, N., Zaporozhets, O., Kreimeier, Dzh. (2018). *Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy [Fundamentals of rehabilitation psychology: overcoming the effects of the crisis]*. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
21. Romanchuk, O. (2014). *Prohrama aktyvnosti "Spravytysia iz travmoiu viiny" Navchalnyi seminar "A-V-S psykholohichnoi dopomohy poterpylym v zoni boiovykh dii ta yikh ridnym [Program of activities "Cope with the trauma of war" Training seminar "ABC of psychological assistance to victims of hostilities and their relatives]*. Lviv: Instytut psykhiichnoho zdorovia pry UKU [in Ukrainian].
22. Chukhrii, I. V. (2020). Model psykholokorektsii psykholohichnykh mekhanizmiv sotsialnoho adaptuvannia molodi z porushenniamy funktsii oporno-rukhnovoho aparatu [The psychological corrective model for psychological mechanisms of social adaptation of young people with motor disorders]. *Psykholohichnyi chasopys - Psychological journal*, 6 (2), 43–50. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.2.4> [in Ukrainian].
23. Chukhrii, I. V. (2019). Psykholohichni mekhanizmy sotsialnoi adaptatsii veteraniv antyterorystychnoi operatsii obiednanykh syl z porushenniamy funktsii oporno-rukhnovoho aparatu [Psychological mechanisms of social adaptation of veterans of the anti-terrorist operation of the combined forces with musculoskeletal disorders]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P.Drahomanova. Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia - Scientific journal of the National Pedagogical University named after MP Drahomanov. Correctional pedagogy and special psychology*, 37, 178–186 [in Ukrainian].
24. Shevtsov, A. H. (2009). *Osvitni osnovy reabilitolohii [Educational basics of rehabilitation]*. Kyiv: MP Lesia [in Ukrainian].

Received: 29.04.2021

Accepted: 16.05.2021

ДЕСТРУКТИВНИЙ ВПЛИВ БОЙОВОГО СТРЕСУ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ОСОБИСТОСТІ ВІЙСЬКОВОГО

Лящ Оксана

Вінницький державний педагогічний університет імені

М. Коцюбинського, м. Вінниця, Україна

Oksanalyash7@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1317-4398>

Яцюк Марія

Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», м. Вінниця, Україна

mvalerkovna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2393-9964>

Мета. Мета статті полягає у встановленні деструктивного впливу бойового стресу на емоційну сферу військового.

Методи. Відповідно до мети дослідження використаний контент-аналіз бесіди, методика на визначення рівня стресу Л. Рідера, РНQ-9 шкала самооцінки депресії, шкала тривожності Тейлор, методи математичної статистики.

Результати. В статті розглянуто проблему впливу бойового стресу на емоційну сферу військових. Зазначено, що основною реакцією військовослужбовця на бойові події є бойовий стрес, відмінною особливістю якого є наявність стрес-факторів бойової обстановки. Уточнено, що бойовий стрес розуміється як багаторівневий процес адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, що супроводжується актуалізацією механізмів реактивної саморегуляції і закріпленням специфічних пристосувальних психофізіологічних змін. Результати дослідження вказують на те, що негативні психічні стани, які виникають у військовослужбовців у період виконання небезпечних для здоров'я і життя завдань, після повернення з зони бойових дій проявляються у загостренні почуття честі, гідності та справедливості, зростанні реакцій некерованої агресивності, тривоги, конфліктності, що різко ускладнюють процес реадаптації демобілізованих військових та безумовно вимагають проведення психологічної корекції. Отримані результати дослідження свідчать про те, що тривалі психотравмуючі фактори бойової обстановки деструктивно впливають на емоційну сферу військових, а в силу особистісних особливостей, у багатьох демобілізованих

порушується регуляція поведінки, а також морально-етична та когнітивна сфери.

Висновки. Встановлено, що у формуванні деструктивних наслідків вагому роль відіграють конфліктні переживання в системі цінностей та смислів професійної діяльності військовослужбовця, які актуалізуються в ситуації загрози життю та здоров'ю особистості. За допомогою точної оцінки та прогнозу впливу бойового стресу на особистість військового з'являється можливість командирам частин та підрозділів спрогнозувати виникнення деструктивних психічних станів, а також динаміки поведінки особового складу в екстремальних умовах та адекватно реагувати на зміни в обстановці.

Ключові слова: деструктивні психічні стани, військовослужбовці, бойовий стрес, адаптація, здоров'я особистості.

Oksana Liashch, Mariia Yatsiuk. Destructive effect of combat stress on the emotional sphere of the military personality.

Purpose. The purpose of the article is to establish the destructive effects of combat stress on the emotional sphere of the military.

Methods. In accordance with the purpose of the study used content analysis of the conversation, methods for determining the level of stress L. Reeder, PHQ-9 scale of self-assessment of depression, Taylor anxiety scale, methods of mathematical statistics.

Results. The article considers the problem of the impact of combat stress on the emotional sphere of the military. It is noted that the main reaction of a serviceman to combat events is combat stress, the difference of which is the presence of stress factors in the combat situation. It is specified that combat stress is understood as a multilevel process of adaptive activity of the human body in a combat situation, accompanied by the actualization of the mechanisms of reactive self-regulation and the consolidation of specific adaptive psychophysiological changes. The results of the study indicate that the negative mental states that occur in servicemen during the performance of tasks dangerous to health and life, when returning from combat, are manifested in an exacerbation of honor, dignity and justice, increased reactions of uncontrolled aggression, anxiety, conflicts that dramatically complicate the process of readaptation of demobilized servicemen and certainly require psychological correction. The results of the study indicate that long-term traumatic factors of the combat situation have a destructive effect on the emotional sphere of the military, and due to personal characteristics, many demobilized violate the regulation of behavior, as well as moral, ethical and cognitive spheres.

Conclusions. It is established that in the formation of destructive consequences an important role is played by conflicting experiences in the system of values and meanings of the professional activity of the serviceman, which are actualized in the situation of threat to life and health of the individual. Accurate assessment and prediction of the impact of combat stress on the personality of the military makes it possible for unit and unit commanders to predict the occurrence of destructive mental states, as well as the dynamics of personnel behavior in extreme conditions and

respond adequately to changes in the situation.

Keywords: destructive mental states, servicemen, combat stress, adaptation, personal health.

Лящ Оксана, Яцюк Мария. Деструктивное влияние боевого стресса на эмоциональную сферу личности военного.

Цель. Цель статьи заключается в установлении деструктивного влияния боевого стресса на эмоциональную сферу военного.

Методы. В целях исследования использован контент-анализ беседы, методика на определение уровня стресса Л. Ридера, PHQ-9 шкала самооценки депрессии, шкала тревожности Тейлора, методы математической статистики.

Результаты. В статье рассмотрена проблема влияния боевого стресса на эмоциональную сферу военных. Указано, что основной реакцией военнослужащего на боевые события являются боевой стресс, отменной особенностью которого является наличие стресс-факторов боевой обстановки. Уточнено, что боевой стресс понимается как многоуровневый процесс адаптационной активности человеческого организма в условиях боевой обстановки, сопровождается актуализацией механизмов реактивной саморегуляции и закреплением специфических приспособительных психофизиологических изменений. Результаты исследования указывают на то, что негативные психические состояния, возникающие у военнослужащих в период исполнения опасных для здоровья и жизни задач, по возвращении из зоны боевых действий проявляются в обострении чувства чести, достоинства и справедливости, росте реакций неуправляемой агрессивности, тревоги, конфликтности, резко усложняют процесс реадaptации демобилизованных военных и безусловно требуют проведения психологической коррекции. Полученные результаты исследования свидетельствуют о том, что длительные психотравмирующие факторы боевой обстановки деструктивно влияют на эмоциональную сферу военных, а в силу личностных особенностей, во многих демобилизованных нарушается регуляция поведения, а также морально-этическая и когнитивная сферы.

Выводы. Установлено, что в формировании деструктивных последствий важную роль играют конфликтные переживания в системе ценностей и смыслов профессиональной деятельности военнослужащего, актуализируются в ситуации угрозы жизни и здоровью личности. С помощью точной оценки и прогноза воздействия боевого стресса на личность военного появляется возможность командирам частей и подразделений спрогнозировать возникновение деструктивных психических состояний, а также динамики поведения личного состава в экстремальных условиях и адекватно реагировать на изменения в обстановке.

Ключевые слова: деструктивные психические состояния, военнослужащие, боевой стресс, адаптация, здоровье личности.

Вступ. Бойові дії на сході нашої держави тривають щодня, про що інформують засоби масової інформації. Боротьба за територіальну недоторканість України не проходить без втрат. Національна гвардія втратила загиблими 230 воїнів, 914 нацгвардійців отримали поранення, а 13 – є зниклими безвісти. За таких умов неминучим є бойовий стрес військових, який з'являється під дією потужних зовнішніх і внутрішніх стрес-факторів екстремальної діяльності. Небезпечні умови виконання професійних завдань, постійна загроза життю військового негативно впливають на стан його здоров'я, знижують ефективність діяльності та можуть призводити до її зриву.

Бойовий стрес може викликати гострі психологічні реакції на стрес-фактори, так і впливати на розвиток важких стресових розладів (Блінов, 2017). Як показують клінічні дослідження, прояви стресових розладів військових, учасників бойових дій, характеризуються високим рівнем тривожності, агресивності, конфліктності суб'єкта, зниженням працездатності, поширенням дезадаптації, виникненням депресивних станів, проявів суїцидальної поведінки, алкоголізму, наркоманії, асоціальної поведінки (Литвинцев, Снедков, Резник, 2005). У зв'язку зі значною актуальністю проблеми бойового стресу та його наслідків, як для комбатів, так і для суспільства, вона потребує уважного вивчення причин та механізмів впливу.

Аналіз виконаних досліджень показав, що дослідники недостатню увагу приділили характеристиці деструктивних наслідків впливу бойового стресу на емоційну сферу військових (Осьодло, 2013, 2017).

Мета статті полягає у встановленні впливу бойового стресу на формування деструктивних емоційних станів військових.

Основною реакцією військовослужбовця на бойові події є бойовий стрес, відмінною особливістю якого є наявність стрес-факторів бойової обстановки.

Ми розділяємо визначення О. Г. Караяні та І. В. Сиромятникова, які розглядають бойовий стрес як багаторівневий процес адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, що супроводжується напруженою механізмів саморегуляції і формуванням пристосувальної поведінки; механізм комплексної мобілізації організму для дій в небезпечних умовах. Бойовий стрес – це процес мобілізації всіх наявних можливостей організму, імунної, нервової, психічної систем для подолання небезпечної ситуації (Караяні, 2016).

Ними також були виділені рівні бойового стресу: біохімічний (гормональні зміни); фізіологічний (зміни в об'ємі легенів, різкості і дальності зору, звуження артерій, а відтак збільшення тиску крові, перерозподіл кров'яних потоків, як наслідок збільшення енергопостачання та сили м'язів, виведення шлаків); психофізіологічний (зміни в реактивності симпатичної і парасимпатичної нервової систем); психологічний (звуження свідомості, концентрація на небезпеці, відчуття тривоги; зміни в мотивації діяльності); соціально-психологічний (діяльнісне опосередкування спілкування, його згорнутість, зниження етичного статусу) (Кравченко, 2017).

Також можна говорити про його специфічні форми: нетравматичний стрес; травматичний (бойова психічна травма); посттравматичний. Реактивні стани є типовими за умов бойового стресу у військових, що проявляються як тимчасові зворотні розлади психічної діяльності, які виникають як реакція у відповідь на вплив психічної травми. Бойовий стрес одночасно може бути і травматичним стресом, тоді він проявляється як бойова психічна травма (Shay, 2003).

Методи та процедура дослідження. Відповідно до мети дослідження використаний контент-аналіз бесіди, методика на визначення рівня стресу Л. Рідера, RNQ-9 шкала самооцінки депресії, шкала тривожності Тейлор, методи математичної статистики.

В експериментальному дослідженні взяли участь 82 військових, демобілізованих учасників ООС.

Обговорення результатів. Деструктивними наслідками дії бойових психотравмуючих чинників є функціональні порушення в структурах ЦНС військових, вегетативних систем, наростання специфічної особистісної дисгармонії, готовність до психопатологічного синдромуутворення, порушення адаптивних механізмів організму, формування психосоматичних захворювань.

На першому етапі проведено психологічну бесіду, яка спрямована на з'ясування мотиваційного компоненту готовності військових співпрацювати з працівниками психологічної служби. За результатами бесіди, за допомогою контент-аналізу, встановлено превалювання у військових мотивів утвердження почуттів честі та власної гідності, поваги та визнання як серед побратимів, так і в суспільстві. Відновлення власної психічної цілісності військові вбачають в

успішній професійній реалізації у цивільному житті після залишення служби та набутті гідного соціального статусу в суспільстві.

Чимале значення для ефективної соціалізації після демобілізації військовослужбовці визначають за налагодженням та відновленням здорових взаємостосунків у сім'ї (Кудренко, Афанасенко, 2018). Адже в період виконання бойових завдань вони були дистанційовані від життя родин. У цей період їхні сім'ї переживали тривалий період рольових та ціннісних трансформацій. Чималих труднощів викликає відновлення подружніх взаємостосунків. Бойові дії та тривалі періоди розлуки змінюють як партнерів, так і самі сімейні ролі (Локтаєва, 2014). Дружина, за тривалої розлуки з чоловіком, звикає брати на себе головну відповідальність за виховання дітей, побут та вирішення основних проблем, у той час як чоловік, після повернення в сім'ю, потребує часу для відновлення власного авторитетного статусу в родині, крім того чималі зусилля витрачаються на відновлення адаптації до цивільного життя і / або ж відновлення після травми (Волошин, Марута, Шестопалова, 2014).

Раціональне ставлення щодо реабілітації після бойової травматизації проявляють близько п'ятої частини опитаних (22,5 %). Вони свідомо звертаються за психотерапевтичною та медичною допомогою для відновлення психічної та психологічної цілісності. Водночас 37 % військових, які переживають окремі симптоми травм або комплекс симптомів ПТСР, проявляють низьку готовність отримувати фахову допомогу, що так само в окремих випадках призводить до рецидивів психічних захворювань та деструктивних наслідків травматизації.

Інтенсивність стресових переживань ми дослідили за допомогою методики на визначення рівня стресу Л. Рідера (Рис. 1).

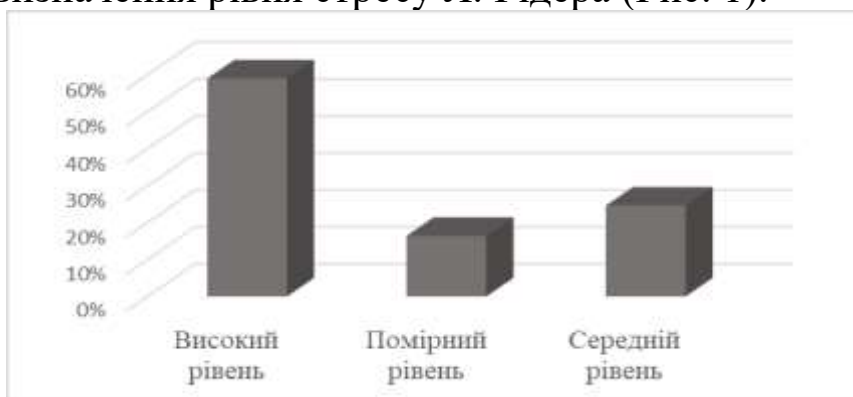

Рис. 1. Розподіл рівнів вираженості стресу у військових, учасників бойових дій ООС (у %, N=82)

За показаними результатами у 61% опитаних військових переважає високий рівень прояву стресу, що проявляється у надпильності, мобілізаційному перенапруженні, перезбудженості та ін. Як наслідок, основними запитами для психологічної роботи є потреба саморегуляції імпульсивного гніву, дратівливості та окремої симптоматики ПТСР.

За допомогою ранжування стрес-факторів військові зауважили, що однозначна перевага надається реальним ситуаціям загрози життю та фізичному здоров'ю, нестерпним є страх перед полоном та жахіття приниження честі та гідності побратимів; поранення, каліцтва та контузії; перший факт знищення супротивника; свідчення фактів жахливих сцен смерті, людських втрат і мук побратимів та мирного населення; усвідомлення помилок командування і власної безпорадності за таких умов; неочікувані зміни умов служби; контакт зі значною кількістю поранених чи мерців; далі називаються негідні умови гігієни, сексуальна дисгармонія та ін. Бойові дії загострюють духовні переживання честі та гідності особистості, цінності життя та здоров'я, актуалізують питання смислу власного життя.

Серед вагомих деструктивних наслідків бойового стресу військові називали тривалі періоди почуття смислової порожнечі та пригнічення, які ми розглядаємо в межах концепції симптоматики депресивного та субдепресивного розладу особистості (РНQ-9 шкала самооцінки депресії) (Рис. 2).

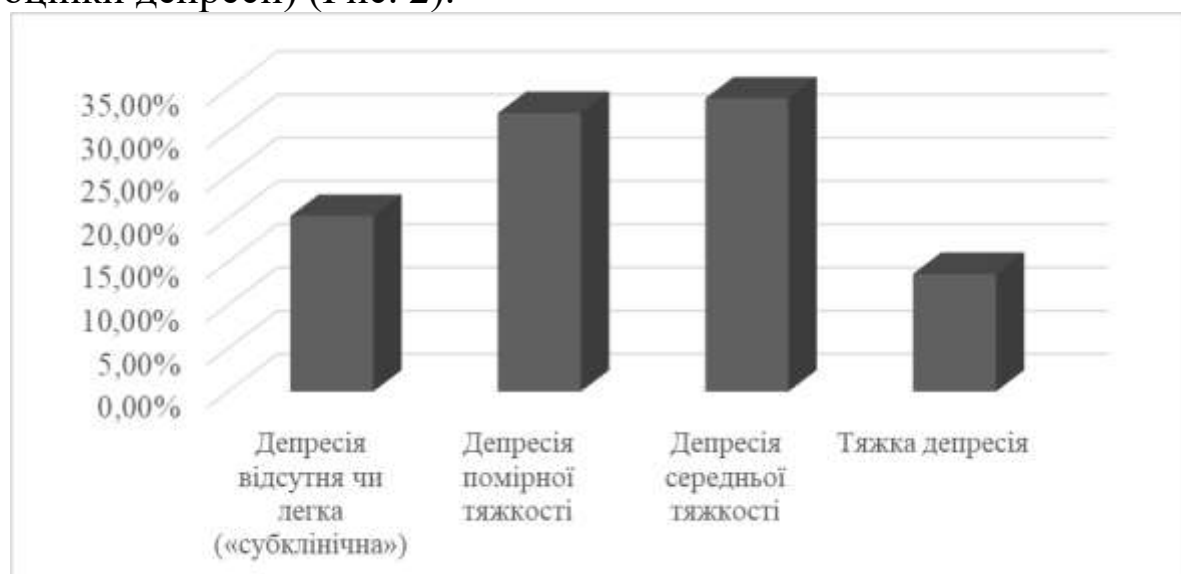

Рис. 2. Розподіл рівнів вираженості симптомів депресії у військових, учасників бойових дій ООС (у %, N=82)

Слід констатувати, що 13,6% військових потребують невідкладної клінічної та психотерапевтичної допомоги у зв'язку зі сталими та вираженими симптомами депресивного розладу, які часто поєднані з адиктивним розладом особистості. Депресивна симптоматика середньої тяжкості з періодичними загостреннями проявляється у 33,9% опитаних військових.

Указані результати засвідчують потужність деструктивного впливу тривалого психічного страждання особистості від свідчення та участі у воєнній реальності. Психічна симптоматика певною мірою ослаблює інтенсивність страждання особистості, водночас трансформується у розлад (Голик, Ляшенко, Романишин, Романовський, 2009).

У періоди демобілізації складність адаптації до цивільного життя (зокрема й сімейного) військовослужбовців пов'язана з проявами запальності, ригідної поведінки та імпульсивної конфліктності (Рис. 3).

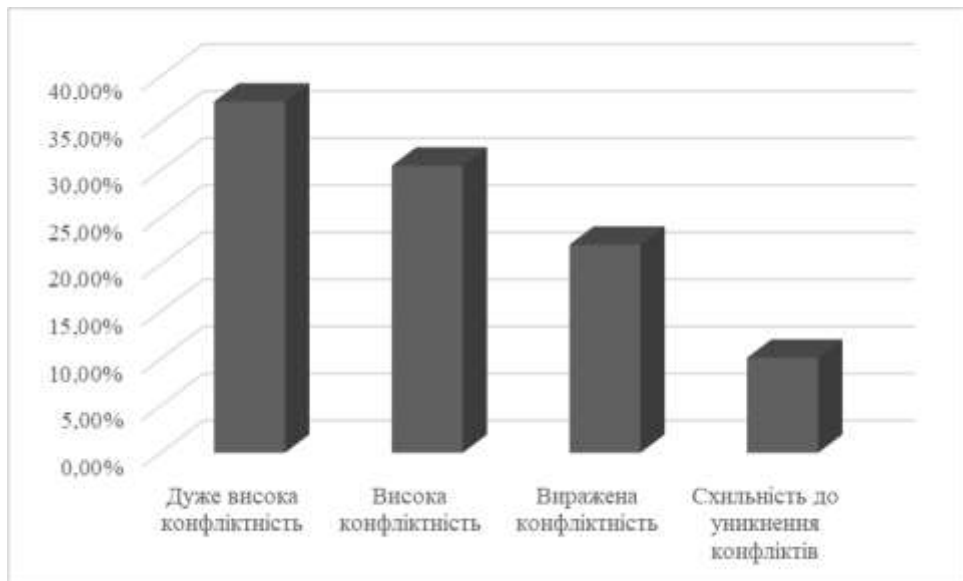

Рис. 3. Розподіл рівнів вираженості конфліктності у військових, учасників бойових дій ООС (у %, N=82)

Схильність оперативно й агресивно реагувати в екстремальній ситуації бою формує в особистості динамічний стереотип боротьби як необхідної реакції для виживання військового у надзвичайній ситуації, натомість у цивільних умовах життя така поведінка є дезадаптивною. Лише 9,76% опитаних проявляють уникання для зниження напруги в конфліктному протистоянні, інший загал військових схильні витримувати та рішуче діяти в ситуації конфлікту,

часто застосовуючи силові засоби боротьби. Так, 31,7% опитаних схильні до імпульсивної люті та проявів надмірної агресивності, усвідомлюють труднощі із саморегуляцією гніву. У конфліктному протиставленні такі особи схильні до інтенсивної жорстокості, що робить їх небезпечними для оточення. А 26,83% опитаних визнали, що агресія для них носить інструментальний характер, у такий спосіб особі легше заявити про себе або ж самоствердитися в певній ситуації.

Гостре відчуття небезпеки в екстремальній ситуації формує в особи надпильність та тривожний стереотип реагування. Тривога – найбільш облігатний прояв гострого та хронічного стресу. Як відомо, цей стан виконує як захисну (мобілізуючу) функцію, так і дестабілізуючу у випадку, якщо її інтенсивність та тривалість перевищує індивідуальні компенсаторні можливості особистості в процесі адаптації (Приходько, 2018).

За шкалою тривожності Тейлора ми отримали такий розподіл рівнів у військових ООС (Рис. 4). Як засвідчують результати дослідження, у більшій частині військових (65,85%) переважає високий рівень тривожності, яка в бойовій ситуації рятує їм життя, натомість у цивільному житті лягає в основу дезадаптації.

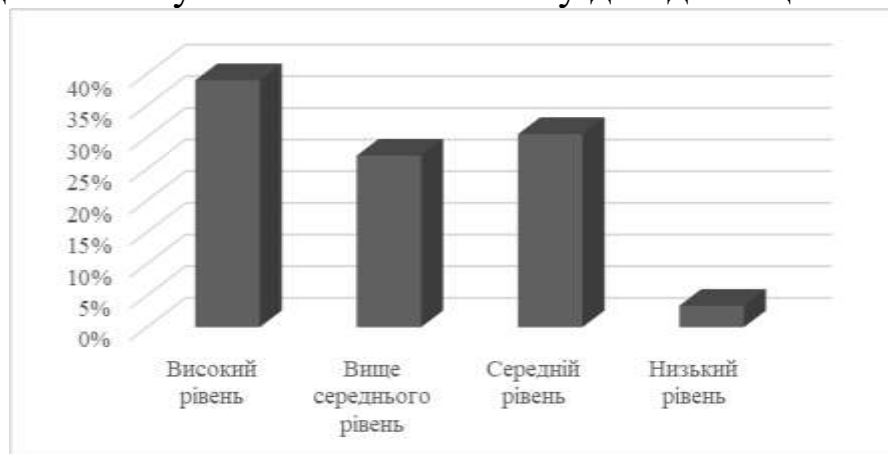

Рис. 4. Розподіл рівнів тривожності у військових, учасників бойових дій ООС (у %, N=82)

Проаналізувавши психологічні особливості реагування демобілізованих військових, учасників бойових дій, на умови цивільного життя, ми зауважили, що поряд із сильним прагненням повернутися до мирного життя з родиною, військові переживають спектр фрустраційних переживань, відчай, апатію, а також ряд деструктивних особистісних змін, які формуються на тлі спотвореної,

патологічної картини світу, динамічних поведінкових стереотипів агресивної, конфліктної поведінки. Непідготовлене, стихійне зіткнення учасника бойових дій із реаліями мирного життя може викликати повторну психотравматизацію та маніфестацію посттравматичних стресових розладів.

Висновки. Результати дослідження впливу бойового стресу на формування деструктивних станів військових показують, що у формуванні деструктивних наслідків вагому роль відіграють конфліктні переживання у системі цінностей та смислів професійної діяльності військовослужбовця, які актуалізуються в ситуації загрози життю та здоров'ю особистості. Тривалі психотравмуючі фактори бойової обстановки деструктивно впливають на емоційну сферу військових, а в силу особистісних особливостей, у багатьох демобілізованих порушується регуляція поведінки, а також морально-етична та когнітивна сфери. Негативні психічні стани, які виникають у військовослужбовців як наслідок дії бойового стресу, проявляються в реакціях некерованої агресивності, тривоги, конфліктності, апатії, що різко ускладнюють процес реадаптації демобілізованих військових та безумовно вимагають проведення психологічної корекції.

За допомогою точної оцінки та прогнозу впливу деструктивних психічних станів і переживань військового з'являється можливість командирам частин та підрозділів спрогнозувати поведінку особового складу в екстремальних умовах та в період демобілізації для адекватного реагування на зміни в обстановці.

Результати дослідження обґрунтовують необхідність розробки нових підходів до забезпечення процесу реадаптації до мирного життя військовослужбовців за допомогою реалізації потенціалу психологічної підготовки особового складу Збройних сил України, що стане перспективою подальшого нашого дослідження.

Література

1. Блінов, О. А. (2016). Психологія бойової психічної травми: монографія, Київ.
2. Блінов, О. А. (2017). Опитувальник бойового стресу Блінова О. А. (ОБСБ). *Психологічний часопис : збірник наукових праць за ред. С. Д. Максименка*, 5(9), 32–43.
3. Волошин, П. В., Марута, Н. О., Шестопалова, Л. Ф. (2014). Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових

дій в сучасних умовах. Харків.

4. Голик, М. М., Ляшенко, В. М., Романишин, А. М., Романовський, Я. Я. (2009). Морально-психологічне забезпечення діяльності військ. Львів: ЛІСВ.

5. Караяни, А. Г. (2016). Настольная книга военного психолога. Москва.

6. Кравченко, К. О., Тімченко, О. В., Широбоков, Ю. М. (2017). Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції. Харків.

7. Кудренко, О. В., Афанасенко, В. С. (2018). Вплив стрес-факторів бойової обстановки на психіку військовослужбовців повітряних сил (на основі досвіду АТО). *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних сил України*, 2(31), 137–144.

8. Локтаева, С. А. (2014). Индивидуально-типические характеристики детей в семьях кадровых военнослужащих. *Вестник Московского университета*, 7, 281–285.

9. Литвинцев, С. В., Снедков, Е. В., Резник, А. М. (2005). Боевая психическая травма. Москва: Медицина.

10. Осьодло, В. І. (2013). Особистісні чинники подолання стресових ситуацій в особливих умовах. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 14(1), 243–253.

11. Осьодло, В. І. (2017). Посттравматичне зростання особистості учасників бойових дій: сучасний стан та перспективи. *Український психологічний журнал*, 1, 63–79.

12. Приходько, І. І. (2018). Система профілактики та контролю бойового стресу у військовослужбовців. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія*, 1, 78–86.

13. Тополь, О. В. (2015). Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*, 12(4), 230–233.

14. Standard: NATO - STANAG 2409. Glossary of medical terms and definitions AMedP-13(A). Standardization agency (NSA) NATO. 6 May 2011. P. 52.

15. Shay, J. (2003). *Odysseus in America: Combat Trauma and the Trials of Homecoming*. New York.

References

1. Blinov, O. A. (2016). *Psykhohohiia boiovoi psykhichnoi travmy [Psychology of combat mental trauma]*. Kyiv [in Ukrainian].

2. Blinov, O. A. (2017). *Opytuvalnyk boiovoho stresu Blinova O. A. (OBSB) [Combat stress questionnaire Blinov OA (OBSB)]. Psykhohohichnyi chasopys : zbirnyk naukovykh prats - Psychological Journal: a collection of scientific papers*, 5 (9), 32–43 [in Ukrainian].

3. Voloshyn, P. V., Maruta, N. O., Shestopalova, L. F. (2014). *Diahnostyka, terapiia ta profilaktyka medyko-psykhohohichnykh naslidkiv boiovykh dii v suchasnykh umovakh [Diagnosis, therapy and prevention of medical and psychological consequences of hostilities in modern conditions]*. Kharkiv [in

Ukrainian].

4. Holyk, M. M., Liashenko, V. M., Romanyshyn, A. M., Romanovskyi, Ya. Ya. (2009). *Moralno-psykholohichne zabezpechennia diialnosti viisk* [Moral and psychological support of troops]. Lviv: LISV [in Ukrainian].

5. Karajani, A. G. (2016). *Handbook of a military psychologist* [Military psychologist's handbook]. Moscow [in Russian].

6. Kravchenko, K. O., Timchenko, O. V., Shyrobokov, Yu. M. (2017). *Sotsialno-psykholohichni determinanty vynyknennia boiovoho stresu u viiskovosluzhbovtziv - uchasnivkiv antyterorystychnoi operatsii* [Socio-psychological determinants of combat stress in servicemen - participants in the anti-terrorist operation]. Kharkiv [in Ukrainian].

7. Kudrenko, O. V., Afanasenko, V. S. (2018). *Vplyv stres-faktoriv boiovoi obstanovky na psykhyku viiskovosluzhbovtziv povitrianykh syl (na osnovi dosvidu ATO)* [Influence of stress factors of a combat situation on mentality of servicemen of air forces (on the basis of experience of anti-terrorist operation)]. *Nauka i tekhnika Povitrianykh Syl Zbroinykh Syl Ukrainy - Science and technology of the Air Force of the Armed Forces of Ukraine*, 2 (31), 137–144 [in Ukrainian].

8. Loktaeva, S. A. (2014). *Individualno-tipicheskie harakteristiki detey v semyah kadrovyyh voennosluzhaschih* [Individual-typical characteristics of children in the families of military personnel]. *Vestnik Moskovskogo universiteta - Moscow University Bulletin*, 7, 281–285 [in Russian].

9. Litvintsev, S. V., Snedkov, E. V., Reznik, A. M. (2005). *Boevaya psihicheskaya travma* [Combat mental trauma]. Moskva: Meditsina [in Russian].

10. Osodlo, V. I. (2013). *Osobystisni chynnyky podolannia stresovykh sytuatsii v osoblyvykh umovakh* [Personal factors of overcoming stressful situations in special conditions]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii - Problems of extreme and crisis psychology*, 14(1), 243–253 [in Ukrainian].

11. Osodlo, V. I. (2017). *Posttravmatychnе zrostannia osobystosti uchasnivkiv boiovykh dii: suchasnyi stan ta perspektyvy* [Post-traumatic growth of the personality of combatants: current status and prospects]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal - Ukrainian psychological journal*, 1, 63–79 [in Ukrainian].

12. Prykhodko, I. I. (2018). *Systema profilaktyky ta kontroliu boiovoho stresu u viiskovosluzhbovtziv* [The system of prevention and control of combat stress in servicemen]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Psykholohiia - Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Psychology*, 1, 78–86 [in Ukrainian].

13. Topol, O. V. (2015). *Sotsialno-psykholohichna reabilitatsiia uchasnivkiv antyterorystychnoi operatsii* [Socio-psychological rehabilitation of participants in the

anti-terrorist operation]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu - Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University*, 12(4), 230–233 [in Ukrainian].

14. Standard: NATO - STANAG 2409. Glossary of medical terms and definitions AMedP-13(A). Standardization agency (NSA) NATO. 6 May 2011. R. 52.

15. Shay, J. (2003). *Odysseus in America: Combat Trauma and the Trials of Homecoming*. New York.

Received: 23.04.2021

Accepted: 19.05.2021

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Марчук Сніжана

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла

Коцюбинського, м. Вінниця, Україна

kucheryava_snizhana@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8530-3702>

Мета. У статті розкрито теоретичний аналіз психологічних особливостей перфекціонізму у юнацькому віці. Мета статті полягає в теоретичному аналізі психологічних особливостей перфекціонізму у юнацькому віці.

Методи. В основу дослідження покладено теоретичні методи: аналіз, синтез та узагальнення наукових джерел із проблем вивчення перфекціонізму та психологічних особливостей юнацького віку.

Результати. До результатів належить теоретичний аналіз базових позицій вивчення перфекціонізму в осіб юнацького віку. Представлено огляд досліджень різних науковців до причин виникнення перфекціоністських тенденцій. Стаття містить опис деяких вікових особливостей виникнення і розвитку перфекціонізму. Проведений аналіз наукової літератури вказує на те, що батьки мають істотний вплив на розвиток перфекціонізму у дітей. Доведено, що проблема перфекціонізму досить нова в українській науковій літературі, і наявність потреби дослідження перфекціонізму вимагає більш глибокого аналізу цього феномену на сучасному етапі розвитку психологічної науки в Україні. Також стаття містить детальний опис психологічних особливостей періоду юнацтва, зокрема, новоутворень у юнацькому віці та кризи ідентичності. Описані окремі індивідуально-типологічні передумови розвитку перфекціонізму. Зазначено актуальність вивчення перфекціонізму саме в юнацькому віці. У статті визначено, що кожен тип перфекціонізму має вплив на формування особистості юнаків. Ступінь вираженості кожного типу перфекціонізму в юнацькому віці є різним. Констатовано, що найбільш представленим є високий рівень перфекціонізму, орієнтованого на себе в осіб юнацького віку.

Висновки. У висновках зазначено, що перфекціонізм як психологічний феномен має значний вплив на формування особистості. Для юнацького віку є характерними завищені вимоги до себе, тому юнаки вважають, що оточуючі пред'являють їм завищені вимоги. Відповідно до наукових досліджень, високий рівень перфекціонізму, орієнтованого на себе, найбільш характерний для осіб юнацького віку.

Ключові слова. прагнення до досконалості, юнаки, сім'я, особистість, суб'єкт, діяльність, вплив.

Snizhana Marchuk. Theoretical analysis of psychological features of perfectionism in adolescence.

Purpose. The purpose of the article is a theoretical analysis of the psychological features of perfectionism in adolescence.

Methods. The study is based on theoretical methods: analysis, synthesis and generalization of scientific sources on the problems of studying perfectionism and psychological features of adolescence.

Results. The results include a theoretical analysis of the basic positions of the study of perfectionism in adolescents. An overview of research by various scientists on the causes of perfectionist tendencies is presented. The article describes some age features of the origin and development of perfectionism. The analysis of the scientific literature indicates that parents have a significant influence on the development of perfectionism in children. It is proved that the problem of perfectionism is quite new in the Ukrainian scientific literature, and the need to study perfectionism requires a deeper analysis of this phenomenon at the present stage of development of psychological science in Ukraine. The article also contains a detailed description of the psychological features of adolescence, in particular, neoplasms in adolescence and identity crisis. Some individual-typological preconditions of development of perfectionism are described. The relevance of the study of perfectionism in adolescence is noted. The article defines that each type of perfectionism has an impact on the formation of young people's personality. The severity of each type of perfectionism in adolescence is different. It is stated that the most represented is a high level of self-centered perfectionism in adolescents.

Conclusions. The conclusions indicate that perfectionism as a psychological phenomenon has a significant impact on the formation of personality. Adolescence is characterized by excessive demands on themselves, so young people believe that others make excessive demands on them. According to scientific research, a high level of self-centered perfectionism is most characteristic of adolescents.

Keywords. striving for perfection, young people, family, personality, subject, activity, influence.

Марчук Снежана. Теоретический анализ психологических особенностей перфекционизма в юношеском возрасте.

Цель. В статье раскрыт теоретический анализ психологических особенностей перфекционизма в юношеском возрасте. Цель статьи состоит в теоретическом анализе психологических особенностей перфекционизма в юношеском возрасте.

Методы. В основу исследования положены теоретические методы: анализ, синтез и обобщение научных источников по проблемам изучения перфекционизма и психологических особенностей юношеского возраста.

Результаты. К результатам принадлежит теоретический анализ базовых позиций изучения перфекционизма у лиц юношеского возраста. Представлен обзор исследований различных ученых к причинам возникновения перфекционистских тенденций. Статья содержит описание некоторых возрастных особенностей возникновения и развития перфекционизма. Проведенный анализ научной литературы указывает на то, что родители оказывают существенное влияние на развитие перфекционизма у детей. Доказано, что проблема перфекционизма является достаточно новой в украинской научной литературе, и наличие потребности исследования перфекционизма требует более глубокого анализа данного феномена на современном этапе развития психологической науки в Украине. Также статья содержит подробное описание психологических особенностей периода юношества, в частности, новообразований в юношеском возрасте и кризиса идентичности. Описаны отдельные индивидуально-типологические предпосылки развития перфекционизма. Указано на актуальность изучения перфекционизма именно в юношеском возрасте. В статье определено, что каждый тип перфекционизма влияет на формирование личности юношей. Степень выраженности каждого типа перфекционизма в юношеском возрасте является различным. Констатировано, что наиболее представленным является высокий уровень перфекционизма, ориентированного на себя у лиц юношеского возраста.

Выводы. В выводах отмечается, что перфекционизм как психологический феномен имеет значительное влияние на формирование личности. Для юношеского возраста характерны завышенные требования к себе, потому юноши считают, что окружающие предъявляют им завышенные требования. Согласно научным исследованиям, высокий уровень перфекционизма, ориентированного на себя, является наиболее характерным для лиц юношеского возраста.

Ключевые слова: стремление к совершенству, юноши, семья, личность, субъект, деятельность, влияние.

Вступ. Інноваційне суспільство ХХІ століття характеризується динамічним розвитком соціальних, економічних, політичних аспектів, а особистість, яка є невід'ємною частиною його, має відповідати йому високими стандартами з усіх сторін. Активно розвиваючись, навколишнє середовище висуває значну кількість вимог до певних якостей та рис особистості, що сприятимуть її успішній життєдіяльності. Зараз, на сучасному етапі розвитку людства, вагому роль відіграє саме суб'єкт, тобто особистість, яка повинна бути різнобічно та гармонійно розвиненою, сприяти інноваціям, легко адаптуватися до нових умов, що висуває

суспільство. Важливим є також прагнення до самоактуалізації. І характеристикою такого суб'єкта є особистісно зріла людина.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки все більше викликає інтерес науковців феномен перфекціонізму. Адже протягом тривалого часу він є предметом багатьох емпіричних досліджень, і вивчення його спричинено багатьма чинниками. Саме поняття «перфекціонізм» (з лат. перекладається як «абсолютна досконалість») розглядають не тільки в психологічному аспекті, але й у філософському, етичному, соціальному та інших аспектах пізнання. Та все ж таки надзвичайно важливим є питання про вплив перфекціонізму на особистість, адже одні вчені акцентують увагу на позитивному впливі цього феномену, інші – навпаки.

Вивчення вікових аспектів перфекціонізму – важливий напрям дослідження для психологічної науки, і взагалі суспільства в цілому. Адже визначення механізмів та закономірностей його впливу на життєдіяльність молоді людини надасть можливість отримати відповіді на багато запитань, які протягом тривалого часу хвилюють і психологів, і психіатрів, і соціологів. Досліджень вікових аспектів перфекціонізму на сучасному етапі розвитку світової психології надзвичайно мало. Найголовнішою причиною, на нашу думку, є те, що сам феномен перфекціонізму, механізми і закономірності його виникнення вивчені недостатньо. Це актуальний вектор дослідження сьогодення не тільки українських науковців, а й зарубіжних також.

Мета презентованого матеріалу полягає в теоретичному аналізі психологічних особливостей перфекціонізму в юнацькому віці.

Методи та процедура дослідження. В основу дослідження покладено теоретичні методи: аналіз, синтез й узагальнення наукових джерел із проблем вивчення перфекціонізму та психологічних особливостей юнацького віку.

Обговорення результатів. Термін «перфекціонізм» психологічна наука визначає як прагнення до досконалості, яке стосується як особистості, так і результатів будь-якої діяльності (Гаранян, 2006: 32). Вчені вважають, що перша згадка поняття «перфекціонізм» з'явилася в працях американського науковця М. Холлендера 1965 року. Науковець визначав перфекціонізм перш за все як рису особистості, що характеризується пред'явленням до себе більш високих вимог, ніж того вимагають обставини (Hollender, 1965).

Саме дослідження канадських учених П. Хюїтта і Г. Флетта дали поштовх до вивчення перфекціонізму як багатовимірного феномену, адже в його структуру включили три параметри (Hewitt, 1991). Перший – «Я»-адресований перфекціонізм, який характерний для осіб, що ставлять для себе високі особистісні стандарти, схильні до постійного самооцінювання і цензурування своєї поведінки. Такий перфекціонізм поєднує як афективні, так і мотиваційні поведінкові компоненти. Другий – перфекціонізм, адресований іншим людям. Особи з таким перфекціонізмом мають завищені очікування щодо значимих людей, очікують від інших досконалості та їх постійно оцінюють. Третій – соціально запропонований перфекціонізм, характерний для людей, яким властиві переконання в тому, що інші люди схильні дуже строго оцінювати і вимагати від усіх досконалості (Гаранян, 2009: 79). Три параметри, які були виділені, покладено в основу Багатовимірної шкали перфекціонізму, яку розробили науковці. Зазначений опитувальник дозволив розглянути феномен перфекціонізму різнобічно. По-перше, з точки зору самої особистості, а по-друге – значущих інших і соціального середовища.

Науковець Є. Ільїн вважає, що перфекціоністські орієнтації починають формуватися ще в молодшому шкільному віці. Передумови виникнення закладені в сімейному вихованні і пов'язані з оціночною любов'ю у вигляді схвалення чи несхвалення дитячої поведінки. Тому дитина прагне бути досконалою, звичайно, щоб уникнути несхвалення з боку батьків. Проте з іншого боку, дитина прагне до відчуття того, що вона є важливою і цінною для дорослих через схвалення. Автор також зазначає, що найчастіше перфекціоністами стають діти, які є одними в батьків. Якщо ж сім'я багатодітна, до старших дітей висувають жорсткіші вимоги та щодо них мають високі очікування (Ільїн, 2011).

Основними помилками в сімейному вихованні, на думку Є. Ільїна, які спричиняють розвиток перфекціонізму в дітей, є: орієнтація на пошук лише правильних способів у навчанні, іграх, вирішенні поставлених завдань; різка критика за помилки та невдачі; демонстрація любові тільки з приводу успіхів та досягнень; указівка на постійну перевірку своєї діяльності для уникнення помилок. Діти з такою тактикою сімейного виховання прагнуть до уникнення невдач, ставлять перед собою завищені цілі, відчувають себе потрібними лише за умови ідеальної діяльності та ін. Науковці стверджують, що

оцінювання дітей лише за успіхи закріплюється у подальшому у вигляді шкільних оцінок, які можуть призводити до формування «комплексу відмінника» і спричинять постійне переживання стресу у зв'язку з прагненням до успішної навчальної діяльності (Вьюнова, 2015).

Турецький психолог Ц. Фатіх досліджував зв'язок перфекціоністських тенденцій учнів середньої школи та їхніх батьків. За результатами дослідження науковець зробив висновок, що на розвиток перфекціонізму у дітей мають вплив перфекціоністські тенденції, що проявляються як і в батька, так і в матері (Fatih, 2009). Такі результати, спираючись на теорію А. Бандури, засвідчують, що особистість дитини формується в соціальному середовищі. Найбільший досвід дитина отримує під час спостереження за поведінкою інших, особливо це стосується значимих для дітей дорослих, у тому числі і батьків. Так, дитина намагається робити все ідеально, імітуючи поведінку батьків, яку вона спостерігає. Модель зв'язку перфекціонізму дітей з перфекціонізмом їхніх батьків інтерпретується через ставлення батьків до дітей і наслідування батьків, які є взірцями.

Дж. Стобер і К. Отто також вивчали питання виникнення перфекціонізму. Вони досліджували вплив батьківського перфекціонізму на перфекціонізм у дітей. Науковці побачили, що діти, які демонстрували високий рівень перфекціоністських тенденцій, мали батьків, яким був притаманний такий же рівень. І такий зв'язок посилювався, коли досліджувані діти і батьки з рисами перфекціонізму були одної статі. Було зроблено висновок, що наслідування моделей поведінки батьків відіграє роль у розвитку позитивних проявів перфекціонізму (Stober, 2006).

Дослідники стверджують, що на розвиток перфекціонізму найбільший вплив має мотивація досягнення успіху, мотивація уникнення невдач, локус контролю, конформізм, тривожність, самооцінка. Проте з часом інтенсивність впливу та кількість зазначених особистісних чинників знижується; максимальна взаємозумовленість перфекціонізму й особистісних властивостей має місце в підлітковому віці через найбільшу чутливість до перфекціоністських вимог, стійкість до яких виявляється з дорослішанням (Кононенко, 2015).

Науковець І. Гуляс, вивчаючи перфекціоністські настанови, виділила аспект: формування перфекціоністських настанов відбувається під впливом мотивації досягнення і прагненням до неперевершеності. І. Гуляс поняття «перфекціонізм» визначає перш за все як готовність особистості до прагнення до успіху і досконалості у важливих для неї ситуаціях (Гуляс, 2007).

З огляду на психологічну специфіку юнацького віку, особливої уваги заслуговує дослідження перфекціонізму саме в цей віковий період. Тоді, коли юнакам властива постановка високих, а іноді і завищених цілей, з одного боку, і недостатня особистісна зрілість, з іншого. Період юності у психології визначається як психологічний вік переходу до самостійності, період самовизначення, формування психічної, ідейної та громадянської зрілості, формування світогляду і самосвідомості. Психологами виділено ранню юність (від 15 до 18 років) і пізню юність (від 18 до 23 років) (Засєкіна, 2013). Важливою характеристикою юності є психологічна готовність до дорослого життя, тому в юнаків гостро зароджуються потреби у взаємодії з іншими людьми, прагненні до творчості, вмінні орієнтуватися у різноманітних подіях, розвиненій рефлексії. Це характеризує суть новоутворень раннього юнацького віку, якими є особистісне та професійне самовизначення (Божович, 2007).

Вікові межі юнацького періоду психологи визначають по-різному, проте всі погоджуються з тим, що цей період характеризується професійним самовизначенням та формуванням ціннісних орієнтацій. Юнакам властиво переживати почуття «інтимності»; планування кар'єри і залучення у професійне середовище; вироблення здатності до особистісного вибору, вміння виявляти свободу і відповідальність щодо реалізації життєвих цілей і смислів» (Мотрук, 2019: 184).

Загалом юнацький вік є найбільш сприятливим періодом для завершення формування та становлення особистості. Тому в цьому віці основним прагненням особистості є саморозвиток та самопізнання, а також самореалізація, яка надає особистості можливість здійснення власного потенціалу. Риси особистісної зрілості є наперед важливими для особистості у юнацькому віці (Чепурна, 2009). Підтвердженням, по-перше, є те, що в юнацькому віці остаточно відбувається формування уявлень особистості про себе. Це пов'язано з кризою ідентичності, яка складається з вибору

соціальних та індивідуально-особистісних, а також з ідентифікацій і самовизначення. Сукупність уявлень надають можливість відчувати свою унікальність і автентичність, що виявляється через Я-концепцію (Леонт'єв, 2001). По-друге, обґрунтована значущість рис пропріуму особистісної зрілості для еґо-ідентичності особистості та відповідність статусу досягнутої еґо-ідентичності оптимальним показникам особистісної зрілості (Шляпникова, 2010). По-третє, особистісна зрілість як результат формування особистості характеризується як психологічне новоутворення, яке є важливим для еґо-ідентичності особистості (Штепа, 2008). Саморозуміння тісно пов'язане із самоприйняттям, адже для зрілої особистості це одна з найголовніших характеристик. Особистісно зріла людина має гармонійні уявлення щодо самої себе, розуміє відносність власних успіхів та не концентрується на невдачах, не ставить за мету дотримуватися виконання жорстких умов і правил, щоб бути щасливою.

Нинішні дослідження питань перфекціонізму в осіб юнацького віку стосуються проблеми параметрів формування перфекціонізму. Доведено, що є окремі індивідуально-типологічні передумови розвитку перфекціонізму. Одна з таких передумов – високий рівень нейротизму, тому серед осіб юнацького віку з високим рівнем перфекціонізму переважають холерики і сангвініки (Ларських, 2015). Мотиваційна сфера також має свої особливості в юнаків, яким притаманний перфекціонізм. Особливо прослідковуються відмінності між конструктивним та неконструктивним перфекціонізмом. Якщо ж переважає перший – домінують мотиви досягнення успіху і самореалізації, другий – мотиви уникнення невдачі, тривожність, низька самооцінка (Вьюнова, 2015). Науковець О. Лоза ототожнює соціально-приписаний перфекціонізм із перфекціоністською самопрезентацією, основою якої є мотивація (Лоза, 2015). Інший погляд на цю тему висловила відома українська дослідниця Г. Чепурна. Вона вважає, що перфекціоністська самопрезентація виступає як мотиваційний компонент соціально-приписаного перфекціонізму (Чепурна, 2015)

Взагалі для юнаків характерно вимагати від себе більше, ніж того потребують обставини, а також вважати, що інші пред'являють їм завищені вимоги. Науковці, вивчаючи зв'язки перфекціонізму матері і перфекціонізму юнаків, не виявили значущості: тип перфекціонізму

матері не пов'язаний з типом перфекціонізму юнака. Проте методи виховання все-таки мають істотний вплив на формування перфекціонізму (Горская, 2013).

У психології, відповідно до онтопсихологічного підходу, саме свідомий перфекціонізм починає розвиватися в підлітків та юнаків. Тоді в них зароджуються перші думки про себе як про досконалу особистість. Науковець А. Менегетті, вивчаючи аспекти юнацького перфекціонізму, дослідила свідомий перфекціонізм і тлумачить його як впевненість особи у своїй виключній зверхності над іншими. А. Менегетті вважає: якщо юнак не прагне до пошуку самого себе, то він спирається на впевненість своєї переваги над іншими. Також у процесі вивчення перфекціонізму науковцем було введено поняття «критичного ідеалізму», який, на його думку, притаманний талановитим юнакам (Менегетті, 2004). Подібної точки зору додержується дослідник О. Савенков. Він стверджує, що перфекціонізм – один із компонентів обдарованості особистості, і його можна помітити вже в дитинстві (Савенков, 2004).

Досліджуючи ефект перфекціонізму на способи реагування на успіхи чи невдачі інших людей, науковець Т. Бескова дійшла висновку: чим більш виражений перфекціонізм у особистості, тим більше вона помічає переважання інших. І здебільшого способи такого реагування є негативними (Бескова, 2012).

Продовжуючи тему вивчення перфекціонізму в юнацькому віці, науковці Г. Крайг і Д. Бокум у своїй праці «Психологія розвитку» описують, що для юнаків властиве занадто велике захоплення власними почуттями. Інколи вони впевнені в тому, що їхні емоції неповторні і ніхто не відчував подібних почуттів (Крайг, 2011). Егоцентризм підлітків та юнаків має свої певні прояви, і дослідник С. Блатт визначив один із них як персональний міф, який означає відчуття юнаків, що вони особливі. Науковець заявляє, що ці відчуття, ймовірно, є передумовою перфекціонізму, адже підлітки та юнаки мають труднощі з усвідомленням того, що їм складно візуалізувати, як звичайні пересічні люди змогли народити унікального індивіда (Blatt, 1982: 234).

Прагнення до саморозвитку в юнаків, як правило, формується під впливом інших людей, які є значимими для них. І це прагнення включає також соціальні нормативи й очікування, які висувають юнакам важливі для них люди. Ідеальне «Я», яке задається

суспільством, зазвичай має пряму протилежність досвіду і потребам особистості. Адже бувають такі обставини, коли юнаки не усвідомлюють і відповідно не сприймають свої особистісні риси. Тоді саморозвиток стає наслідком неузгодженості «Я-пережитого» і «Я-справжнього». Процеси самовдосконалення здійснюються внаслідок незначного заперечення внутрішнього досвіду. Відповідно неузгодженість проявляється у зниженні задоволеності юнаками самими собою, саме це, можливо, спонукає до самовдосконалення, при цьому наслідком може стати деструктивний перфекціонізм.

Взагалі у юнацькому віці ступінь вираженості кожного типу перфекціонізму є різним. Найчастіше є високий рівень перфекціонізму, орієнтованого на себе. Попри те, що науковці П. Хьюїт і Г. Флетт тлумачили Я-орієнтований перфекціонізм як умовно конструктивний, автори моделі показали, що Я-орієнтований і соціально-приписуваний перфекціонізм має кореляційні зв'язки із симптомами депресії саме в осіб юнацького віку (Hewitt, 1991). Соціально-приписуваний перфекціонізм має низький рівень вираженості. Це свідчить про несуттєвість переконань у тому, що інші люди нереалістичні у своїх очікуваннях або схильні чинити тиск з метою прагнення до досконалості. Перфекціонізм, орієнтований на інших, має середній рівень вираженості.

Висновки. Отже, теоретичний аналіз психологічних особливостей перфекціонізму в юнацькому віці засвідчує, що на формування перфекціоністських тенденцій має вплив сімейне виховання, адже зародження їх починає відбуватися у молодшому шкільному віці. Приділено багато уваги саме на проблему критеріїв формування перфекціонізму в юнацькому віці. До них належить рівень нейротизму, мотиви досягнення успіху й уникнення невдач. Адже для юнацького віку характерні завищені вимоги до себе, тому юнаки вважають, що люди, які їх оточують, пред'являють їм завищені вимоги. Згідно з науковими дослідженнями, в юнаків переважає високий рівень перфекціонізму, орієнтованого на себе.

Перфекціонізм як психологічний феномен має значний вплив на формування особистості. Наявність низки ще не розкритих питань про вікові аспекти перфекціонізму та особистісні конструкти дає нові актуальні завдання для подальших перспективних досліджень. Перспективи досліджень полягають у детальнішому емпіричному

вивченні впливу перфекціонізму на різні сфери життєдіяльності осіб юнацького віку.

Література

1. Божович, Л. (1997). Проблемы формирования личности. «МОДЭК». Воронеж.
2. Бескова, Т. В. (2012). Взаимосвязь перфекционизма со способами реагирования на успех и неудачу другого. *Современные проблемы науки и образования*, 2.
3. Вьюнова, Н. И. (2015). Обзор исследований, посвященных интерперсональному аспекту перфекционизма. *Научно-медицинский вестник Центрального Черноземья*, 59, 22–27.
4. Гаранян, Н. Г. (2006). Перфекционизм и психические расстройства (обзор зарубежных эмпирических исследований). *Терапия психических расстройств*, 1, 23–31.
5. Гаранян, Н. Г. (2009). Психологические модели перфекционизма. *Вопросы психологии*, 5, 74–83.
6. Горская, Г. Б. (2013). Перфекционизм родителей и стили родительского воспитания как регуляторы мотивации и тревожности юных шахматистов 7-11 лет. *Физическая культура, спорт – наука и практика*, 3, 51–55.
7. Гуляс, І. А. (2007). Перфекціоністські настанови як чинник професійної готовності майбутніх практичних психологів. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук. Івано-Франківськ.
8. Засекіна, Л. В. (2013). Психолінгвістика, мовленнєва діяльність, особистість: співвідношення понять у контексті мовленнєвої генези дитини. *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди*, 15, 83–85.
9. Ильин, Е. (2011). *Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень*. Питер.
10. Кононенко, О. І. (2015). Гендерні особливості проявів перфекціонізму особистості. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Серія «Психологія»*, 2 (36), 99–105.
11. Крайг, Г. (2011). *Психология развития*. Питер.
12. Ларских, М. В. (2015). Индивидуально-типологические детерминанты перфекционизма студента. *Известия Воронежского государственного педагогического университета*, 2 (267), 227–231.
13. Леонтьев, Д. А. (2001) Личностная зрелость как опосредствование личностного роста. *Культурно-историческая психология развития*, 154–161. Москва: Смысл.
14. Лозаб, О. О. (2015). Особливості перфекціонізму як особистісної риси державних службовців. *Дис. канд. псих. наук*. Київ.

15. Менегетти, А. (2004). Психология лидера. «Онтопсихология». Москва.
16. Мотрук, Т. О., Вертель, А. В. (2019). Особливості перфекціонізму в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості*, 4, 182–192.
17. Савенков, А. И. (2004). *Путь к одаренности: исследовательское поведение дошкольников*. Питер.
18. Чепурна, Г. Л. (2009). Перфекціонізм як чинник соціальної активності молоді. *Вісник Чернігівського педагогічного університету*, 74, 172–177.
19. Чепурна, Г. Л. (2015). Особливості прояву соціально приписаного перфекціонізму молоді. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*, 126, 171–175.
20. Шляпникова, И. А. (2010). Взаимосвязь эго-идентичности и личностной зрелости. *Дис. на соискание канд. психол. наук*. Челябинск.
21. Штепа, О. С. (2008). Особистісна зрілість. Модель. Опитувальник. Тренінг. Львів.
22. Blatt S. (1982). Dependency and self-criticism: psychological dimensions of depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 50, 113–124.
23. Fatih, C. (2009). Predicting the students' perfectionism from their parents' perfectionism. *Procedia: Social and Behavioral Sciences*, 3, 4260–4266.
24. Hewitt, P. (1991). Perfectionism in the Self and Social context: conceptualization, assessment and association with psychopathology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60 (3), 456–470.
25. Hollender, M. H. (1965). Perfectionism. *Comprehensive Psychiatry*, 6, 94–103.
26. Stober, J., Otto, R. (2006). Positive Conception of perfectionism. Approaches. Evidence. Challenges. *Personality and Social Psychology Review*, 10, 295–319.

References

1. Bozhovich, L. (1997). *Problemy formirovaniya lichnosti [Personality formation problems]*. «МОДЕК». Voronezh [in Russian].
2. Beskova, T. V. (2012). *Vzaimosvyaz' perfektsionizma so sposobami reagirovaniya na uspekhi i neudachu drugogo [The relationship of perfectionism to ways of responding to the success and failure of another]*. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya - Modern problems of science and education*, 2 [in Russian].
3. V'yunova, N. I. (2015). *Obzor issledovaniy, posvyashchennykh interpersonal'nomu aspektu perfektsionizma [A review of research on the interpersonal dimension of perfectionism]*. *Nauchno-meditsinskiy vestnik Tsentral'nogo Chernozem'ya - Scientific Medical Bulletin of the Central Black Earth Region*, 59, 22–27 [in Russian].
4. Garanyan, N. G. (2006). *Perfektsionizm i psikhicheskoye rasstroystvo (obzor zarubezhnykh empiricheskikh issledovaniy) [Perfectionism and Mental*

Disorders (Review of Foreign Empirical Research)]. *Terapiya psikhicheskikh rasstroystv - Therapy for mental disorders*, 1, 23–31 [in Russian].

5. Garanyan, N. G. (2009). Psikhologicheskiye modeli perfektsionizma [Psychological models of perfectionism]. *Voprosy psikhologii - Psychology issues*, 5, 74–83 [in Russian].

6. Gorskaya, G. B. (2013). Perfektsionizm roditeley i stili roditel'skogo vospitaniya kak regulatory motivatsii i trevozhnosti yunyh shakhmatistov 7-11 let [Parental perfectionism and parenting styles as regulators of motivation and anxiety in young chess players 7-11 years old]. *Fizicheskaya kul'tura, sport – nauka i praktika - Physical culture, sports - science and practice*, 3, 51–55 [in Russian].

7. Hulyas, I. A. (2007). Perfektsionist's'ki nastanovy yak chynnyk profesiynoyi hotovnosti maybutnikh praktychnykh psykholohiv [Perfectionist guidelines as a factor in the professional readiness of future practical psychologists]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ivano-Frankivs'k [in Ukrainian].

8. Zasyekina, L. V. (2013). Psykholinhvistyka, movlennyyeva diyal'nist', osobystist': spivvidnoshennya ponyat' u konteksti movlennyyevoyi genezy dytyny [Psycholinguistics, speech activity, personality: the relationship of concepts in the context of the speech genesis of the child]. *Humanitarnyy visnyk Pereyaslav-Khmel'nyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Hryhoriya Skovorody - Humanitarian Bulletin of Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda*, 15, 83–85 [in Ukrainian].

9. Ilin, E. (2011). *Rabota i lichnost. Trudogolizm, perfektsionizm, len [Work and personality. Workaholism, perfectionism, laziness]*. Piter [in Russian].

10. Kononenko, O. I. (2015). Henderni osoblyvosti proyaviv perfektsionizmu osobystosti [Gender features of manifestations of personality perfectionism.]. *Visnyk ONU im. I. I. Mechnykova. Seriya Psykholohiya - Bulletin of ONU named after II Mechnikov. Series Psychology*, 2 (36), 99–105 [in Ukrainian].

11. Krayg, G. (2011). *Psikhologiya razvitiya [Developmental psychology]*. Piter [in Russian].

12. Larsskikh, M. V. (2015). Individual'no-tipologicheskiye determinanty perfektsionizma studenta [Individual-typological determinants of student perfectionism]. *Izvestiya Voronezhskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta - Izvestiya Voronezh State Pedagogical University*, 2 (267), 227–231 [in Russian].

13. Leont'yev, D. A. (2001). Lichnostnaya zrelost' kak oposredstvovaniye lichnostnogo rosta [Personal maturity as a mediation of personal growth]. *Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya razvitiya - Cultural-historical developmental psychology*, 154–161. Moskva: Smysl [in Russian].

14. Loza, O. O. (2015). Osoblyvosti perfektsionizmu yak osobystisnoyi rysy derzhavnykh sluzhbovtziv [Features of perfectionism as a personal trait of civil servants]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

15. Menegetti, A. (2004). Psikhologiya lidera. «Ontopsikhologiya» [Leader psychology. Ontopsychology]. Moskva [in Russian].

16. Motruk, T. O., Vertel', A. V. (2019). Osoblyvosti perfektsionizmu v yunats'komu vitsi [Features of perfectionism in adolescence]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi. Psykholohiya obdarovanosti - Current problems of psychology. Psychology of giftedness*, 4, 182–192 [in Ukrainian].

17. Savenkov, A. I. (2004). *Put' k odarennosti: issledovatel'skoye povedeniye doshkol'nikov [The Path to Giftedness: Exploratory Behavior in Preschoolers]*. Piter [in Russian].

18. Chepurna, H. L. (2009). Perfektsionizm yak chynnyk sotsial'noyi aktyvnosti molodi [Perfectionism as a factor of social activity of youth]. *Visnyk Chernihivs'koho pedahohichnoho universytetu - Bulletin of Chernihiv Pedagogical University*, 74, 172–177 [in Ukrainian].

19. Chepurna, H. L. (2015). Osoblyvosti proyavu sotsial'no prypysanoho perfektsionizmu molodi [Features of manifestation of socially ascribed perfectionism of youth]. *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu. Psykholohichni nauky - Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University. Psychological sciences*, 126, 171–175 [in Ukrainian].

20. Shlyapnikova, I. A. (2010). Vzaimosvyaz' ego-identichnosti i lichnostnoy zrelosti [The relationship between ego-identity and personal maturity]. *Candidate's thesis*. Chelyabinsk [in Russian].

21. Shtepa, O. S. (2008). *Osobystisna zrilist'. Model'. Opytuval'nyk. Treninh [Personal maturity. Model. Questionnaire. Training]*. L'viv [in Ukrainian].

22. Blatt, S. (1982). Dependency and self-criticism: psychological dimensions of depression. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 50, 113–124.

23. Fatih, C. (2009). Predicting the students' perfectionism from their parents' perfectionism. *Procedia: Social and Behavioral Sciences*, 3, 4260–4266.

24. Hewitt, P. (1991). Perfectionism in the Self and Social context: conceptualization, assessment and association with psychopathology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60 (3), 456–470.

25. Hollender, M. H. (1965). Perfectionism. *Comprehensive Psychiatry*, 6, 94–103.

26. Stober, J., Otto, R. (2006). Positive Conception of perfectionism. Approaches. Evidence. Challenges. *Personality and Social Psychology Review*, 10, 295–319.

Received: 21.04.2021

Accepted: 11.05.2021

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Можаровська Тетяна

Поліський національний університет,

м. Житомир, Україна,

mozharovska.t@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9628-2994>

Мета. В останні десятиліття стрімко збільшилось досліджень про щастя, що призвело до появи нових емпіричних знань про механізми, шляхи, особливості та процеси, які сприяють особистісному щастю та благополуччю. В умовах сьогоднішньої світової пандемії, спричиненої коронавірусом SARS - COV-2, більшість людей опинилися в незвичних для них умовах, що вплинуло на зміну стилю та способу життя кожного. Людству довелося шукати нові шляхи забезпечення та реалізації власного благополуччя та благополуччя інших. Мета статті полягає в теоретичному аналізі дослідження проблеми психологічного благополуччя особистості.

Методи. Для уточнення сутності базових понять досліджуваного феномену застосовано теоретичні методи, зокрема, аналіз, синтез, узагальнення, систематизація й теоретичне моделювання.

Результати. У результаті теоретичних розвідок з цієї проблеми здійснено аналіз підходів до визначення благополуччя та його видів. Виявлено тенденцію об'єднання різних теорій та підходів аналізу психологічного й суб'єктивного благополуччя до єдиного комплексного вивчення благополуччя. Описано компоненти психологічного благополуччя.

Висновки. Висновки наукових розвідок досліджуваного феномену включають опис та обґрунтування вимірів психологічного благополуччя, а саме: особистісний, соціальний, матеріальний, фізичний та духовний. Особистісний вимір психологічного благополуччя враховує суб'єктивний показник внутрішнього відчуття щастя та комфорту. Соціальний контекст психологічного благополуччя обумовлюється мірою задоволеності особистістю якістю своїх міжособистісних відносин, соціальних ролей та соціального статусу. Матеріальний вимір психологічного благополуччя визначається суб'єктивною оцінкою реального достатку особистості та об'єктивного співставлення останнього з бажаним достатком; визначається наявністю можливості задовольнити вітальні потреби особистості та сприяють її духовному розвитку. Фізичний вимір психологічного благополуччя визначається рівнем здоров'я людини та передбачає наявність потенційних

(резервних) можливостей організму, адекватність пристосування до змін навколишнього середовища, толерантність до непередбачуваних і стресових подій. Духовний вимір психологічного благополуччя визначається належністю особистості до культури та спільноти, з якою себе ідентифікує особистість; передбачає критичне ставлення до себе та своєї діяльності.

Ключові слова: психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, щастя, психологічне здоров'я.

Tetiana Mozharovska. Psychological well-being: theoretical approaches to the concept definition.

Purpose. In recent decades, the number of studies of happiness has increased rapidly, which led to the emergence of new empirical knowledge about the mechanisms, ways, peculiarities, and processes that contribute to a personality's happiness and well-being. In today's world pandemic terms caused by coronavirus SARS-COV-2, most people found themselves in unusual conditions, which influenced the change of style and lifeway of everyone. People had to look for new ways to ensure and implement their welfare and the well-being of others. The purpose of the article lies in the theoretical analysis of the study of the problem of psychological well-being of a personality.

Methods. The theoretical methods are used, in particular, analysis, synthesis, generalization, systematization, and theoretical modelling to clarify the essence of the basic concepts of the researched phenomenon.

Results. The analysis of approaches to the determination of well-being and its types is carried out as the result of theoretical surveys on this issue. The tendency to combine different theories and approaches to the analysis of psychological and subjective well-being into the single complex study of wellbeing is revealed. The components of psychological wellbeing are described.

Conclusions. The conclusions of scientific investigations of the researched phenomenon include the description and grounding of the dimensions of psychological well-being, namely: personality, social, material, physical and spiritual. The personality dimension of psychological well-being considers the subjective indicator of the inner feeling of happiness and comfort. The social context of psychological well-being is conditioned by the degree of personality's satisfaction with the quality of own interpersonal relationships, social roles and social status. The material dimension of psychological well-being is predetermined by the subjective assessment of the real wealth of a personality and the objective comparison of the latter with the desired one. It is defined by the ability to meet the vital needs of a personality and contribute to spiritual development. The physical dimension of psychological well-being is determined by the level of human health and implies the presence of potential (reserve) abilities of organism, adaptation adequacy to the environmental changes, tolerance to unpredictable and stressful events. The spiritual dimension of psychological well-being is determined by a personality's affiliation to the culture and community with which this personality is identified; involves a critical attitude towards oneself and own activities.

Keywords: psychological well-being, subjective well-being, happiness, psychological health.

Можаровская Татьяна. Психологическое благополучие: теоретические подходы к определению понятия.

Цель. В последние десятилетия количество исследований счастья быстро возросло, что привело к появлению новых эмпирических знаний о механизмах, путях, особенностях и процессах, способствующих личному счастью и благополучию. В контексте сегодняшней глобальной пандемии, вызванной коронавирусом SARS - COV-2, большинство людей оказалось в необычных условиях, что повлияло на изменение стиля и образа жизни каждого. Человечество должно теперь искать новые пути обеспечения и реализации собственного благополучия и благополучия других людей. Целью статьи является теоретический анализ проблемы психологического благополучия личности.

Методы. С целью конкретизации основных понятий исследуемого феномена использовано теоретические методы, в частности, анализ, синтез, обобщение, систематизация и теоретическое моделирование.

Результаты. В результате теоретических поисков исследуемого феномена проведен анализ подходов к определению благополучия и его типов. Выявлена тенденция к объединению различных теорий и подходов анализа психологического и субъективного благополучия к единому всестороннему изучению благополучия. Описаны составляющие психологического благополучия.

Выводы. Выводы научных поисков исследуемого феномена включают описание и обоснование аспектов психологического благополучия, а именно: личностного, социального, материального, физического и духовного. Личностное измерение психологического благополучия учитывает субъективный показатель внутреннего чувства счастья и комфорта. Социальный контекст психологического благополучия вызван в меру удовлетворенности личности качеством межличностных отношений, социальной роли и социального статуса. Материальное измерение психологического благополучия определяется субъективной оценкой реального процветания индивидуума и объективной корреляцией последнего с желаемым изобилием; определяется способностью удовлетворять живые потребности человека и способствовать его духовному развитию. Физическое измерение психологического благополучия определяется уровнем здоровья человека и подразумевает наличие потенциальных (резервных) возможностей организма, адекватность адаптации к изменениям в окружающей среде, терпимость к непредсказуемым и стрессовым событиям. Духовное измерение психологического благополучия определяется принадлежностью индивидуума к культуре и общине, с которыми человек идентифицирует себя; критическое отношение к себе и своей деятельности.

Ключевые слова: психологическое благополучие, субъективное благополучие, счастье, психологическое здоровье.

Вступ. Науковий тезаурус сучасної психології часто ототожнює поняття психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя та щастя. Хоча фундаторами вивчення цього феномену розглядаються певні відмінності. Зокрема, Е. Дінер (Diener, 1984) вважає, що суб'єктивне благополуччя виступає як компонент психологічного благополуччя. На сьогодні існує низка досліджень, які засвідчують тісний взаємозв'язок понять психологічне й суб'єктивне благополуччя (Kahneman, Diener, Schwarz, Keyes, Shmotkin, Ryff, 1999), а в зарубіжній психології переважає кількість досліджень, спрямованих на вивчення конкретно суб'єктивного благополуччя (Busseri, Sadava, 2011; Linley, Maltby, Woodc, Osborne, Hurling, 2009; Schimmack, 2008). Саме тому в теоретичному огляді пропонованої статті враховано синонімічний ряд таких понять, як психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя та щастя.

Методи та процедура дослідження. Мета статті полягає в теоретичному аналізі дослідження проблеми психологічного благополуччя особистості. Для реалізації поставленої мети використано низку теоретичних методів для аналізу наукових джерел досліджуваної проблеми з метою узагальнення, порівняння та систематизації наукових даних досліджень феномену психологічного благополуччя.

Обговорення результатів. Психологічне благополуччя постає як багатоаспектний феномен, а підходи до його вивчення беруть початок із філософських традицій – гедонізму (основний ціннісний критерій – задоволення або уникнення страждань) (Bradburn, 1965; Waterman, 2008) та евдемонізму (основний принцип життя – щастя) (C. Ryff, E. L. Deci, R. M. Ryan). Згадані традиції підкреслюють сучасне трактування благополуччя, а також знаходять своє відображення в сучасних та ранніх психологічних теоріях і концепціях благополуччя.

У науковому обігу термін «психологічне благополуччя» визначається як суб'єктивне відчуття щастя та загальної задоволеності життям (Bradburn, 1965).

Феномен психологічного благополуччя в роботах різних авторів описано як баланс між позитивними та негативними емоціями, що

накопичуються впродовж життя (Bradburn, 1969); суб'єктивне благополуччя, що складається з трьох основних компонентів – задоволення, комплекс приємних (pleasant affect) та неприємних емоцій (unpleasant affect) (Diener, 1984).

Структура психологічного благополуччя за Н. Бредберн (1969) містить два компоненти: позитивний та негативний ефект (Bradburn, 1969). Е. Дінер (1984) доповнює цю структуру складовою «задоволеність життям» (Diener, 1984), наповнюючи її когнітивним змістом та визначаючи як «суб'єктивне благополуччя» (Diener, 1984). А тому структура суб'єктивного благополуччя за автором містить комплекс позитивних емоцій (високий рівень), комплекс негативних емоцій (низький рівень) та задоволеність життям (висока міра).

Доповнюючи дослідження Н. Бредберна, К. Райфф (1989) виділяє шість основних компонентів психологічного благополуччя: самосвідомість (знання, симпатії та самоприйняття), позитивне ставлення до оточуючих (позитивні відносини, які є життєво значущими для благополуччя та відображають здатність людини співпереживати та проявляти прив'язаність), автономія (почуття незалежності, яке виникає внаслідок прийняття відповідальності за свої дії), управління навколишнім середовищем (здатність визначати та створювати оптимальні умови для зростання, застосовуючи свою здатність контролювати зовнішні та внутрішні фактори), життєва мета (постановка особистісних цілей у межах глобального життєвого напрямку) та особистісне зростання (розвиток особистого потенціалу шляхом вирішення нових задач) (Ryff, 1989, 1995).

На сьогодні спостерігається тенденція об'єднання різних теорій та підходів аналізу психологічного та суб'єктивного благополуччя до єдиного комплексного вивчення благополуччя. Зокрема, Е. Самман (2007) описує сім індикаторів вимірювання благополуччя (як суб'єктивного, так і психологічного): життєвий смисл (мета); потреба в автономії; потреба в компетентності; потреба у зв'язках; предметна задоволеність життям (визначається сферами життєдіяльності); загальна задоволеність життям; щастя. О. Вернік (2019) зазначає, що 2-4 показники відповідають трьом базовим потребам теорії самовизначення (SDT).

Сучасні дослідження психологічного благополуччя здійснюються у двох основних напрямках: вивчення зовнішніх та внутрішніх факторів благополуччя. Найбільша увага в контексті дослідження

зовнішніх факторів благополуччя зосереджена передусім на таких напрямках:

- дослідження зв'язку між благополуччям та здоров'ям людини (Diener, Chan, 2011; Pressman, Cohen, 2005; Chida, Steptoe, 2008; Chow, Tsao, 2004; Howell, Kern, Lyubomirsky, 2007);

- вивчення зв'язку суб'єктивного благополуччя та матеріального забезпечення (Luhmann, Schimmack, Eid, 2011; Diener, Suh, Lucas, Smith, 1999);

- вивчення зв'язку суб'єктивного благополуччя та адаптації до життєвих подій (Headey, Wearing, 1992; Howell, Kern, Lyubomirsky, 2007; Luhmann, Hawkley, Eid, Cacioppo, 2012; Luhmann, Hofman, Eid, Lucas, 2012; Sarracino, Piekałkiewicz, 2021).

Сучасні дослідження зосереджуються на концептуалізації щастя через призму міжособистісного аспекту, підкреслюючи тим самим необхідність гармонії та зв'язку з іншими людьми (Baranski, Gardiner, Lee, Funder, Zhuravlova *et al.*, 2020).

Значущими залишаються спроби об'єднати внутрішні та зовнішні фактори благополуччя. Так, за результатами досліджень групи авторів, засобами творення щастя є взаємозв'язок доходу, особистих цінностей та життєвої філософії (Sherman, Shavit, Barokas, *et al.*, 2021). Проведене у 2020 році дослідження щастя в умовах карантинних обмежень, спричинених COVID-19, підтверджує відсутність однозначності погляду на феномен серед опитаних українців, зокрема щастя пов'язано з явищами духовного, психологічного, соціального та фізичного благополуччя (Литвинчук, Можаровська, 2020). Можна припустити, що дані взаємообумовлюючі аспекти щастя доречно доповнити і матеріальним благополуччям. Адже матеріальні статки сучасних українців суттєво змінилися, а покращення матеріального становища постає як одне з пріоритетних завдань.

У результаті ґрунтовного дослідження чинників та ресурсів психологічного благополуччя особистості (Каргіна, 2018) виявлено співвіднесеність останніх. Зокрема, до чинників психологічного благополуччя авторка відносить фаталістичне теперішнє, інтелект, довірливість, саморозуміння, свідомість, радикалізм, залученість, відповідальність, зрозумілість, рефлексивність, щастя, самоефективність, суб'єктивну вітальність та задоволеність життям (Каргіна, 2018). Ресурсами психологічного благополуччя є часова

перспектива, самодостатність, віра в справедливий світ, довіра, екзистенційна сповненість, почуття зв'язності, ідентичність, смисложиттєві орієнтації, осмисленість життям, цінність життя, оптимізм, життєстійкість, самоконтроль, незалежність, сміливість, тощо (Каргіна, 2018).

Дослідження внутрішніх факторів благополуччя охоплюють такі сфери, як сімейне (подружнє) життя, емоції та відчуття, самотність тощо. Звідси вибудовується логічний зв'язок із психологічним здоров'ям особистості, яке визначається ВООЗ як стан благополуччя, в якому людина здатна реалізовувати власні здібності, протистояти життєвим стресам, бути продуктивною та дбати про своє оточення (ВООЗ). Тому поняття «психологічне здоров'я» часто розглядається синонімічно із поняттям «психологічне благополуччя»

Узагальнюючи основні підходи до розуміння щастя як психологічного феномену, можна виділити основні його акценти, зокрема, задоволеність життям, усвідомленість життя, переважання позитивного емоційного стану, позитивне ставлення до себе і до навколишнього світу. Основними компонентами психологічного благополуччя, на думку зарубіжних та вітчизняних дослідників, з такої позиції є наступні: фізичний; духовний; особистісний; соціальний; матеріальний.

У психологічному аспекті важливими залишаються усі виявлені компоненти з урахуванням суб'єктивної значущості, тобто з позиції важливо/не важливо, значущо/не значущо для конкретної особистості. При цьому важливо враховувати середовищно-діяльнісний контекст екопсихологічного підходу до вивчення благополуччя особистості (Вернік, 2019).

Усе зазначене вище є свідченням того, що поняття «психологічне благополуччя» доречно описувати та вивчати через призму особистісного, соціального, матеріального, фізичного й духовного вимірів (рис. 1).

Особистісний вимір психологічного благополуччя враховує суб'єктивний показник внутрішнього відчуття щастя та комфорту.

Соціальний вимір психологічного благополуччя охоплює всі соціальні активності особистості, показник задоволення/незадоволення соціальних потреб та реалізованих ролей, а також сфери життя, які передбачають міжособистісну взаємодію. Соціальний контекст психологічного благополуччя обумовлюється

мірою задоволеності особистістю якістю своїх міжособистісних відносин, соціальних ролей та соціального статусу.

Рис. 1. Виміри психологічного благополуччя

Матеріальний вимір психологічного благополуччя визначається суб'єктивною оцінкою реального достатку особистості та об'єктивного зіставлення останнього з бажаним достатком. Крім того, матеріальне благополуччя визначається наявністю можливості задовольнити вітальні потреби особистості та сприяє її духовному розвитку.

Фізичний вимір психологічного благополуччя визначається рівнем здоров'я людини та передбачає наявність потенційних (резервних) можливостей організму, адекватність пристосування до змін навколишнього середовища, толерантність до непередбачуваних та стресових подій.

Духовний вимір психологічного благополуччя визначається належністю особистості до культури та спільноти, з якою себе ідентифікує особистість; передбачає критичне ставлення до себе та своєї діяльності.

Висновки і перспективи. У результаті теоретичного аналізу феномену психологічного благополуччя було встановлено, що не існує єдиного підходу до визначення цього феномену. Натомість виявлено, що такі поняття, як «психологічне благополуччя», «суб'єктивне благополуччя» та «щастя», як правило, вживають у синонімічному значенні. Такий синонімічний ряд прийнято зводити до єдиного комплексного вивчення благополуччя.

Структура психологічного благополуччя визначається такими компонентами, як самосвідомість, позитивне ставлення до оточуючих, автономія, управління навколишнім середовищем, життєва мета та особистісне зростання.

Психологічне благополуччя забезпечується збалансованим наповненням усіх активних та значущих сфер життя особистості. До таких сфер належать наступні: особистісний, соціальний, духовний, матеріальний, фізичний виміри психологічного благополуччя. Надання кожному виміру особистісної значущості і визначає показник суб'єктивного психологічного благополуччя.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в емпіричному вивченні феномену психологічного благополуччя, зокрема у дослідженні особистісного, соціального, духовного, фізичного та матеріального вимірів феномену.

Література

1. Diener, E. (1984.) Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95, 542–575.
2. Kahneman, D., Diener, E., Schwarz, N. (1999). Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology. NY.: *Russell Sage Found*, 3–25.
3. Keyes, C. L. M., Shmotkin, D., Ryff, C. D. (2002). Optimizing well-being: The empirical encounter of two traditions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 1007–1022.
4. Busseri, M. A., Sadava, S. W. (2011). A review of the tripartite structure of subjective wellbeing: Implications for conceptualization, operationalization, analysis, and synthesis. *Personality and Social Psychology Review*, 15(3), 290–314.
5. Linley, P. A., Maltb, J., Woodc, A. M., Osborne, G., Hurling, R. (2009). Measuring happiness: The higher order factor structure of subjective and psychological wellbeing measures. *Personality and Individual Differences*, 47, 878–884.
6. Schimmack, U. (2008). The structure of subjective well-being. *The science of subjective well-being*. New York, NY US: Guilford Press, 97–123.
7. Bradburn, N. M. (1965). Reports on Happiness. A Pilot Study of Behavior Related to Mental Health. Aldine Publishing Company. Chicago, USA.
8. Diener, E., Emmons, R., Larsen, R. at al. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71–75.
9. Waterman, A. S., Schwartz, S. J., Conti R. (2008). The implications of two conceptions of happiness (hedonic enjoyment and eudaimonia) for the understanding of intrinsic motivation. *Journal of Happiness Studies*, 9, 41–79.
10. Bradburn, N. (1969). The Structure of Psychological well-being. Chicago: Aldine Pub. Co.

11. Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological wellbeing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069–1081.

12. Ryff, C. D. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719–727.

13. Samman, E. (2007). Psychological and Subjective Wellbeing: A Proposal for Internationally Comparable Indicators. OPHI WORKING PAPER NO. 05.

14. Вернік, О. (2019). Екопсихологічний підхід до дослідження благополуччя особистості: середовищно-життєдіяльнісний контекст. *Актуальні проблеми психології*, 7(47), 68–79.

15. Diener, E., Chan, M. Y. (2011). Happy people live longer: Subjective well-being contributes to health and longevity. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 3(1), 1–43.

16. Pressman, S. D., Cohen, S. (2005). Does positive affect influence health? *Psychological Bulletin*, 131, 925–971.

17. Chida, Y., Steptoe, A. (2008). Positive psychological well-being and mortality: A quantitative review of prospective observational studies. *Psychosomatic Medicine*, 70, 741–756.

18. Chow, E., Tsao, M. N., Harth, T. (2004). Does psychosocial intervention improve survival in cancer? A meta-analysis. *Palliative Medicine*, 18, 25–31.

19. Howell, R. T., Kern, M. L., Lyubomirsky, S. (2007). Health benefits: Metaanalytically determining the impact of well-being on objective health outcomes. *Health Psychology Review*, 1, 83–136.

20. Luhmann, M., Schimmack, U., Eid, M. (2011). Stability and variability in the relationship between subjective well-being and income. *Journal of Research in Personality*, 45(2), 186–197.

21. Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., Smith, H. L. (1999). Subjective Well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302.

22. Headey, B., Wearing, A. J. (1992). Understanding happiness: A theory of subjective well-being. Melbourne, Australia: Longman Cheshire.

23. Howell, R. T., Kern, M. L., Lyubomirsky, S. (2007). Health benefits: Metaanalytically determining the impact of well-being on objective health outcomes. *Health Psychology Review*, 1, 83–136.

24. Luhmann, M., Hawkley, L. C., Eid, M., Cacioppo, J. T. (2012). Time frames and the distinction between affective and cognitive well-being. *Journal of Research in Personality*, 46, 431–441.

25. Luhmann, M., Hofman, W., Eid, M., Lucas, R. E. (2012). Subjective Well-Being and Adaptation to Life Events: A Meta-Analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(3), 592–615.

26. Sarracino, F., Piekalkiewicz, M. (2021). The Role of Income and Social Capital for Europeans' Well-Being During the 2008 Economic Crisis. *J Happiness Stud*, 22, 1583–1610 (2021). DOI: <https://doi.org/10.1007/s10902-020-00285-x>

27. Baranski, E. & Gardiner, G. & Lee, D. & Funder, D. & Zhuravlova, L. & ect. (2020). Happiness around the World: A Combined Etic-Emic Approach across

63 Countries. PLoS ONE November 2020. https://www.researchgate.net/publication/346036758_Happiness_around_the_World_A_Combined_Etic-Emic_Approach_across_63_Countries#fullTextFileContent

28. Sherman, A., Shavit, T., Barokas, G. *et al.* (2021). On the Role of Personal Values and Philosophy of Life in Happiness Technology. *J Happiness Stud* 22, 1055–1070.

29. Литвинчук, А. І., Можаровська, Т. В. (2020). Особливості переживання почуття щастя молоддю і дорослими в умовах заходів протидії COVID-19. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. *Психологічні науки*, 10 (55), 47–56. DOI: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.10\(55\).05](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.10(55).05)

30. Каргіна, Н. В. (2018). Ресурси та чинники психологічного благополуччя особистості. Дис. канд. псих. наук. Одеса: Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

References

1. Diener, E. (1984.) Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95, 542–575.
2. Kahneman, D., Diener, E., Schwarz, N. (1999). Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology. NY.: *Russell Sage Found*, 3–25.
3. Keyes, C. L. M., Shmotkin, D., Ryff, C. D. (2002). Optimizing well-being: The empirical encounter of two traditions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 1007–1022.
4. Busseri, M. A., Sadava, S. W. (2011). A review of the tripartite structure of subjective wellbeing: Implications for conceptualization, operationalization, analysis, and synthesis. *Personality and Social Psychology Review*, 15(3), 290–314.
5. Linley, P. A., Maltby, J., Woodc, A. M., Osborne, G., Hurling, R. (2009). Measuring happiness: The higher order factor structure of subjective and psychological wellbeing measures. *Personality and Individual Differences*, 47, 878–884.
6. Schimmack, U. (2008). The structure of subjective well-being. *The science of subjective well-being*. New York, NY US: Guilford Press, 97–123.
7. Bradburn, N. M. (1965). Reports on Happiness. A Pilot Study of Behavior Related to Mental Health. Aldine Publishing Company. Chicago, USA.
8. Diener, E., Emmons, R., Larsen, R. at al. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71–75.
9. Waterman, A. S., Schwartz, S. J., Conti R. (2008). The implications of two conceptions of happiness (hedonic enjoyment and eudaimonia) for the understanding of intrinsic motivation. *Journal of Happiness Studies*, 9, 41–79.
10. Bradburn, N. (1969). The Structure of Psychological well-being. Chicago: Aldine Pub. Co.
11. Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological wellbeing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 1069–1081.

12. Ryff, C. D. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719–727.

13. Samman, E. (2007). Psychological and Subjective Wellbeing: A Proposal for Internationally Comparable Indicators. OPHI WORKING PAPER, 05.

14. Vernik, O. (2019). Ekopsykholohichniy pidkhid do doslidzhennia blahopoluchchia osobystosti: seredovyshchno-zhyttiedialnisnyi kontekst [Ecopsychological approach to the study of individual well-being: environmental and life context]. *Aktualni problemy psykholohii - Current problems of psychology*, 7(47), 68–79 [in Ukrainian].

15. Diener, E., Chan, M. Y. (2011). Happy people live longer: Subjective well-being contributes to health and longevity. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 3(1), 1–43.

16. Pressman, S. D., Cohen, S. (2005). Does positive affect influence health? *Psychological Bulletin*, 131, 925–971.

17. Chida, Y., Steptoe, A. (2008). Positive psychological well-being and mortality: A quantitative review of prospective observational studies. *Psychosomatic Medicine*, 70, 741–756.

18. Chow, E., Tsao, M. N., Harth, T. (2004). Does psychosocial intervention improve survival in cancer? A meta-analysis. *Palliative Medicine*, 18, 25–31.

19. Howell, R. T., Kern, M. L., Lyubomirsky, S. (2007). Health benefits: Metaanalytically determining the impact of well-being on objective health outcomes. *Health Psychology Review*, 1, 83–136.

20. Luhmann, M., Schimmack, U., Eid, M. (2011). Stability and variability in the relationship between subjective well-being and income. *Journal of Research in Personality*, 45(2), 186–197.

21. Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., Smith, H. L. (1999). Subjective Well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*. Vol. 125(2), 276–302.

22. Headey, B., Wearing, A. J. (1992). Understanding happiness: A theory of subjective well-being. Melbourne, Australia: Longman Cheshire.

23. Howell, R. T., Kern, M. L., Lyubomirsky, S. (2007). Health benefits: Metaanalytically determining the impact of well-being on objective health outcomes. *Health Psychology Review*, 1, 83–136.

24. Luhmann, M., Hawkey, L. C., Eid, M., Cacioppo, J. T. (2012). Time frames and the distinction between affective and cognitive well-being. *Journal of Research in Personality*, 46, 431–441.

25. Luhmann, M., Hofman, W., Eid, M., Lucas, R. E. (2012). Subjective Well-Being and Adaptation to Life Events: A Meta-Analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(3), 592–615.

26. Sarracino, F., Piekalkiewicz, M. (2021). The Role of Income and Social Capital for Europeans' Well-Being During the 2008 Economic Crisis. *J Happiness Stud* 22, 1583–1610. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10902-020-00285-x>

27. Baransk, E. & Gardiner, G. & Lee, D. & Funder, D. & Zhuravlova, L. & ect. (2020). Happiness around the World: A Combined Etic-Emic Approach across

63 Countries. PLoS ONE, 15(12): e0242718. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0242718>

28. Sherman, A., Shavit, T., Barokas, G. *et al.* (2021). On the Role of Personal Values and Philosophy of Life in Happiness Technology. *J Happiness Stud* 22, 1055–1070.

29. Lytvynchuk, A. I., Mozharovska, T. V. (2020). Osoblyvosti perezhyvannia pochuttia shchastia moloddu i doroslymy v umovakh zakhodiv protydii COVID-19 [Features of experiencing feelings of happiness by young people and adults in the face of countermeasures COVID-19]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. Psykholohichni nauky - Scientific journal of NPU named after M. P. Dragomanova. Psychological sciences*, 10(55), 47–56. DOI: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.10\(55\).05](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2020.10(55).05) [in Ukrainian].

30. Kargina, N. V. (2018). Resursy ta chynnyky psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti [Resources and factors of psychological well-being of the individual]. *Candidate's thesis*. Odessa: State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky» [in Ukrainian].

Received: 02.05.2021

Accepted: 16.05.2021

ЕВОЛЮЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ БУЛІНГУ ЯК ОСТРАКІЗАЦІЯ КОНТАКТІВ У НАВЧАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Назаревич Вікторія

Рівненський державний гуманітарний університет

м. Рівне, Україна

nazarevich.art@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0111-7070>

Мета. Здійснити теоретичний і практичний аналіз змін у тенденціях булінгових стратегій остракізації контактів у навчальному середовищі. Проаналізувати питання психологічного цькування в освітньому просторі, вирішення якого великою мірою залежить від поставлених цілей та обраних стратегій його теоретичного вивчення і засобів емпіричного дослідження.

Методи. Для дослідження факторів переходу до тенденцій остракізації як виходу із булінг-стратегій в освітньому просторі було проведено емпіричне дослідження, в якому використано методику ціннісних орієнтацій М. Рокича для виявлення особливостей поведінкових виборів і цінностей особистості остракізатора та методику «Діагностика мотивації до успіху» Е. Елерса, для дослідження вікових змін мотивації учасників групи остракізаторів у навчальному середовищі, на основі результатів яких здійснено аналіз отриманих аналітичних даних.

Результати. Висвітлено основний механізм процесу зародження остракізму, який визначається нами як розширення індивідуальних моделей соціально прийнятної стереотипної поведінки булерів у різних видах взаємодії та стресових ситуаціях.

Сформовано класифікацію основних механізмів пасивного подолання активних проявів агресії, на основі яких було представлено фактори переходу до тенденцій остракізації як виходу із булінг-стратегій в освітньому просторі: виховання/покарання; втрата цікавості як форма еволюції ціннісних орієнтацій особистості; підкорення булера; підкорення жертви; вікові зміни мотивації.

Висновки. Зроблено висновки в системі вивчення еволюційних тенденцій явища булінгу як остракізації контактів у навчальному середовищі про те, що індивід-остракізатор може володіти досить високим рівнем цінності спілкування як включеності у всі процеси групової життєдіяльності та можливості особистісного впливу на її перебіг; формування особистості остракізатора в старшому шкільному та студентському віці може бути наслідком високого рівня домагань індивіда та можливого прояву синдрому

«відмінника»); рівень особистісної та соціальної відповідальності збільшує рівень мотивації осіб до успіху, а також передбачає застосування латентних форм агресивної поведінки як прояву остракізаторських тенденцій.

Ключові слова: булінг, відкрита агресія, латентна агресія, остракізм, ціннісні орієнтації особистості, мотивація.

Viktorija Nazarevich. Evolutionary tendencies of bullying as a form of ostracism in the educational environment.

Purpose. Priority is given to the study of the issue of psychological harassment in the educational space, the solution of which largely depends on the goals and selected strategies of its theoretical study, as well as the means of empirical research.

Methods. For research of factors of passing to the tendencies of ostracization as exit from bullying-strategies an empiric study in that methodology of the valued orientations of M. Rokych for the exposure of features of behavioral elections and values of personality of ostracizer and methodology was used "Diagnostics of motivation to success" of E. Ehlers was undertaken in educational space, for research of age-old changes of motivation of participants of group of ostracizers in educational, on the basis of results of that the analysis of the obtained analytical data is carried out.

Results. The main mechanism of the origin of ostracism, which is defined as the expansion of individual models of socially acceptable stereotypical behavior of bullies in different types of interaction and stressful situations, is described.

The classification of the main mechanisms of passive overcoming of active manifestations of aggression is formed, on the basis of which the factors of transition to tendencies of ostracism as a way out of bullying strategies in educational space are presented: education / punishment; loss of curiosity as a form of evolution of personality value orientations; submission of the; submission of the victim; age-related changes in motivation.

Conclusions. Conclusions are made in the system of studying the evolutionary tendencies of bullying as a form of ostracism in the learning environment that the individual-ostracizer can have a high level of communication (as inclusion in all processes of group life and the possibility of personal influence on its course) value; formation of the personality of the ostracizer in the senior school and student age may be the consequence of a high level of claims of the individual and possible display of a syndrome of "excellent student"; the level of personal and social responsibility increases the level of motivation for the success of individuals and also involves the use of latent forms of aggressive behavior as a manifestation of ostracizing tendencies.

Keywords: bullying, open aggression, latent aggression, ostracism, value orientations of personality, motivation.

Назаревич Виктория. Эволюционные тенденции буллинга как форма остракизма в учебной среде.

Цель. Осуществить теоретический и практический анализ изменений в тенденциях буллинговых стратегий остракизации контактов в учебной среде. Проанализировать вопрос психологической травли в образовательном пространстве, решения которого во многом зависит от поставленных целей и выбранных стратегий его теоретического изучения и средств эмпирического исследования.

Методы. Для исследования факторов перехода к тенденциям остракизации как выхода из буллинг-стратегий в образовательном пространстве было проведено эмпирическое исследование, в котором использована методика ценностных ориентаций М. Рокича для выявления особенностей поведенческих выборов и ценностей личности остракизатора и методика «Диагностика мотивации к успеху» Э. Элерса, для исследования возрастных изменений мотивации участников группы остракизаторов в учебной среде, на основе результатов которых осуществлен анализ полученных аналитических данных.

Результаты. Освещены основные механизмы процесса зарождения остракизма, которые определяются нами как расширение индивидуальных моделей социально приемлемого стереотипного поведения буллера в различных видах взаимодействия и стрессовых ситуациях.

Сформировано классификацию основных механизмов пассивного преодоления активных проявлений агрессии, на основе которых были представлены факторы перехода к тенденциям остракизации как выхода из буллинг-стратегий в образовательном пространстве: воспитание/наказание; потеря интереса как форма эволюции ценностных ориентаций личности; покорение буллера; покорения жертвы; возрастные изменения мотивации.

Выводы. Сделаны выводы в системе изучения эволюционных тенденций явления буллинга как остракизации контактов в учебной среде о том, что индивид-остракизатор может обладать достаточно высоким уровнем ценности общения как включенности во все процессы групповой жизнедеятельности и возможности личностного влияния на ее ход; формирование личности остракизатора в старшем школьном и студенческом возрасте может быть следствием высокого уровня притязаний индивида и возможного проявления синдрома «отличника»; уровень личностной и социальной ответственности увеличивает уровень мотивации лиц к успеху, а также предусматривает применение латентных форм агрессивного поведения как проявления остракизаторских тенденций.

Ключевые слова: буллинг, открытая агрессия, латентная агрессия, остракизм, ценностные ориентации личности, мотивация.

Вступ. Вивчення проблеми психологічного цькування в навчальному просторі – на сьогодні одне з пріоритетних та актуальних завдань, вирішення якого великою мірою залежить від поставлених цілей та обраних стратегій його теоретичного вивчення, а також засобів емпіричного дослідження.

Крім того, релевантним стає питання еволюції різних булінгових тенденцій у поведінці дітей навчального середовища. Численні наукові роботи дослідників здебільшого розкривають психолого-педагогічні характеристики та специфіку явищ булінгу й остракізму в освітянській сфері як двох різних понять, що зумовлені середовищем, а феномен переходу від відкритої агресії до німого цькування, механізми його розвитку та можливості запобігання девіантній поведінці в просторі освіти залишаються мало вивченими.

Проблема знущань у навчальному просторі актуальна не тільки для категорії жертв, а й для групи індивідів, до якої зараховуємо булерів або хуліганів та осіб, які мають завищені уявлення про себе. Такі особи відчують об'єктивні труднощі в навчальній діяльності, вирізняються порушенням довільності психічних процесів, низьким рівнем саморегуляції, що, зі свого боку, призводить до дезадаптації та формування неадекватних патернів поведінки або, навпаки, це особи, що виконують роль лідера чи «зірки».

Як відомо, порушення поведінки особистості детерміновані не тільки факторами середовища й умовами виховання, а й індивідуально-типологічним рівнем психічного розвитку індивіда, позначення якого дають можливість помічати схильність досліджуваного до вибору еволюційних булінгових стратегій як остракізації контактів у навчальному просторі.

Вивчення своєрідності прояву булінгових тенденцій надає можливість вказувати на специфіку особистості та її поведінкових реакцій. Дослідники, що вивчають дітей-булерів у навчальному просторі, вказують на високий ризик виникнення в них різних форм девіантної поведінки. Як правило, булінгові прояви в поведінці учнів класифікуються як грубість, жорстокість, запальність, агресивність, лихослів'я з учителями, однолітками, брехливість, невиконання навчальних завдань, ухилення від участі в позакласних заходах, недотримання шкільного розпорядку, войовничість, злочинство, хуліганство, прагнення до міжособистісної взаємодії з представниками асоціальних або особливих компаній.

Перераховані порушення поведінки є для осіб звичним способом реагування на несприятливі фактори зовнішнього середовища і представляють собою своєрідну поведінкову стереотипію, яка проявляється в персистентності порушень поведінки.

Актуальним фактором для вивчення еволюційних тенденцій зазначеного явища є можливість своєчасного здійснення цілеспрямованої соціально-педагогічної та психолого-педагогічної діяльності з категорією булерів, оскільки це має важливе прогностичне значення для попередження розвитку більш складних форм агресивної поведінки. Саме тому необхідно цілеспрямовано займатися розробкою та здійсненням теоретичного пошуку явища остракізації як елемента еволюційного механізму булінгу в навчальному середовищі.

На сучасному етапі розвитку суспільства вдосконалення системи розуміння цих явищ та механізмів їх взаємозалежності в навчальному просторі передбачає врахування їх психолого-педагогічних особливостей і створення необхідних умов, що забезпечують не тільки попередження і запобігання прояву цих тенденцій, а й повноцінний розвиток особистості кожної дитини загалом.

Проблема аналізу причин та наслідків цькування, знущання і залякування особистості представлена у дослідженнях сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців у галузі психології, педагогіки та соціології.

Мета дослідження. Здійснити теоретичний і практичний аналіз змін у тенденціях булінгових стратегій остракізації контактів у навчальному середовищі.

Відповідно до зазначеної мети, було висунуто такі завдання:

– Розкрити взаємозв'язок понять булінгу та остракізму в теоретично-науковому аналізі взаємозалежності феноменів.

– Схарактеризувати фактори переходу до тенденцій остракізації як виходу із булінг-стратегій в освітньому просторі.

– Дослідити особливості та закономірності втрати цікавості і вікові зміни мотивації учасників групи остракізаторів як форми еволюції ціннісних орієнтацій особистості в різних вікових групах навчального середовища.

Методи та процедура дослідження. Для реалізації мети дослідження було застосовано метод аналізу наукової літератури, що висвітлює зазначену проблематику. Для дослідження факторів переходу до тенденцій остракізації як виходу із булінг-стратегій в освітньому просторі було проведено емпіричне дослідження, в якому було використано методіку ціннісних орієнтацій М. Рокича для

виявлення особливостей поведінкових виборів і цінностей особистості остракізатора та методику «Діагностика мотивації до успіху» Е. Елерса, для дослідження вікових змін мотивації учасників групи остракізаторів у навчальному середовищі, на основі результатів яких здійснено аналіз отриманих аналітичних даних.

Дослідження проводилося на базі Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 23 Рівненської міської ради. Вибірку дослідження склали всього 320 осіб, які ми поділили на дві групи за віком: 120 осіб – учні старшої школи, віком від 14 до 17 років; та 200 осіб – студенти, від 17 до 22 років.

Обговорення результатів. Аналіз численних публікацій з проблем булінгу засвідчує, що специфіка прояву цькувань, їх профілактики та корекції недостатньо розроблені. Незважаючи на поширеність зазначеного явища в сучасному суспільстві, проблема булінгу залишається недостатньо розробленою та вирішеною.

Дослідження еволюційних тенденцій булінгу в групах осіб, схильних до остракізму, були переважно орієнтовані на такі форми прояву: грубість, жорстокість, запальність, ворожість, мстивість, конфліктність, негативізм, агресивність, лихослів'я з однолітками, батьками, педагогами, демонстративність, недисциплінованість, інтолерантність, виключення однолітків із соціальної взаємодії, ксенофобічні прояви (Джоель, 2014).

Процес зародження остракізму визначається як розширення індивідуальних моделей соціально прийнятної стереотипної поведінки булерів у різних видах взаємодії і стресових ситуаціях, яка призводить, як правило, до зміни стратегій цькування та розвитку остракізаторських тенденцій (Гюрак, 2008).

Явище остракізму з проявами «насильства» включає такі складові компоненти, як «агресивні дії» або «агресія», які мають дуже важливий аспект та припускають наявність наміру (Задро, 2014). Більшість дослідників агресії визначають її як дію, що має своєю метою заподіяння шкоди. Агресія властива кожній особі, є інстинктивною формою поведінки, основною метою якої виступає самозахист і виживання у світі (Лірі, 2003).

Вказуємо на те, що прояви остракізму є латентною формою агресивних тенденцій, які можуть бути наявні і в осіб з розвиненими конструктивними навичками соціальної взаємодії, адекватними

поведінковими реакціями й усвідомленням проблемності власної поведінки та можуть слугувати як нові варіанти соціально прийнятних поведінкових реакцій у складних життєвих обставинах, які сприяють зменшенню відкритих проявів цькування в освітньому середовищі (Grunberg, 2006).

Важливою умовою під час вивчення еволюційних тенденцій булінгу стали основні механізми пасивного подолання активних проявів агресії, на основі яких було представлено фактори переходу до тенденцій остракізації як виходу із булінг-стратегій в освітньому просторі. Розглянемо детально ці умови:

– Виховання – набуття булером нового розуміння, знань, соціально прийнятних норм поведінки, навичок адаптації, групових цінностей, установок та вподобань; навичок соціальної взаємодії, що накопичуються в результаті неодноразового досвіду або покарання за прояви відкритої агресії учасниками групи (Лірі, 2003). Покарання – створення негативних стимулів групою або педагогічним колективом як реакція на відкриту агресію. Контроль поведінки здійснюється не учасником-агресором, а груповим полем (Легат, 2015).

1. Втрата цікавості як форма еволюції ціннісних орієнтацій особистості – зміна настрою і ставлення до агресивних проявів самим індивідом-хуліганом; наявність проявів аутоагресії, почуття провини за асоціальні прояви всередині групи (Ford, 2010). Зміна відкритих форм поведінки (знуцання, цькування, фізична агресія) – на пасивні (ігнорування окремих учасників груп, виключення їх із соціальної взаємодії, чутки), що використовуються для задоволення індивідом внутрішніх потреб або зумовлені особистісним неприйняттям осіб, які ним остракізовані (Ford, 2010).

2. Підкорення булера – груповий феномен, який зумовлює забезпечення цілісності колективу та передбачає активне покарання особистості-хулігана учасниками процесу – виключення його з міжособистісної взаємодії (Hancock, 2008). Як наслідок – зміна булером стратегій прояву агресивної поведінки на латентну форму для задоволення потреб учасників у просоціальній поведінці – як умови включення його в груповий простір (Jamieson, 2010).

3. Підкорення жертви – закріплення в деяких учасників навчального простору стратегії спілкування – підпорядкування, що може бути наслідком формування рис потенційних остракізів, відповідно до особистісних проявів цієї групи: переважання

конформних установок, невпевненість у собі, податливість думці оточення, особистісна невизначеність, що дає змогу створити в колективі групу жертв та зумовлює відсутність потреби булінгу як механізму «визначення жертви» (Grunberg, 2006).

4. Вікові зміни мотивації – це внутрішній стан, який активізує, спрямовує та змінює поведінкові стратегії і може мати кілька напрямів, що визначають цілі зміни булінгових тенденцій (Knowles, 2010):

- підвищити авторитетність у колективі;
- зменшити зусилля, що витрачаються на асоціальні прояви;
- збільшити продуктивність у навчальній діяльності.

Мотивація зміни булінгових стратегій керується вибором альтернативних форм асоціальної поведінки.

На основі представленої системи факторів переходу до тенденцій остракізації як виходу із булінг-стратегій в освітньому просторі, нами було проведено дослідження, спрямоване на виявлення особливостей і закономірностей втрати цікавості як форми еволюції ціннісних орієнтацій особистості в різних вікових групах навчального середовища, що передбачає розуміння цілісного образу явища остракізму в освітньому просторі. Було застосовано методику ціннісних орієнтацій М. Рокича для виявлення особливостей поведінкових виборів і цінностей особистості остракізатора в цьому середовищі.

Дані, отримані після діагностики респондентів першої вікової групи, вказують на низький рівень альтруїстичних – 81% та конформістських – 78% цінностей групи, а також на зниження рівня важливості спілкування – 70% (низький рівень). Високим є рівень індивідуалістичних, цінностей самоствердження, професійних та особистісних: 68%, 59%, 67% та 69% відповідно. Також виявлено зростання рівня суспільних цінностей до середнього – 67% (див. рис. 1).

Обробка отриманих даних дає змогу зауважити такі особливості профілю остракізатора у дітей старших класів: збільшення орієнтації на професійні цінності, зумовлене важливістю вибору майбутньої професії та особистісного становлення, може стати причиною остракізації індивідів із непрявленою позицією вибору, відкиданням особи, у випадку розгляду її як неконкурентноспроможного індивіда

або у випадку не відповідності професійних поглядів остракіза та остракізатора.

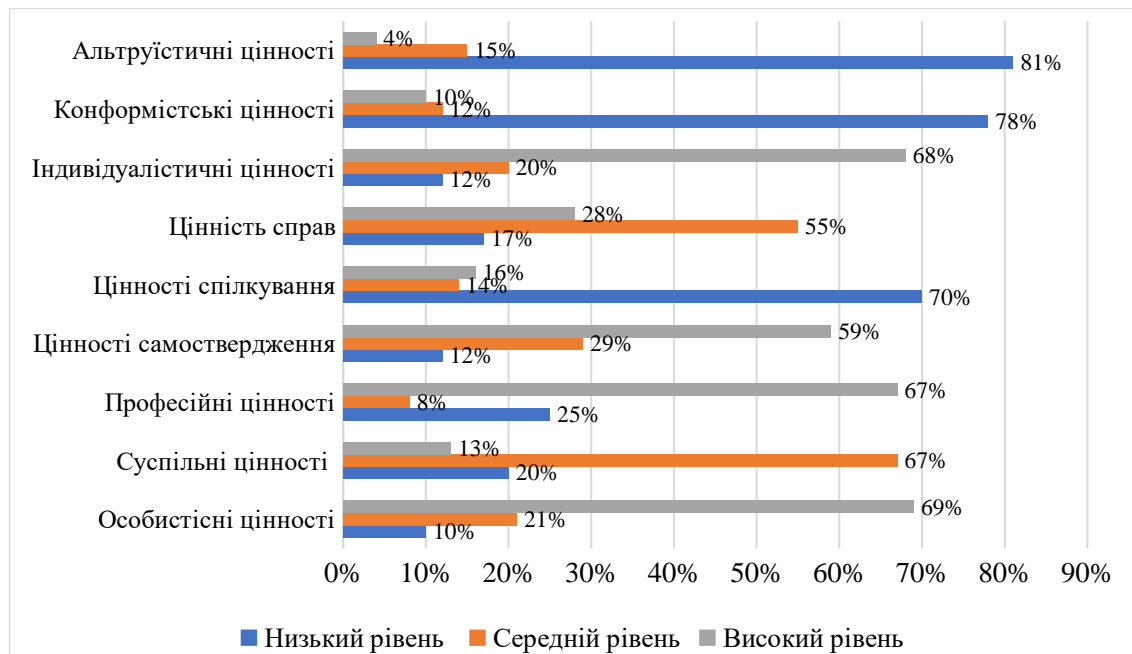

Рис. 1. Профіль ціннісних орієнтацій остракізатора у дітей старших класів у навчальному середовищі

Відзначаємо зниження рівня важливості спілкування як особливості профілю остракізатора у дітей старших класів, що може пояснюватися цілеспрямованістю індивіда, виключенням «невигідних» осіб з кола спілкування та наданням пріоритетних позицій власному вдосконаленню через зменшення спілкування з групою, в якій здійснюється основна життєдіяльність (Гарднер, 2000). Остракізація таким індивідом може бути наслідком порушення особистісних кордонів іншими учасниками групи та мати цілеспрямований характер – як прояв показового виключення окремого індивіда для інших учасників групи.

Результати дослідження респондентів груп студентської молоді дають змогу вказати на такі результати: індивіди, що мають прояви остракізатора, як і в інших вікових категоріях, обирають низький рівень альтруїстичних та конформістських цінностей – 71% та 75% відповідно, низький рівень суспільних цінностей – 67%, а також високий рівень прояву індивідуалістичних цінностей – 68%, особистісних – 72%, самоствердження – 59%. Зауважено високий рівень ціннісних орієнтацій за шкалами справи та професії – 57% та

65% відповідно, а також зміщення важливості спілкування від низького до середнього рівня – 74% (див. рис. 2).

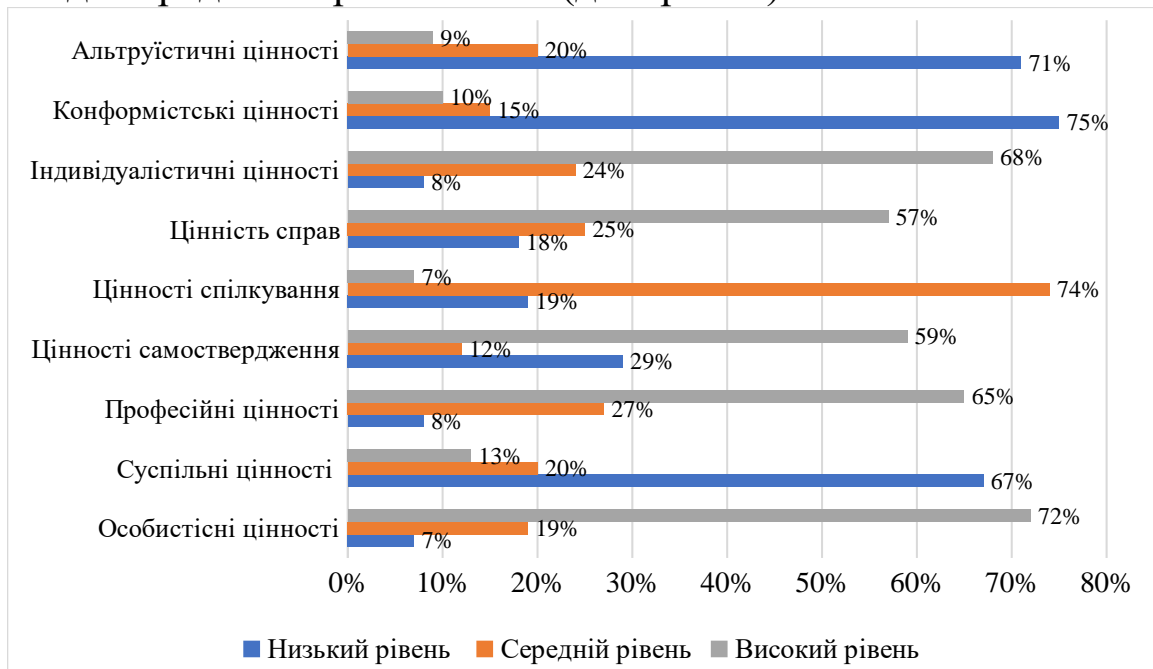

Рис. 2. Профіль ціннісних орієнтацій остракізатора студентської молоді в умовах навчального середовища

Такі дані в групі студентської молоді за методикою «Особистісні орієнтації» М. Рокича вказують на важливість обраного професійного спрямування та завдань, які ставить перед собою студент, що дає змогу говорити про те, що профіль остракізатора в студентському освітньому середовищі буде характеризуватися високим рівнем домагань, достатнім рівнем успішності, а також орієнтацією на власну вигоду. Як наслідок, явище остракізму може проявлятися до індивідів з низьким рівнем успішності, небажанням вчитися або, навпаки, проявом вищої якості знань і формуванням конкуренції всередині колективу.

Зауважуємо, що індивід-остракізатор може володіти досить високим рівнем цінності спілкування як включеності у всі процеси групової життєдіяльності та можливості особистісного впливу на її перебіг.

Аналізуючи дані, отримані в обох вікових категоріях, відзначаємо особливості формування особистості остракізатора в старшому шкільному та студентському віці як наслідок високого рівня домагань індивіда та можливого прояву синдрому «відмінника», переконання, що ідеал може і повинен бути

досягнутий, а недосконалий результат роботи не має права на існування (Гарріс, 2011).

Вказуємо на зміну ціннісних орієнтацій, що зумовлює втрату цікавості до демонстрації прямої агресії, та можливі зміни відкритих форм поведінки на пасивні, що використовуються для задоволення індивідом внутрішніх потреб (Хоклі, 2011).

Для дослідження вікових змін мотивації учасників групи остракізаторів у навчальному процесі нами була використана методика «Діагностика мотивації до успіху» Е. Елерса та були здобуті такі результати щодо старшого шкільного віку: 63% (високий рівень), 29% (середній) і 18% (низький) (див. рис. 3).

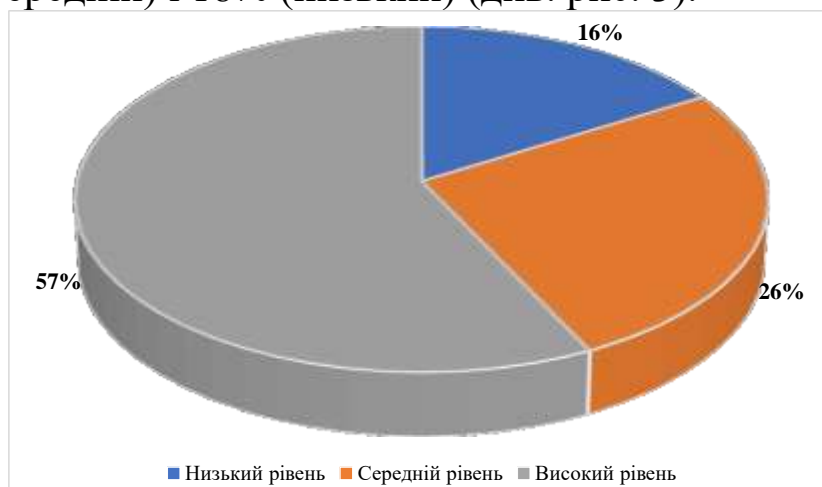

Рис. 3. Рівень мотивації до успіху остракізатора у дітей старших класів у навчальному середовищі

Аналізуючи результати дослідження за методикою «Мотивація до успіху» Е. Елерса, вказуємо на високий рівень вмотивованості осіб – 63%, що входять до експериментальної групи остракізаторів, та відзначаємо пряму закономірність зростання відсоткового показника цього прояву щодо віку досліджуваних. Це надає можливість вказувати на те, що індивід, який володіє остракізаторськими тенденціями, має високий рівень мотивації до успіху, а отже, проявляє високий рівень самооцінки, впевненості в собі, явну лідерську позицію в групі, в якій перебуває. Важливо зауважити, що таке відсоткове зростання показника може бути зумовлено становленням особистості та формуванням яскравих індивідуальних проявів його Я – образу, який в експериментальних групах молодших вікових категорій не є явно вираженим.

Високий рівень вмотивованості остракізаторів притаманний і більшості учасників студентських груп – 70% (середній рівень мотивації до успіху – 10%, низький – 20%) (див. рис. 4).

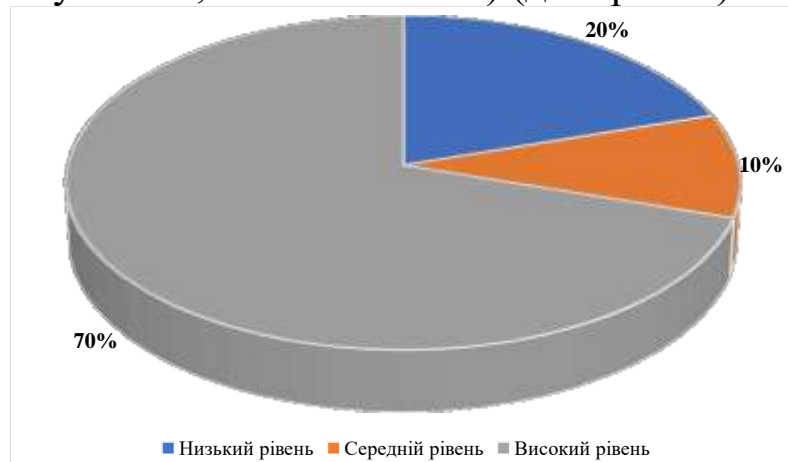

Рис. 4. Рівень мотивації до успіху остракізатора студентської молоді в умовах навчального середовища

Дослідження цієї вікової групи дає змогу відстежувати закономірність зростання рівня мотивації до успіху відповідно до вікового періоду групи; високий рівень у студентському віці сягає 70%. Такі результати можуть вказувати на високий рівень самоорганізації студентів, яким притаманний зазначений рівень показника, стійкість обраних поглядів та цілеспрямованість індивідів (Чекроун, 2004).

Аналізуючи результати щодо кожної з вікових категорій, відзначаємо, що рівень особистісної та соціальної відповідальності збільшує рівень мотивації осіб до успіху, а також передбачає застосування латентних форм агресивної поведінки як прояву остракізаторських тенденцій або тенденції відкидання для задоволення цілей особистості чи забезпечення безпеки структури, особистісної цілісності (і, як наслідок, виключення осіб, які несуть в собі таку загрозу) (Nezlek, 2015).

Висновки і перспективи. Аналіз теоретичних даних щодо вивчення зазначеного феномена дав змогу вказати на таку характеристику еволюційних тенденцій булінгу як остракізації контактів у навчальному середовищі: розширення індивідуальних моделей соціально прийнятної стереотипної поведінки булерів у різних видах взаємодії і стресових ситуаціях, яка призводить, як правило, до зміни стратегій цюкування.

Детальний розгляд теоретичних відомостей з цієї теми вказує на те, що явище остракізму з проявами «насильства» неодмінно включає такі складові компоненти, як «агресивні дії» або «агресія», які мають дуже важливий аспект і припускають наявність наміру; підтверджує, що агресія властива кожній особі, є інстинктивною формою поведінки, основною метою якої виступає самозахист і виживання у світі.

Аналізуючи теоретичні відомості, які висвітлюють проблему формування остракізованих проявів як латентної форми агресивних тенденцій у закладах освіти, вказуємо на те, що зазначені прояви можуть бути наявні і в осіб з розвиненими конструктивними навичками соціальної взаємодії, адекватними поведінковими реакціями та усвідомленням проблемності власної поведінки.

На основі узагальнення стану розробленої проблеми було сформовано таку класифікацію факторів переходу до тенденцій остракізації як виходу із булінг-стратегій в освітньому просторі: виховання – набуття булером нового розуміння, знань/покарання – створення негативних стимулів групою; втрата цікавості; підкорення булера – груповий феномен, який зумовлює забезпечення цілісності колективу; підкорення жертви – закріплення в деяких учасників навчального простору стратегії спілкування – підпорядкування; вікові зміни мотивації – це внутрішній стан, який активізує, спрямовує та змінює поведінкові стратегії.

Представлено результати дослідження, спрямованого на виявлення особливостей та закономірностей втрати цікавості як форми еволюції ціннісних орієнтацій особистості в різних вікових групах навчального середовища.

Вказано на, те що індивід-остракізатор може володіти досить високим рівнем цінності спілкування як включеності у всі процеси групової життєдіяльності та можливості особистісного впливу на її перебіг.

Відзначаємо особливості формування особистості остракізатора в старшому шкільному та студентському віці як наслідок високого рівня домагань індивіда та можливого прояву синдрому «відмінника», переконання, що ідеал може й повинен бути досягнутий, а недосконалий результат роботи не має права на існування.

Вказуємо на зміну ціннісних орієнтацій, що зумовлює втрату цікавості до демонстрації прямої агресії та можливі зміни відкритих форм поведінки на пасивні, що використовуються для задоволення індивідом внутрішніх потреб.

Представлено результати за методикою «Діагностика мотивації до успіху» Е. Елерса, спрямованої на дослідження вікових змін мотивації учасників групи остракізаторів у навчальному процесі: відзначаємо пряму закономірність зростання відсоткового показника цього прояву щодо віку досліджуваних, що надає можливість вказувати на те, що індивід, який володіє остракізаторськими тенденціями, має високий рівень мотивації до успіху, а отже, проявляє високий рівень самооцінки, впевненості в собі, явну лідерську позицію в групі, в якій перебуває. Проаналізовано закономірність зростання рівня мотивації до успіху щодо вікового періоду групи.

Аналізуючи результати за кожною з вікових категорій, зауважуємо, що рівень особистісної та соціальної відповідальності збільшує рівень мотивації осіб до успіху, а також передбачає застосування латентних форм агресивної поведінки як прояву остракізаторських тенденцій.

Подальший розгляд цієї проблеми вбачаємо в більш розгорнутому вивченні основних факторів формування тенденцій остракізації як складової явища булінгу та створенні профілактичних порад для корекції проявів остракізму в навчальному просторі.

Література

1. Гарднер, В. (2000). Соціальна ізоляція та вибіркова пам'ять: як потреба у належності впливає на пам'ять для соціальних подій. *Перс. Соц. Психол.*, 26, 486–496.
2. Гарріс, К. (2011). Наслідки міжособистісного відторгнення: міжкультурне експериментальне дослідження. *Крос-культ. Психол.*, 42, 1066–1083.
3. Гюрак, А. (2008). Індивідуальні відмінності в ланці відторгнення-агресія в парадигмі гострого стресу: випадок чутливості відкидання. *J. Exp. Соц. Психол.*, 44, 775–782.
4. Джоель, С. (2014). Люди переоцінюють свою готовність відкидати потенційних романтичних партнерів, незважаючи на їхню турботу про інших. *Психол. Наук.*, 25, 2233–2240.

5. Задро, Л. (2014). Джерела остракізму: природа та наслідки виключення та ігнорування інших. *Curr. Res. Psychol.*, 23, 93–97.
6. Лірі, М. (2003). Дразнення, неприйняття та насилля: приклади шкільних розстрілів. *Агресивність. Поведінка*, 29, 202–214.
7. Легат, Н. (2015). Виправлення несправедливості: репаративні наслідки поведінки з остракізмом. *J. Soc. Psychol.*, 155, 471–482.
8. Чекроун, П. (2004). Соціальний контроль та ефект сторонніх спостерігачів: вплив особистих наслідків. *Соц. Psychol.*, 104, 83–102.
9. Хоклі, Л. (2011). Відповіді на остракізм у зрілому віці. *Соц. Пізнавальна. Вплив.*, 6, 234–243.
10. Ford, M. B. (2010). Self-assessment based on neuroendocrine and psychological reactions to interdisciplinary analysis. *J. Pers. Social Psychol.*, 98, 405–419.
11. Gooley, S., Svetieva, E. (2015). Ostracism for reasons: a new paradigm for the introduction of natural heritage motivated by ostracism. *J. Soc. Psychol.*, 155, 410–431.
12. Grunberg, L., Moore, S., Greenberg, E. (2006). Reactions of managers to health: the attitude to health problems of those behaviors associated with the child. *Hum. Resource. Office*, 45, 159–178.
13. Hancock, J. T., Curry, L. E. (2008). About nonsense and nonsense: a linguistic analysis of the deceit in a computer-mediated spilkuvanny. *Discourse process*, 45, 1–23.
14. Jamieson, J. P., Harkins, S. G., Williams, K. D. (2010). The need for a threat can motivate the results of ostracism. *Persian. Social Psychol. Bick*, 36, 690–702.
15. Kerr, N. L., Levine, J. M. (2008). Evolution of social isolation: the evolution is not only. *Dyn Group*, 12, 39–52.
16. Knowles, M. L., Lucas, G. M., Malden, D. C. (2010). Affiliation cannot be substituted: self-assertion against social and non-social threats. *Persian. Social Psychol. Bick*, 36, 173–186.
17. Nezlek, J. B., Wesselmann, E. D., Williams, K. D. (2015). Ostrakizm in the haunted life: traces of ostracism for the quiet, who ostracizu. *J. Soc. Psychol.*, 155, 432–451.
18. Poulsen, J. R., Kashy, D. A. (2012). There are two sides to ostracism: how did the whole social life go away, she was alone. *Group process. Mizhgroupovy relat*, 15, 457–470.
19. Prinstein, M. J., Vernberg, E. M. (2001). Sent and relational aggression in children: social and psychological functions of aggression and victims. *J. Klin. Child Psychol.*, 30, 477–489.

References:

1. Gardner, W. (2000). Sotsialna izoliatsiia ta vybirkova pamiat: yak potreba u nalezhnosti vplyvaie na pamiat dlia sotsialnykh podii [Social isolation and selective memory: how the need for belonging affects memory for social events]. *Persian. Soc. Psychol.*, 26, 486–496 [in Ukrainian].

2. Harris, K. (2011). Naslidky mizhosobystisnoho vidtorhnennia: mizhkulturne eksperymentalne doslidzhennia [Consequences of interpersonal rejection: an intercultural experimental study]. *Cross cult. Psychol.*, 42, 1066–1083 [in Ukrainian].
3. Gurak, A. (2008). Indyvidualni vidminnosti v lantsi vidtorhnennia-ahresiia v paradyhmi hostroho sousu: vypadok chutlyvosti vidkydannia [Individual differences in the link of rejection-aggression in the paradigm of hot sauce: the case of rejection sensitivity]. *J. Exp. Soc. Psychol.*, 44, 775–782 [in Ukrainian].
4. Joel, S. (2014). Liudy pereotsiniuiut svoiu hotovnist vidkydaty potentsiinykh romantychnykh partneriv, ne zvazhaiuchy na yikhniu turbotu pro inshykh [People overestimate their willingness to reject potential romantic partners, despite their concern for others]. *Psychol. Nauk.*, 25, 2233–2240 [in Ukrainian].
5. Zadro, L. (2014). Dzherela ostrakizmu: pryroda ta naslidky vykliuchennia ta ihnoruvannia inshykh [Sources of ostracism: the nature and consequences of excluding and ignoring others]. *Curr. Res. Psychol.*, 23, 93–97 [in Ukrainian].
6. Leary, M. (2003). Draznennia, nepryiniattia ta nasyllia: pryklady shkylnykh rozstriliv [Irritation, rejection and violence: examples of school shootings]. *Aggressiveness. Behave*, 29, 202–214 [in Ukrainian].
7. Legate, N. (2015). Vypravlennia nespravedlyvosti: reparatyvni naslidky povodzhennia z ostrakizmom [Correcting injustice: reparative consequences of ostracism]. *J. Soc. Psychol.*, 155, 471–482 [in Ukrainian].
8. Chekron, P. (2004). Sotsialnyi kontrol ta efekt storonnikh sposterihachiv: vplyv osobystykh naslidkiv [Social control and the effect of outside observers: the impact of personal consequences]. *Anne Psychol.*, 104, 83–102 [in Ukrainian].
9. Hockley, L. (2011). Vidpovidi na ostrakizm u zrilomu vitsi [Responses to ostracism in adulthood]. *Soc. Cognitive. Influence. Neuroski*, 6, 234–243 [in Ukrainian].
10. Ford, M. B. (2010). Self-assessment based on neuroendocrine and psychological reactions to interdisciplinary analysis. *J. Pers. Social Psychol*, 98, 405–419.
11. Gooley, S., Svetieva, E. (2015). Ostracism for reasons: a new paradigm for the introduction of natural heritage motivated by ostracism. *J. Soc. Psychol.*, 155, 410–431.
12. Grunberg, L., Moore, S., Greenberg, E. (2006). Reactions of managers to health: the attitude to health problems of those behaviors associated with the child. *Hum. Resource. Office*, 45, 159–178.
13. Hancock, J. T., Curry, L. E. (2008). About nonsense and nonsense: a linguistic analysis of the deceit in a computer-mediated spilkuvanny. *Discourse process*, 45, 1–23.
14. Jamieson, J. P., Harkins, S. G., Williams, K. D. (2010). The need for a threat can motivate the results of ostracism. *Persian. Social Psychol. Bick*, 36, 690–702.
15. Kerr, N. L., Levine, J. M. (2008). Evolution of social isolation: the evolution is not only. *Dyn Group*, 12, 39–52.

16. Knowles, M. L., Lucas, G. M., Malden, D. C. (2010). Affiliation cannot be substituted: self-assertion against social and non-social threats. *Persian. Social Psychol. Bick*, 36, 173–186.

17. Nezlek, J. B., Wesselmann, E. D., Williams, K. D. (2015). Ostrakizm in the haunted life: traces of ostracism for the quiet, who ostracizu. *J. Soc. Psychol*, 155, 432–451.

18. Poulsen, J. R., Kashy, D. A. (2012). There are two sides to ostracism: how did the whole social life go away, she was alone. *Group process. Mizhgrouповy relat*, 15, 457–470.

19. Prinstein, M. J., Vernberg, E. M. (2001). Sent and relational aggression in children: social and psychological functions of aggression and victims. *J. Klin. Child Psychol*, 30, 477–489.

Received: 31.03.2021

Accepted: 18.04.2021

ДОСЛІДЖЕННЯ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТІВ-ВОЛОНТЕРІВ

Подолянчук Діана

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла
Коцюбинського,
м. Вінниця, Україна
shahinadi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3772-4523>

Мета. Статтю присвячено дослідженню ціннісних орієнтацій студентів педагогічного університету. Мета статті – представити результати емпіричного вивчення особливостей когнітивного компонента ціннісних орієнтацій студентів педагогічного університету, які беруть участь у волонтерському русі.

Методи. Вивчення теоретичних аспектів проблеми здійснено з використанням загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, узагальнення). Емпіричне дослідження ціннісних орієнтацій студентів виконано за допомогою методики вивчення індивідуальних цінностей Шварца, адаптованої В. М. Карандашевим. Обробку отриманих результатів здійснено за допомогою методів математичної статистики (критерій Фішера, критерій Стьюдента).

Результати. Аналіз теоретичних джерел дозволив констатувати важливість ціннісних орієнтацій як особистісних чинників волонтерської діяльності студентів. При цьому в структурі ціннісних орієнтацій важлива роль належить когнітивному компоненту, що відображає нормативні ідеали студентів, їхні ціннісні уявлення («цінності-знання»), що тією чи іншою мірою впливають на особистість. У результаті проведеного дослідження визначено абсолютні показники середніх значень різних типів нормативних цінностей та їхній ранг для студентів-волонтерів і студентів, які не практикували волонтерську діяльність. Порівняльний аналіз із застосуванням критеріїв Фішера і Стьюдента дав змогу визначити відмінності у ставленні обох груп студентів до різних типів цінностей.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що у ставленні до більшості типів нормативних цінностей (безпека, конформність, гедонізм, універсалізм, влада, традиції) між студентами-волонтерами і тими, що не беруть участі у волонтерській діяльності, відсутні статистично значущі відмінності. З'ясовано, що найбільш значущими для всіх студентів є цінності доброзичливості та безпеки. Основними групами цінностей, ставлення до яких відрізняє студентів-волонтерів від тих, які не займаються волонтерською діяльністю, є досягнення

та доброзичливість. У ставленні до інших груп цінностей (самотійність, стимуляція) також спостерігаються певні відмінності між студентами досліджуваних груп. Проте за помітної різниці в абсолютних середніх показниках ці відмінності не досягають рівня статистичної значущості. Варто також відзначити достатній рівень обізнаності сучасних студентів з різними типами нормативних цінностей.

Ключові слова: цінності, нормативні цінності, ціннісні орієнтації, волонтер, волонтерська діяльність, студент, методика Шварца.

Diana Podolianchuk. The research of the cognitive component of value orientations of volunteering students.

Purpose. The article is devoted to the study of value orientations of students of the pedagogical university. The purpose of the article is to present the results of an empirical study of the features of the cognitive component of value orientations of students of the pedagogical university who participate in the volunteer movement.

Methods. The study of theoretical aspects of the problem was carried out using general scientific methods (analysis, synthesis, generalization). The empirical study of students' value orientations was carried out using the method of studying the individual values of Schwartz, adapted by V. M. Karandashev. The obtained results were processed using the methods of mathematical statistics (Fisher's test, Student's test).

Results. The analysis of theoretical sources allowed to state the importance of value orientations as personal factors of students' volunteer activity. At the same time, an important role in the structure of value orientations belongs to the cognitive component, which reflects the normative ideals of students, their values ("values-knowledge"), which to some extent affect the personality. As a result of the research, the absolute indicators of average values of different types of normative values and their rank for student-volunteers and students who are not engaged in volunteer activities are determined. Comparative analysis and the application of Fisher's and Student's criteria made it possible to identify differences in the attitudes of both groups of students to different types of values.

Conclusions. The conducted study showed that there are no statistically significant differences concerning most types of normative values (security, conformity, hedonism, universalism, power, and traditions) between volunteering students and those who do not participate in volunteering at all. The values of benevolence and security are most important to all students. The main groups of values, the attitude to which distinguishes volunteering students from those who do not volunteer, are achievement and benevolence. With other groups of values (independence, stimulation) there are also some differences between students of the studied groups. However, with a significant difference in absolute averages, these differences do not reach the level of statistical significance. It is also worth noting the sufficient level of awareness of modern students with different types of normative values.

Keywords: values, normative values, value orientations, volunteer, volunteer activity, student, Schwartz's method.

Подольнчук Диана. Исследование когнитивного компонента ценностных ориентаций студентов-волонтеров.

Цель. Статья посвящена исследованию ценностных ориентаций студентов педагогического университета. Цель статьи – представить результаты эмпирического изучения особенностей когнитивного компонента ценностных ориентаций студентов педагогического университета, участвующих в волонтерском движении.

Методы. Изучение теоретических аспектов проблемы осуществлялось с использованием общенаучных методов (анализа, синтеза, обобщения). Эмпирическое исследование ценностных ориентаций осуществлялось с помощью методики изучения индивидуальных ценностей Шварца, адаптированной В. М. Карандашевым. Обработка полученных результатов происходила с помощью методов математической статистики (критерий Фишера, критерий Стьюдента).

Результаты. Анализ теоретических источников позволил констатировать важность ценностных ориентаций как личностных факторов волонтерской деятельности студентов. При этом в структуре ценностных ориентаций важная роль принадлежит когнитивному компоненту, отражающему нормативные идеалы студентов, их ценностные представления («ценности-знания»), в той или иной степени влияющие на личность. В результате проведенного исследования определены абсолютные показатели средних значений различных типов нормативных ценностей и их ранг для студентов-волонтеров и студентов, не занимающихся волонтерской деятельностью. Сравнительный анализ с применением критериев Фишера и Стьюдента позволил определить различия в отношении обеих групп студентов к различным типам ценностей.

Выводы. Проведенное исследование показало, что в отношении к большинству типов нормативных ценностей (безопасность, конформность, гедонизм, универсализм, власть, традиции) между студентами-волонтерами и теми, кто не принимает участия в волонтерской деятельности, отсутствуют статистически значимые различия. Установлено, что наиболее значимыми для всех студентов ценностями есть доброжелательность и безопасность. Основными группами ценностей, отношение к которым отличает студентов-волонтеров от тех, кто не занимается волонтерской деятельностью, является достижение и доброжелательность. В отношении к другим группам ценностей (самостоятельность, стимуляция) также наблюдаются определенные различия между студентами исследуемых групп. Однако при заметной разнице в абсолютных средних показателях эти различия не достигают уровня статистической значимости. Стоит также отметить достаточный уровень осведомленности современных студентов с различными типами нормативных ценностей.

Ключевые слова: ценности, нормативные ценности, ценностные ориентации, волонтер, волонтерская деятельность, студент, методика Шварца.

Вступ. Однією з тенденцій суспільно-політичного життя в сучасному світі є активний розвиток волонтерського руху. Волонтерство гармонійно вбудовується не лише в громадські, а й у державні інститути, отримуючи всебічну законодавчу та нормативну підтримку. Правове регулювання волонтерської діяльності потрібне для того, щоб гарантувати добровольцям захист і виокремити їх із загалу найманих працівників (Буздуган, Никонович, 2013: 9). У багатьох європейських країнах уряди ініціюють і просувають низку заходів на підтримку волонтерської діяльності (Boros, Marian, Mateevici, 2019: 23).

За свідченням науковців, у багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні (Водяна, 2020: 103; Тохтарова, 2014), найчисельнішою групою серед волонтерів є здобувачі вищої освіти. Зазвичай студенти мають різну мотивацію, коли розпочинають волонтерську діяльність. Основні їхні очікування – змінити ситуацію в країні, розвинути кар'єру та завести друзів. Мотивація студентів-волонтерів може також бути альтруїстичною (Haski-Leventhal, et al., 2020: 122).

Демонструючи доброзичливість, співчуття, наполегливість, відповідальність, студенти активно долучаються до різноманітних волонтерських проектів. Зазвичай такі проекти стосуються допомоги людям похилого віку, дітям-сиротам, особам з інвалідністю та всім тим, хто опинився у скрутному становищі. Достатньо поширеними останнім часом стали екологічні проекти та проекти, пов'язані з організацією різноманітних масових заходів (конференцій, семінарів, фестивалів, виставок, спортивних змагань тощо). Поступово набирають обертів різноманітні форми онлайн-волонтерства (Колотило, 2020).

Динамічний розвиток волонтерського руху та активна участь у ньому студентства зумовлюють потребу у вивченні соціально-психологічних чинників і механізмів цього процесу. Серед таких чинників особлива роль належить ціннісним орієнтаціям студентів, що визначають спрямованість їхньої поведінки.

Очевидно, що особистісні цінності та волонтерська діяльність тісно взаємопов'язані. Дж. Есмонд і П. Данлоп серед основних особистісних чинників волонтерської діяльності виокремлюють

цінності (Esmond, Dunlop, 2004: 51). Е. Кларі та М. Снайдер також вважають особистісні цінності потенційно важливими факторами волонтерства (Clary, Snyder, 1999: 157). Цінності розглядаються як організаційно-управлінські інструменти, які використовують менеджери організацій (Akin, 2018: 174), зокрема й під час волонтерської діяльності. Саме волонтерство актуалізує найблагородніші цінності людства – мир, свободу, безпеку (Boros, Marian, Mateevici, 2019: 19).

Варто зазначити, що поняття «цінності» та «ціннісні орієнтації» не тотожні. На думку А. Павліченка, ціннісні орієнтації – основні форми функціонування цінностей, що характеризують момент переходу останніх у діяльність (Павліченко, 2005: 105). І. Федух також розмежовує ці поняття. Цінності він розуміє як узагальнені уявлення, ідеали, стереотипи суспільної та індивідуальної свідомості, що функціонують як ідеальні критерії оцінки й орієнтації особистості, а ціннісні орієнтації – як відображення у свідомості людини цінностей, що визнаються нею як стратегічні життєві цілі та загальні світоглядні орієнтири, які формуються на базі співвіднесення особистісного досвіду з поширеними у соціумі зразками культури (Федух, 2011).

У сучасній психології ціннісні орієнтації розглядаються як відносно стійкі, соціально обумовлені, вибіркові ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних суспільних благ та ідеалів, які розглядаються як предмети, цілі або засоби для задоволення потреб життєдіяльності особистості (Долинська, Максимчук, 2008: 12). Сформована система ціннісних орієнтацій забезпечує гармонію внутрішнього світу особистості, сприяє систематизації її знань, норм, стереотипів поведінки та самоствердженню особистості, реалізації соціальних очікувань. Кожна із цінностей є значущою не тільки у зв'язку з іншими, але й сама по собі, як самоцінність (Панчук, 2017: 322). Знання ціннісних орієнтацій дає змогу зрозуміти відмінності у прийнятті рішень, вподобаннях і способах поведінки людей (Akin, 2018: 173).

Вивчення ціннісних орієнтацій студентської молоді належить до відносно самостійних напрямів соціально-психологічних досліджень. На думку В. Марчука та Н. Стаднік, ціннісні орієнтації студентів є структурним утворенням, що містить сукупність взаємопов'язаних компонентів. Зміст кожного компоненту співвідноситься з певної

сферою особистості й передбачає становлення студента не лише як соціально активного суб'єкта, а й відповідального, висококваліфікованого майбутнього фахівця (Марчук, Стаднік, 2018: 186).

Ціннісні орієнтації відображають особистісно-вибіркове ставлення студентів до актуальних матеріальних і духовних суспільних цінностей, які визначають світогляд, слугують орієнтиром у житті та виступають основою для самооцінювання й оцінювання різноманітних подій, суспільних явищ і вчинків інших людей (Подолянчук, 2020: 268). Визначення ціннісних орієнтацій виявляє індивідуальну та групову прихильність до певних загальнолюдських цінностей, цілей, засобів життєдіяльності, рівня їх значущості для людини та загальної орієнтації на певний тип поведінки (Botalova, et al., 2016: 10280).

Останнім часом науковці великого значення надають вивченню структури професійних цінностей студентської молоді, виокремлюючи в ній горизонтальний та вертикальний рівні (Botalova, et al., 2016: 10286). Професійно-ціннісні орієнтації розглядаються як компоненти мотиваційної сфери особистості, що визначають спрямованість спілкування й вибірково орієнтацію на певні аспекти професійної діяльності (Галузьяк, 2009: 89).

Соціально-психологічні дослідження засвідчують, що перелік основних цінностей студентської молоді не зазнає суттєвих трансформацій упродовж навчання в закладі вищої освіти. Водночас рівень їх значущості постійно змінюється, що зумовлено впливом різних зовнішніх і внутрішніх чинників (Подолянчук, 2020: 268). У більш віддаленій часовій перспективі структура цінностей також має динамічний характер – вони змінюються від покоління до покоління, відображаючи зміну соціальних пріоритетів (Bojović, Vasiljević, Sudzilovski, 2015: 12).

Система ціннісних орієнтацій особистості має багаторівневу структуру. На думку В. Бочелюк, її вершина – це ціннісні орієнтації, пов'язані з ідеалізаціями й життєвими цілями особистості (Бочелюк, 2012: 7). У сучасному трактуванні (Москаленко, 2013: 93) внутрішня організація структури ціннісних орієнтацій особистості охоплює собою три компоненти: когнітивний (смісловий), емотивний (емоційно-оцінний) і конативний (поведінковий, діяльнісний, вольовий). Конкретизуючи зміст когнітивного компоненту,

Ю. Сошина зазначає, що він включає в себе знання про цінності та знання-цінності (ціннісний компонент) (Сошина, 2016: 49). В. Драченко вважає, що когнітивний компонент містить систему засвоєних особистістю «соціальних знань»: понять, правил, оцінок, норм, переконань, поглядів, вірувань, цінностей (Драченко, 2016: 9).

Згідно з нашим припущенням, участь студентів у волонтерському русі пов'язана з певними особливостями структури їхньої спрямованості, що має відобразитися, зокрема, у змісті когнітивного компоненту ціннісних орієнтацій.

Мета статті – представити результати емпіричного вивчення особливостей когнітивного компонента ціннісних орієнтацій студентів педагогічного університету, які беруть участь у волонтерському русі.

Методи та процедури дослідження. Вивчення теоретичних аспектів проблеми здійснювалось із використанням загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, узагальнення). Для емпіричного вивчення когнітивного компоненту ціннісних орієнтацій студентів застосовано методику дослідження індивідуальних цінностей Шварца, адаптовану В. М. Карандашевим (Карандашев, 2004). Використано першу її частину («Огляд цінностей»), яка дає змогу виокремити нормативні ідеали студентів, їхні ціннісні уявлення («цінності-знання»), що тією чи іншою мірою впливають на особистість, проте не завжди знаходять реалізацію в поведінці та практичній діяльності.

Методика Шварца діагностує десять типів цінностей: 1) влада, 2) досягнення, 3) гедонізм, 4) стимуляція, 5) самостійність, 6) універсалізм, 7) доброта, 8) традиції, 9) конформність, 10) безпека (Schwartz, 1992; Schwartz, Bilsky, 1994). Практична частина методики являє собою два списки, які містять перелік відповідно 30 та 27 цінностей. Досліджуваному необхідно оцінити цінності за запропонованою шкалою: від -1 (цінність, яка протилежна поглядам респондента) до 7 (цінність, яка для нього є найбільш значущою). Спочатку досліджуваний обирає найбільш значущі і найменш значущі для нього цінності, а потім оцінює інші цінності в межах визначеного методикою діапазону. Обробка отриманих результатів здійснювалась за допомогою методів математичної статистики (включно з критерієм Фішера та критерієм Стьюдента).

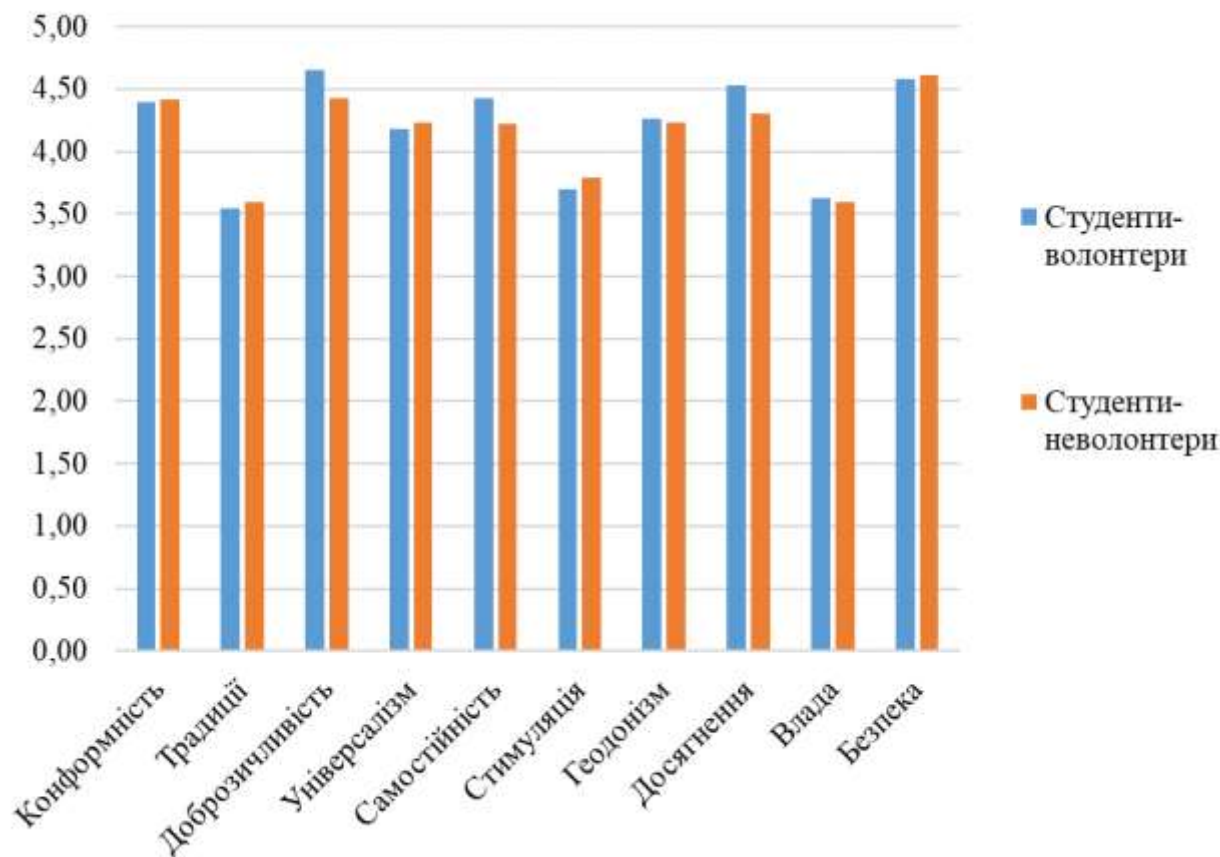
Дослідження проводилось серед студентів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла

Коцюбинського впродовж 2020-2021 років. Обсяг вибірки – 255 осіб віком від 18 до 22 років. Обробка результатів здійснювалась за допомогою програми Microsoft Excel окремо для двох груп здобувачів вищої освіти – студентів-волонтерів (131 особа) та студентів, які не брали участі у волонтерській діяльності (124 особи).

Обговорення результатів. У результаті проведеного дослідження та подальшої статистичної обробки його результатів було встановлено, що для студентів-волонтерів найбільш значущими нормативними цінностями (в дужках зазначені середні бали) є: доброзичливість (4,65), безпека (4,58), досягнення (4,53), самостійність (4,42), конформність (4,39), гедонізм (4,26), універсалізм (4,19). Менш значущими є такі цінності, як: стимуляція (3,70), влада (3,63), традиції (3,54).

У студентів, які не займаються волонтерською діяльністю, ієрархія нормативних цінностей є такою: безпека (4,61), доброзичливість (4,43), конформність (4,42), досягнення (4,30), гедонізм (4,24), універсалізм (4,23), самостійність (4,22), стимуляція (3,80), традиції (3,60), влада (3,59).

Узагальнені результати дослідження представлені на рисунку 1.

1 **Рис. 1. Структура нормативних цінностей (середній бал) студентів-волонтерів і студентів, які не займаються волонтерською діяльністю**

На основі отриманих у процесі дослідження даних був здійснений порівняльний аналіз нормативних цінностей студентів-волонтерів (С-В) і студентів, які не займаються волонтерською діяльністю (С-НВ) (табл. 1). Порівняння здійснювалося на основі середніх значень і рангових показників значущості нормативних цінностей для обох груп студентів.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз нормативних цінностей студентів-волонтерів (С-В) і студентів, які не займаються волонтерською діяльністю (С-НВ)

№	Типи цінностей	Середні значення		Рангові показники	
		С-В	С-НВ	С-В	С-НВ
1	Доброзичливість	4,65	4,43	1	2
2	Безпека	4,58	4,61	2	1
3	Досягнення	4,53	4,30	3	4
4	Самостійність	4,42	4,22	4	7
5	Конформність	4,39	4,42	5	3
6	Гедонізм	4,26	4,24	6	5
7	Універсалізм	4,19	4,23	7	6
8	Стимуляція	3,70	3,80	9	8
9	Влада	3,63	3,59	8	10
10	Традиції	3,54	3,60	10	9

Найбільш значущими як за абсолютними величинами, так і за ранговими показниками в обох групах студентів виявилися цінності «доброзичливість» та «безпека». Фактично це означає, що доброзичливість, яка сфокусована на благополуччі в щоденній взаємодії з близькими людьми, та безпека для інших людей і для себе як похідна від базових індивідуальних та групових потреб (Карандашев, 2004: 29-30) є одними з основних пріоритетів сучасного студентства.

Найбільші відмінності між студентами-волонтерами і студентами, які не беруть участь у волонтерській діяльності, спостерігаються у значущості такого типу цінностей, як «досягнення» (відповідно, 4,53 і 4,30 балів). Такі цінності відображають прагнення до особистого успіху через демонстрацію компетентності, що супроводжується соціальним схваленням (Карандашев, 2004: 28). На наш погляд, це свідчить як про соціальну активність студентів-волонтерів, так і про певне нехтування суспільною думкою з боку студентів, які не практикують волонтерську діяльність.

Дещо відрізняється також ставлення студентів-волонтерів і студентів, які не беруть участь у волонтерській діяльності, до групи цінностей «самотійність»: середній показник значущості цих цінностей для перших становить 4,42 бали, для других – 4,22 бали. Пріоритетом для цього типу цінностей є самотійність мислення і вибору способів поведінки (Карандашев, 2004: 28–29), що, очевидно, є характерним для будь-якого виду соціальної активності, зокрема й для волонтерської. Помітна абсолютна різниця спостерігається і в показниках значущості такої групи цінностей, як «доброчливість» (відповідно, 4,65 і 4,43 бали). Цей «просоціальний» тип цінностей вважається похідним від потреби в позитивній взаємодії, а його мотиваційна мета – збереження благополуччя людей, з якими індивід особисто контактує (Карандашев, 2004: 29).

Порівняно невелика абсолютна різниця, але вже на користь студентів, які не займаються волонтерською діяльністю (3,80 балів на противагу 3,70 балів), виявлена у значущості такого типу цінностей, як «стимуляція». Очевидно, студенти-волонтери меншою мірою потребують стимуляції для підтримання оптимального рівня активності.

Інші типи цінностей (безпека, конформність, гедонізм, універсалізм, влада, традиції) характеризуються дуже близькими значеннями середніх балів і рангових позицій. Це свідчить про схоже ставлення студентів до вказаних груп цінностей незалежно від участі у волонтерській діяльності. Водночас варто відзначити, що значущість таких груп цінностей, як стимуляція, влада, традиції, характеризується невисокими абсолютними показниками, що, очевидно, свідчить про їхню порівняно незначну важливість у житті сучасного студентства.

Керуючись рекомендаціями щодо вибору критерію визначення статистичної значущості відмінностей між двома незалежними вибірками (Боснюк, 2020: 85–86), ми попередньо здійснили перевірку даних в обох досліджуваних вибірках на відповідність закону нормального розподілу та рівність (гомогенність) дисперсій.

Для перевірки даних на відповідність закону нормального розподілу ми застосували критерій Є. І. Пустильника, згідно з яким розподіл вважається нормальним, якщо показники асиметрії (А) та ексцесу (Е) менші за свої критичні значення ($A_{\text{крит}}$ і $E_{\text{крит}}$) (Боснюк, 2020: 43). Проведені розрахунки засвідчили, що в обох вибірках

(студентів-волонтерів і студентів, які не беруть участь у волонтерській діяльності) для кожної групи цінностей $A < A_{\text{крит}}$, які дорівнюють 0,630 та 0,647 відповідно, та $E < E_{\text{крит}}$, які дорівнюють 2,022 та 2,071 відповідно.

Перевірка рівності (гомогенності) дисперсій у досліджуваних вибірках здійснювалась за допомогою F-критерію Фішера. Проведені розрахунки, результати яких наведено в таблиці 2, засвідчили, що в усіх випадках значення $F_{\text{емп}} < F_{\text{кр.}}$, яке дорівнює 1,03. Це підтвердило гіпотезу про відповідність емпіричного розподілу даних в обох вибірках закону нормального розподілу та рівність (гомогенність) дисперсій на рівні вірогідності $\alpha=0,05$, що дало підстави обрати статистичний критерій Стюдента для визначення відмінностей між показниками значущості різних цінностей для студентів волонтерів і студентів, які не беруть участь у волонтерській діяльності.

Таблиця 2

Значення F-критерію Фішера для різних типів цінностей

Тип цінностей	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
F-критерій Фішера	0,99	0,73	0,52	0,99	0,56	0,89	0,92	0,73	0,97	0,62

Проведені розрахунки засвідчили, що емпіричне значення t-критерію Стюдента для рівня вірогідності $\alpha=0,05$ більше за критичне для двох типів цінностей: «досягнення» ($t_{\text{емп.}}=2,081 > t_{\text{кр.}}=1,980$) та «доброзичливість» ($t_{\text{емп.}}=2,023 > t_{\text{кр.}}=1,980$). Це дає підстави стверджувати, що саме за ставленням до цих груп цінностей студенти-волонтери відрізняються від студентів, які не займаються волонтерською діяльністю. Хоча слід відзначити, що значущість групи цінностей «доброзичливість» для студентів, які не беруть участь у волонтерській діяльності, також є доволі високою. В інших випадках, у тому числі за помітної різниці в абсолютних значеннях середніх показників (групи цінностей «самотійність» і «стимуляція»), емпіричне значення t-критерію Стюдента менше за критичне.

Загалом слід відзначити відносно велику величину середніх балів за більшістю груп цінностей, що може бути непрямым свідченням достатнього рівня обізнаності студентів із різними типами нормативних цінностей.

Висновки і перспективи. Волонтерська діяльність студентів детермінується комплексом соціально-психологічних чинників, особливу роль серед яких відіграють ціннісні орієнтації. Проведене дослідження нормативних цінностей студентів педагогічного університету свідчить про існування цілої низки типів цінностей (безпека, конформність, гедонізм, універсалізм, влада, традиції), які характерні для студентства загалом. При цьому найбільш значущими групами цінностей для всіх студентів є доброзичливість і безпека, а найменш значущими – стимуляція, влада й традиції.

Основними групами цінностей, за якими студенти-волонтери відрізняються від студентів, котрі не беруть участі у волонтерській діяльності, є досягнення та доброзичливість. Використання критерію Стьюдента підтвердило статистичну значущість відмінностей між показниками ставлення студентів-волонтерів і неволонтерів до цих типів цінностей. Очевидно, це пов'язано як із соціальною активністю студентів-волонтерів, що супроводжується соціальним схваленням, так і з їхнім прагненням оберігати благополуччя людей, яким вони допомагають.

У ставленні до інших груп цінностей (самотійність, стимуляція) також спостерігаються певні відмінності між студентами досліджуваних груп. Проте за помітної різниці в абсолютних середніх показниках ці відмінності не досягають рівня статистичної значущості. Варто також відзначити достатній рівень обізнаності сучасних студентів з різними типами нормативних цінностей.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні динаміки змін ієрархічної структури нормативних цінностей студентів-волонтерів і здійсненні порівняльного аналізу особливостей становлення їхніх ціннісних орієнтацій на емотивному рівні.

Література

1. Боснюк, В. Ф. (2020). Математичні методи в психології. Харків: НУЦЗУ.
2. Бочелюк, В. В. (2012). Психологія вивчення ціннісних орієнтацій сучасної особистості. *Теорія і практика сучасної психології*, 4, 5–9.
3. Буздуган, Я., Никонович, О. (2013). Еволюція світового волонтерського руху. *Віче* 12, 7–10.
4. Водяна, О. В. (2020). Закордонний досвід благодійної діяльності студентської молоді. *Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на*

розвиток практики в Україні. Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції, 102–106. Львів.

5. Галузьяк, В. М. (2009). Ціннісні орієнтації в структурі особистісних чинників педагогічного спілкування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія*, 29, 86–92.

6. Долинська, Л. В., Максимчук, Н. П. (2008). *Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя*. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В.

7. Драченко, В. В. (2008). Виховання морально-ціннісних орієнтацій підлітків засобами творів світової художньої культури: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ: Ін-т пробл. виховання АПН України.

8. Карандашев, В. Н. (2004). *Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство*. Санкт-Петербург: Речь.

9. Колотило, М. О. (2020). Онлайн-волонтерство у сучасному світі: особливості та актуальні практики. *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика професійного й особистісного розвитку соціального працівника: матеріали Десятої Міжнародної науково-практичної конференції*. 97–99. Київ.

10. Марчук, В., Стаднік, Н. (2018). Сутнісні характеристики ціннісних орієнтацій студентів. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*, 1, 183–187.

11. Москаленко, О. В. (2013). Структурні компоненти ціннісно-сміслові сфери особистості. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Філософія. Психологія. Педагогіка*. 1, 91–98.

12. Павліченко, А. (2005). Ціннісні орієнтації у системі становлення особистості. *Психологія і суспільство*, 4, 98–120.

13. Панчук, Н. П. (2014). Особистісні ціннісні орієнтації як результат самовизначення майбутнього фахівця. *Проблеми сучасної психології*, 23, 532–541.

14. Подолянчук, Д. С. (2020). Ціннісні орієнтації студентської молоді як предмет соціально-психологічного дослідження. *Габітус*, 19, 263–270.

15. Сошина, Ю. М. (2016). Психологічні особливості формування ціннісно-сміслових настановлень у підлітковому віці: дис. ... канд. психол. наук. 19.00.07. Київ: Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова.

16. Тохтарова, І. М. (2014). Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2. http://el-zbirn- du.at.ua/2014_2/5.pdf

17. Федух, І. С. (2011). Визначення змісту поняття «ціннісна орієнтація» у сучасній психолого-педагогічній науці. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 3. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_3_25

18. Akin, M. A. (2018). The pre-service teachers value orientations. *Educational Research and Reviews*, 13(6), 173–187.

19. Bojović, Ž., Vasiljević, D., & Sudzilovski, D. (2015). Values and value orientations of students, future primary school teachers and preschool teachers. *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 17, 11–35.

20. Boros, A., Marian, L. O., & Mateevici, V. (2019). Promoting volunteering and raising awareness of volunteerings importance. *Hyperion Economic Journal*, 7(2), 19–24.

21. Botalova, O. B., Osipova, S. V., Asenova, N. S., Kenenbaeva, M. A., Kuderina, A. Y., Zholtaeva, G., ... & Azanbekova, G. (2016). Value Orientations of Future Teachers-Researchers. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(17), 10279–10288.

22. Clary, E. G. & Snyder, M. (1999). The motivations to volunteer: Theoretical and practical considerations. *Current Directions in Psychological Science*, 8(5), 156–159.

23. Esmond, J., & Dunlop, P. (2004). Developing the Volunteer Motivation Inventory to Assess the Underlying Motivational Drives of Volunteers in Western Australia. Australia: CLAN WA Inc.: Available at: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.734.3555&rep=rep1&type=pdf>

24. Haski-Leventhal, D., Paull, M., Young, S., MacCallum, J., Holmes, K., Omari, M., ... & Alony, I. (2020). The multidimensional benefits of university student volunteering: Psychological contract, expectations, and outcomes. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 49(1), 113–133.

25. Schwartz, S. H. & Bilsky, W. (1994). Values and personality. *European Journal of Personality*, 8, 163–181.

26. Schwartz, S. H. (1992). Universals in the structure and content of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. P. Zanna (Eds.), *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65. Orlando, FL: Academic.

References

1. Bosniuk, V. F. (2020). *Matematychni metody v psykholohii [Mathematical methods in psychology]*. Kharkiv: NUTsZU [in Ukrainian].

2. Bocheliuk, V. V. (2012). Psykholohiia vvychennia tsinnisnykh oriientsii suchasnoi osobystosti [Value orientations of modern psychology of personality]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii - Theory and practice of modern psychology*, 4, 5–9 [in Ukrainian].

3. Buzduhan, Ya., Nykonovych, O. (2013). Evoliutsiia svitovoho volonterskoho rukhu [The evolution of the global volunteer movement]. *Viche – Chamber*, 12, 7–10 [in Ukrainian].

4. Vodiana, O. V. (2020). Zakordonnyi dosvid blahodiinoi diialnosti studentskoi molodi [Foreign experience of charitable activity of student youth]. Proceedings from International Scientific Conference: *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia [Psykholohiia ta pedahohika: neobkhidnist vplyvu nauky na rozvytok praktyky v Ukraini] - International Scientific-Practical Conference «Psychology and pedagogy: the need for the influence of science on the development of practice in Ukraine»*, 102–106. Lviv [in Ukrainian].

5. Haluziak, V. M. (2009). Tsinnisni oriantatsii v strukturі osobystisnykh chynnykiv pedahohichnoho spilkuвання [Value orientations in the structure of personal factors of pedagogical communication]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: pedahohika i psykhohiia – Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky. Series: pedagogy and psychology*, 29, 86–92 [in Ukrainian].

6. Dolynska, L. V., Maksymchuk, N. P. (2008). *Psykhohiia tsinnisnykh oriientatsii maibutnoho vchytelia [Psychology of value orientations of the future teacher]*. Kamianets-Podilskyi: FOP Sysyn O. V. [in Ukrainian].

7. Drachenko, V. V. (2008). Vykhovannia moralno-tsinnisnykh oriientatsii pidlitkiv zasobamy tvoriv svitovoi khudozhnoi kultury [Development of moral orientations among teenagers by the means of education through the world art masterpieces]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Institute of problems education APS of Ukraine [in Ukrainian].

8. Karandashev, V. N. (2004). *Metodika SHvarca dlya izucheniya cennostej lichnosti: koncepciya i metodicheskoe rukovodstvo [Schwartz's method for studying personality values: concept and methodical guide]*. Cankt-Peterburg: Rech' [in Russian].

9. Kolotylo, M. O. (2020). Onlain-volonterstvo u suchasnomu sviti: osoblyvosti ta aktualni praktyky [Online volunteering in the modern world: features and current practices]. Proceedings from International Scientific Conference: *X Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia [Sotsialna robota i suchasnist: teoriia ta praktyka profesiinoho y osobystisnoho rozvytku sotsialnoho pratsivnyka] – The Xth International Scientific-Practical Conference: «Social work and modernity: theory and practice of professional and personal development of a social worker»*, 97–99. Kyiv [in Ukrainian].

10. Marchuk, V., Stadnik, N. (2018). Sutnisni kharakterystyky tsinnisnykh oriientatsii studentiv [Essence characteristics of the students' value orientations]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Serii: Pedahohichni nauky – Scientific Bulletin of V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University. Pedagogical Sciences*, 1, 183–187 [in Ukrainian].

11. Moskalenko, O. V. (2013). Strukturni komponenty tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti [Structural components of value-sense field of individual]. *Visnyk NTUU «KPI». Serii: Filosofiia. Psykhohiia. Pedahohika – Bulletin of NTUU "KPI". Series: Philosophy. Psychology. Pedagogy*, 1, 91–98 [in Ukrainian].

12. Pavlichenko, A. (2005). Tsinnisni oriientatsii u systemi stanovlennia osobystosti [Value orientations in the system of personality formation]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 98–120 [in Ukrainian].

13. Panchuk, N. P. (2014). Osobystisni tsinnisni oriientatsii yak rezultat samovyznachennia maibutnoho fakhivtsia [Value orientations of personality as the result of future specialist's self-determination]. *Problemy suchasnoi psykhohiia – Problems of modern psychology*, 23, 532–541 [in Ukrainian].

14. Podolianchuk, D. S. (2020). Tsinnisni oriientsatsii studentskoi molodi yak predmet sotsialno-psykholohichnoho doslidzhennia [Valuable orientations of student youth as an object of socio-psychological research]. *Habitus – Habitus*, 19, 263–270 [in Ukrainian].

15. Soshyna, Yu. M. (2016). Psykholohichni osoblyvosti formuvannia tsinnisno-smyslovykh nastanovlen u pidlitkovomu vitsi [Psychological peculiarities of formation of value-semantic options during adolescence period]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Nacionalnyj pedagogichnyj universytet imeni M. P. Dragomanova [in Ukrainian].

16. Tokhtarova, I. M. (2014). Volonterskyi rukh v Ukraini: shliakh do rozvytku hromadianskoho suspilstva yak sfery sotsialnykh vidnosyn [Volunteer movement in Ukraine: way for the development of civil society as sphere of social relations]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia i mistsevoho samovriaduvannia – Theory and practice of public administration and local self-government*. 2 [in Ukrainian].

17. Fedukh, I. S. (2011). Vyznachennia zmistu poniattia "tsinnisna oriientsatsiia" u suchasni psykholoho-pedahohichnii nauksi [Defining the meaning of the concept of "value orientation" in modern psychological and pedagogical science]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine*, 3 [in Ukrainian].

18. Akın, M. A. (2018). The pre-service teachers value orientations. *Educational Research and Reviews*, 13(6), 173–187.

19. Bojović, Ž., Vasiljević, D., & Sudzilovski, D. (2015). Values and value orientations of students, future primary school teachers and preschool teachers. *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 17, 11–35.

20. Boros, A., Marian L. O. & Mateevici, V. (2019). Promoting volunteering and raising awareness of volunteerings importance. *Hyperion Economic Journal*, 7(2), 19–24.

21. Botalova, O. B., Osipova, S. V., Asenova, N. S., Kenenbaeva, M. A., Kuderina, A. Y., Zholtaeva, G., ... & Azanbekova, G. (2016). Value Orientations of Future Teachers-Researchers. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(17), 10279–10288.

22. Clary, E. G. & Snyder, M. (1999). The motivations to volunteer: Theoretical and practical considerations. *Current Directions in Psychological Science*, 8(5), 156–159.

23. Esmond, J., & Dunlop, P. (2004). *Developing the Volunteer Motivation Inventory to Assess the Underlying Motivational Drives of Volunteers in Western Australia*. Australia: CLAN WA Inc.

24. Haski-Leventhal, D., Paull, M., Young, S., MacCallum, J., Holmes, K., Omari, M., ... & Alony, I. (2020). The multidimensional benefits of university student volunteering: Psychological contract, expectations, and outcomes. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 49(1), 113–133.

25. Schwartz, S. H. & Bilsky, W. (1994). Values and personality. *European Journal of Personality*, 8, 163–181.

26. Schwartz, S. H. (1992). Universals in the structure and content of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. P. Zanna (Eds.), *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65. Orlando, FL: Academic.

Received: 12.04.2021

Accepted: 29.04.2021

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЛЮДСЬКОЇ ЕКОДЕСТРУКТИВНОСТІ: «TEDEUM VITE» ЧИ КОЛЕКТИВНЕ «МОРТІДО»

Попик Олег

ГО «НДЦ «ЕКОПРОЕКТ», м. Одеса, Україна

o.v.popik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9170-2312>

Метою представлено дослідження є спроба осмислення екодеструктивної діяльності людини крізь призму досягнень психологічної науки. Зокрема, витoki людської екодеструктивності запропоновано шукати у потязі до руйнування, що визначено як мортідо.

Методами дослідження є аналіз, узагальнення та систематизація теоретичних джерел вітчизняних і зарубіжних учених з питань психологічних витоків деструктивності та агресії, в т.ч. у ставленні до навколишнього середовища.

Результати. На основі екстраполяції даних щодо причин міжособистісної агресивної поведінки, сформовано висновки, що деструктивність у ставленні до навколишнього середовища може виявлятися більш наявно, коли вона є прихованою за ширмою інституцій, тобто реалізуватися деперсоніфіковано, за умови, що довкілля посідає роль «об'єкта». Визначено, що об'єктивізація довкілля, деперсоніфікація в питаннях управління довкіллям, а також завуалювання загрозливих наслідків екодеструктивних проявів постають основними психологічними чинниками, що становлять підґрунтя метафізики антропогенної діяльності. Деструктивність розглянуто через руйнування, як глибоко екзистенційний процес, що характеризує й супроводжує буття людини, а також через категорію свободи. Визначено, що свобода детермінувала дебіологізацію людини та створила певний емоційний вакуум, відчуття порожнечі та втраченого минулого, і цей травматичний досвід в еволюційному вимірі призвів до формування не тільки аутодеструктивності, але й потягу до руйнування середовища свого існування. Запропоновані інструменти скорочення екодеструктивних впливів, зокрема самокорекція й самоусвідомлення в процесі реалізації управлінських рішень, як атрибут персоніфікації в питаннях управління якістю довкілля.

Висновки. Виявлено, що антропогенний вплив є деструктивним в тому випадку, коли ця діяльність не виправдана або ж нелімітована, тобто порушує

природний фон чи усталені механізми саморегуляції і підтримки гомеостазу в екосистемах, саме тому важливою є демаркація предметного поля й окреслення перспектив мінімізації екодеструктивних проявів виключно через усвідомлення психологічних механізмів, що лежать в основі невиправданого руйнування людиною себе та середовища свого існування, а не будь-якої діяльності, що може мати певний вплив на стан довкілля.

Ключові слова: деструктивність, екодеструктивність, руйнування, навколишнє середовище, природа, мортідо.

Oleh Popyk. Psychological principles of human ecodestructiveness: "tedeum vite" or collective "mortido".

Purpose of the presented study is the attempt to comprehend the ecodestructive activity of a person through the prism of the achievements of psychological science. In particular, it is suggested to search the origins of human ecodestructiveness in the drive to destruction, which is defined as the mortido.

The research **methods** are analysis, generalization and systematization of theoretical sources of domestic and foreign scientists on psychological origins of destructiveness and aggression, including relation to the environment.

Results. Based on the data extrapolation of the reasons for interpersonal aggressive behaviour, conclusions are formed that destructiveness concerning the environment can be manifested to a greater extent when it is hidden behind the screen of institutions, that is can be realized depersonificated, under conditions that environment acts as "object". It is determined that objectification of the environment, depersonification in environmental management, as well as veiling the threatening consequences of ecodestructive manifestations, are the main psychological factors that form the basis of the metaphysics of anthropogenic activity. Destructiveness is viewed through the destruction as the deep existential process that characterizes and accompanies human existence, as well as through the category of freedom. It is stated that freedom has determined the debiologization of a person and created a certain emotional vacuum, the feeling of emptiness and loss of the past, and this traumatic experience in the evolutionary dimension has led not only to the formation of self-destructiveness but also to the drive to the destruction of own environment. The tools of reduction of ecodestructive influences, particularly self-correction and self-awareness in the process of realization of administrative decisions as an attribute of personification in questions of management of environmental quality are suggested.

Conclusions. It is emphasized that anthropogenic impact is destructive when this activity is unreasonable or unlimited, that is, violates the natural background or established mechanisms of self-regulation and support of homeostasis in ecosystems. It is significant to demarcate the subject field, delineate the perspectives of psychological mechanisms underlying the unreasonable destruction of self by a person, and own environmental existence, rather than any activity that could have a certain impact on the environmental state.

Keywords: destructiveness, ecodestructiveness, destruction, environment, nature, mortido.

Попик Олег. Психологические основы человеческой экодеструктивности: «tedeum vite» или коллективное «мортидо».

Цель. В представленном исследовании приведена попытка осмысления экодеструктивной деятельности человека сквозь призму достижений психологической науки. В частности, истоки человеческой экодеструктивности предложено искать в тяге к разрушению, которая определена как *мортидо*.

Методами исследования является анализ, обобщение и систематизация теоретических источников отечественных и зарубежных ученых по вопросам психологических истоков деструктивности и агрессии, в т.ч. по отношению к окружающей среде.

Результаты. На основе экстраполяции данных о причинах межличностного агрессивного поведения сформированы выводы, что деструктивность по отношению к окружающей среде может проявляться более наглядно, когда она скрыта за ширмой институтов, то есть реализуется деперсонифицированно, при условии, что окружающая среда занимает роль «объекта». Определено, что объективизация окружающей среды, деперсонификация в вопросах управления окружающей средой, а также завуалирование угрожающих последствий экодеструктивных проявлений являются основными психологическими факторами, которые составляют основу метафизики антропогенной деятельности.

Деструктивность рассмотрено через разрушение, как глубоко экзистенциальный процесс, который характеризует и сопровождает бытие человека. Определено, что свобода детерминировала дебиологизацию человека и создала определенный эмоциональный вакуум, ощущение пустоты и потерянного прошлого, и этот травматический опыт в эволюционном измерении привел к формированию не только аутодеструктивности, но и влечения к разрушению среды своего существования. Предложены инструменты сокращения экодеструктивного воздействия, в частности самокоррекция и самосознание в процессе реализации управленческих решений, как атрибут персонификации в вопросах управления качеством окружающей среды.

Выводы. Обнаружено, что антропогенное воздействие является деструктивным в том случае, когда эта деятельность является неоправданной или нелимитированной, то есть нарушает естественный фон или устоявшиеся механизмы саморегуляции и поддержания гомеостаза в экосистемах, поэтому важна демаркация предметного поля и определения перспектив минимизации экодеструктивных проявлений исключительно через осознание психологических механизмов, лежащих в основе неоправданного разрушения человеком себя и среды своего существования, а не любой деятельности, которая может иметь определенное влияние на состояние окружающей среды.

Ключевые слова: деструктивность, экодеструктивность, разрушение, окружающая среда, природа, *мортидо*.

Вступ. Осягнення людського існування, в найбільш глибинному його розумінні, є предметом онтологічного дискурсу та визначає недосконалість методологічного інструментарію антропологічних досліджень. Дихотомічна, соціально-біологічна природа людини, як апріорний продукт еволюційних процесів, ускладнює розуміння поведінки і діяльності на індивідуальному та колективному рівнях, в особливості тих рушійних сил, що зумовлюють інколи фатальну деструктивність, зокрема в контексті взаємодії з елементами навколишнього середовища.

Істотні зміни перебігу природних процесів у довкіллі є наслідком кризових явищ екологічного характеру. Екосистемна природа та глобальна локалізація трансформаційних процесів у навколишньому середовищі зумовлюють важливість питань екологічної проблематики та визначають неефективність і недосконалість наявних політичних, економічних та технологічних механізмів лімітування антропогенного впливу.

Виникає закономірне питання: можливо, витoki людської екодеструктивності, як глибинні психологічні процеси, необхідно шукати в царині наук про людську поведінку, мозок, чи душу (Milfont, 2020; Steg, Vlek, 2009)? Саме зазначена гіпотеза і є предметом представленого дослідження. Метою роботи є осмислення екодеструктивних процесів крізь призму психологічної науки та формування пропозицій щодо розширення інструментарію скорочення негативного антропогенного впливу на довкілля.

Методи та процедури досліджень. Методика дослідження включає аналіз витоків екодеструктивних потягів у людському бутті крізь призму досліджень психологічного та філософського аспекту антропогенного впливу людини на довкілля, екзистенційне осмислення психологічних процесів у системі «людина - навколишнє середовище». Теоретичною базою дослідження стали праці вітчизняних та іноземних науковців.

Обговорення результатів. Фізичні характеристики екодеструктивного впливу, такі як вміст забруднюючих речовин в атмосферному повітрі та природних водах, показники утворення відходів та ін. є в достатній мірі вимірюваними та знаходять своє відображення у вітчизняних і міжнародних статистичних довідниках та аналітичних доповідях. Проте це, найімовірніше, можна охарактеризувати як декларацію неспроможності зміни парадигми у

процесі взаємодії в системі «людина - довкілля», адже в абсолютному, а не відносному вимірі, інтегральний рівень техногенного впливу є не в достатній мірі релевантним негативним екологічним наслідком. Тобто реальний екодеструктивний ефект значно загрозливіший, ніж чисельні параметри, що характеризують рівень промислової активності (ефект сумації, кумулятивний ефект тощо). В глобальному вимірі спостерігається чіткий тренд до погіршення умов навколишнього середовища, вичерпання природних ресурсів, незворотні процеси зміни клімату та ін. (Yanxin Liu and other, 2021). Людина вперше стає геологічною силою, що змінює вигляд нашої планети (Вернадський, 2004), що визначає катастрофічні масштаби антропогенного впливу.

Жоден біологічний вид не здійснює усвідомленого руйнування середовища свого існування, адже з еволюційної точки зору це означало б припинення його існування як виду, а отже, й поразку у конкурентній боротьбі. Навіть паразити, руйнуючи тіло господаря, тобто середовище свого постійного чи тимчасового перебування, роблять це виключно на благо нащадків. Людина ж у цьому аспекті перевершила усі інші види, адже антропогенний екодеструктивний вплив є не тільки усвідомленим, але й за своїми наслідками виявляється руйнівним для наступних поколінь. Концепт Сталого розвитку, що є чи не найбільш поширеним у політичному вимірі інструментом мінімізації негативних техногенних впливів, також визначає як одне з пріоритетних завдань «збереження сприятливих умов для наступних поколінь», тим не менш реалізовані заходи та економічні механізми наразі не дають очікуваних результатів та є недостатньо дієвими (Попик, Хумарова, 2019).

Більшість екологічних проблем знаходять своє коріння у людській поведінці (Steg, Vlek, 2009), саме тому необхідним є виокремлення чинників, що визначають екодеструктивні поведінкові патерни. Доцільним є аналіз деструктивних нахилів, їхньої природи та механізмів реалізації, адже руйнування середовища існування може розглядатися як наступний крок або вимір в процесі індивідуального чи колективного саморуйнування. Уведений послідовниками психоаналізу термін *мортідо*, тобто потягу до смерті, якнайкраще характеризує непатологічні стани руйнівного початку в людській природі, натомість *лібідо* – це енергія волі до життя, яка зберігає людство. Потяг до руйнування народжує

ворожнечу й ненависть, сліпу злобу і дику жорстокість, напругу, що тлумачиться як *мортідо* (Берн, 2013). У найбільш концентрованій формі ця напруга проявляється у боротьбі за виживання, і при належному застосуванні вона допомагає індивіду врятуватися від внутрішніх і зовнішніх небезпек. Природно, ці два потяги часто вступають в конфлікт один з одним, штовхаючи людину до вчинків прямо протилежного напрямку у ставленні до людей і навколишнього середовища. Дуже влучним є яскравий приклад хлібороба, якому мортідо надає енергію «краяти» землю, а лібідо – енергію доглядати за зростаючим врожаєм (Берн, 2013).

Сила, з якою людина висловлює свою любов і ненависть до інших та до самого себе, з якою вона намагається задовольнити своє лібідо та мортідо є *агресивністю* (Зімбардо, 2013). Чинники, що змушують людину діяти саме агресивно у ставленні до представників того ж виду за певних обставин. Умови, які змушують нас відчувати себе анонімними – коли ми думаємо, що інші нас не знають або їм все одно, – часто сприяють антигромадській, егоїстичній поведінці, тобто анонімність – це сила, що штовхає людину на агресивні дії проти інших людей в умовах, коли можна порушувати звичайні табу, що забороняють насильство щодо інших. Дегуманізація полегшує образливі та деструктивні дії у ставленні до тих, хто опиняється в ролі «об'єкта». За безневинними евфемізмами ховається реальність нелюдської жорстокості і деструкції. Екстраполюючи отримані дані, можна зробити певні узагальнення та припущення, що деструктивність у ставленні до навколишнього середовища може мати в основі ті ж самі механізми, що й міжособистісна агресивність, та виявлятися більш наявно, коли вона є прихованою за ширмою інституцій, тобто реалізуватися деперсоніфіковано, за умови, що довілля посідає роль «об'єкта». Саме казуїстичне приховання загрозливих наслідків глобальних екологічних проблем відбувається у ЗМІ, як четвертої влади, що створює необхідний фон для сприйняття та засвоєння інформації людиною у вигідному для провладної більшості контексті. Отже, об'єктивізація навколишнього середовища, тобто набуття природної компоненти ролі пасивного реципієнта в системі «людина - довілля», деперсоніфікація, а також приховання за новою мовою евфемізмів загрозливих наслідків екодеструктивних проявів, постають основними психологічними

чинниками, що становлять підґрунтя метафізики антропогенної діяльності.

Деструктивність – це активна форма відстороненості, імпульс до руйнування інших, що виникає зі страху бути зруйнованим ними (Фромм, 2015, 2018). Деструктивність не тільки закладена у тваринній та людській природі і має філогенетичне коріння, тобто пов'язана з уродженим інстинктом, що чекає на можливість проявити себе, але й є відокремленою властивістю, що притаманна виключно людині та майже відсутня в інших ссавців, вона не служить біологічному пристосуванню і не має ніякої мети. Виходячи за межі інстинктивізму і розглядаючи деструктивність не як інстинкт, а як *потяг*, людина, яка потребує драматизму життя і переживання, та яка на вищому рівні своїх досягнень не знаходить задоволення, сама створює собі драму руйнування (Фромм, 2015, 2018). Саме ця агресивна деструктивність та *потяг* до руйнування, в т.ч. середовища свого існування, може лежати в основі незворотних процесів негативного впливу на довкілля.

Руйнування – глибоко екзистенційний процес, що характеризує й супроводжує буття людини, адже від народження й до моменту смерті індивід переживає незворотні біологічні зміни, що суто в медичній термінології можуть тлумачитися як руйнування (по своїй суті зростання та старіння організму є формами руйнування). Можливо саме через потребу у заміщенні, компенсуванні цього психологічного потрясіння від усвідомлення неминучості смерті й швидкоплинності життя відбувається перенесення внутрішнього руйнування на світ зовнішній, тобто оточуючих *інших* та навколишнє середовище. Передумовою таких процесів можна вважати відчуження людини від природи, його поетапний перехід у світ штучних форм і конструктів, ментальних образів та утворень, що створюють докорінно інакшу дійсність і зумовлюють відмінні принципи й закони буття. Основними еколого-психологічними факторами людської деструктивності є, з одного боку, неможливість задоволення екзистенційних потреб, а з іншого – неможливість знайти єдності і гармонії з навколишньою природою (Соргіна, 2019).

Розрив єднання з природним світом відбувається через розуміння сучасності як ситуації *лімінальності*, для якої характерним є розкладання структур та ієрархій, завмирання в нерішучості перед перспективою, що раптово відкриває найрадикальнішу реалізацію

свободи не тільки від влади історичних традицій, а й від природних детермінацій (Лановський, 2017). Сама ідея «природи» передбачала і передбачає наявність залежності від чого-небудь зовнішнього (якщо розуміти природу як середовище) або внутрішнього (якщо природу розуміти як сутність). Свобода детермінувала *дебіологізацію* людини та створила певний емоційний вакуум, відчуття порожнечі та втраченого минулого, і цей травматичний досвід в еволюційному вимірі призвів до формування не тільки аутодеструктивності, але й потягу до руйнування середовища свого існування. Це саме та свобода, яка за Е. Фроммом принесла людині незалежність і раціональність його існування, але водночас ізолювала його, пробудила в ньому почуття безсилля й тривоги. Апогеєм зазначених психоемоційних потрясінь є перманентне переживання індивідом депресивного стану пригнічення, *tedium vite*, або ж відрази до життя, як прояв неспроможності змінити наявний перебіг подій, а в екологічному сенсі – усталену практику екодеструктивного впливу. Проживаючи своє життя наче «*по спіралі*», ми постаємо своєрідними заручниками світу, що був нами створений, та виключає жодних альтернатив.

Тим не менш «*тягар свободи – це те, що визначає людське існування, ми вимушені бути вільними, і саме свобода є тим, від чого ми нездатні відмовитися*» (Сартр, 2000). З позиції гуманістичної психології, виключно через болісний процес самотворення та самоідентифікації індивід здатен до завершення своєї особистості, а відтак і до віднайдення втраченого балансу з елементами навколишнього світу. За таких умов зменшення потягу до руйнування може розглядатися як інструмент скорочення екодеструктивних впливів. З метою подолання аутодеструктивних проявів необхідним є усвідомлення наявності та змісту аутодеструкції (через пізнання несвідомої сфери), а також самозміни, тобто формування здатності до вирішення життєвих ситуацій (Іваненко, 2017). Щодо екодеструктивних проявів необхідним постає не тільки ситуативна самокорекція, але й перманентне самоусвідомлення в процесі реалізації управлінських рішень. Це саме той атрибут персоніфікації в питаннях управління якістю довкілля, який наразі залишається недостатньо розробленим, та, як наслідок, призводить до відсутності екологоорієнтованості в процесі реалізації господарської діяльності. Екологічна орієнтованість може мати вираз також через національну

ідентичність та колективний енвайроменталізм (Milfont, 2020), чи навіть через панівну ідеологічну картину в державі (White, 2021). Важливим елементом психологічної діагностики екодеструктивних проявів є рівень сприйняття екологічних проблем людиною, що є неоднаковим для різних соціальних груп (Otto-Banaszak та інші, 2011; Weber, Stern, 2011) та формується залежно від рівня зрілості особистості, перцептивних механізмів сприйняття дійсності, соціально-політичного контексту (Balliet, Van Lange PAM, 2013) та індивідуального досвіду (Egan, Mullin, 2012).

Антропогенний вплив є деструктивним в тому випадку, коли ця діяльність є невинуватеною або ж нелімітованою, тобто порушує природний фон чи усталені механізми саморегуляції і підтримки гомеостазу в екосистемах. Людина виживає не через пристосування до фізичних умов навколишнього середовища, як це роблять тварини, а перетворюючи середовище із використанням продуктивної діяльності (Ренд, 2020). А якщо так, то людина не є пасивним суб'єктом в еволюційному процесі, і через це утопічні лозунги екоактивістів щодо припинення будь-якого прогресу виключно задля збереження довкілля (Scheidela and other, 2020) не знаходять подальшої імплементації. Саме тому важливою є демаркація предметного поля й окреслення перспектив мінімізації екодеструктивних проявів виключно через усвідомлення психологічних механізмів, що лежать в основі *невинуватеного* руйнування людиною себе та середовища свого існування, а не будь-якої діяльності, що може мати певний вплив на довкілля.

Як справедливо зазначає М. Кундера у романі «Нестерпна легкість буття»: *«Немає ніякої можливості перевірити, яке рішення краще, бо немає ніякого порівняння, ми проживаємо все разом, вперше і без підготовки: одного разу - все одно що ніколи»* (Кундера, 2014). Детермінованість в цьому випадку не слід сприймати як вирок – це звільнення від наслідків та відчуття напруги із відповідальності за майбутні рішення. Цей догматичний принцип повинен лягти в основу рефлексійних процесів самоусвідомлення та пошуку втраченого балансу людини з навколишнім середовищем.

Висновки. За результатами проведеного дослідження, витoki людської екодеструктивності слід шукати, по-перше, у відчуженні людини від природи, її відстороненні, та втраті самості, а по друге, у механізмах заміщення та перенесення екзистенційного драматизму

неминучості власного руйнування на зовнішні об'єкти, зокрема й навколишнє середовище. Спроба віднайти себе, свою втрачену ідентичність, наразі обертається ефектом руйнування навколишнього світу, що надає пояснення, чому запропоновані організаційно-економічні, політичні й технологічні рішення з охорони довкілля та мінімізації негативного впливу на компоненти навколишнього середовища виявляються недостатньо ефективними. Саме тому необхідним постає постулювання та поширення запропонованих механізмів самозавершення і подолання аутодеструкції і екодеструкції через більш глибоке осмислення перебігу процесів потягу до руйнування.

Перспективою подальших досліджень в цій області є екзистенційний та акціологічний аналіз передумов формування травматичного досвіду, що стимулює руйнівні потяги.

Література

1. Берн, Э. (2013). Психика в действии. Попурри.
2. Вернадский, В. И. (2004). Биосфера и ноосфера. Москва: Айрис-пресс.
3. Зимбардо, Ф. (2013). Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев / Пер. с англ. Москва: Альпина нон-фикшн.
4. Іваненко, Б. Б. (2017). Самодеструктивна поведінка особистості: детермінанти та можливості саморегуляції. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 6(1), 35–40.
5. Кундера, М. (2014). Невыносимая легкость бытия. Азбука.
6. Лановский, М. Ф. (2017) Идентичность человека в мире современных биотехнологий. Москва.
7. Орленко, Я. Ю. (2015) Глобальні екологічні проблеми у контексті міжнародних договорів із захисту навколишнього середовища. *Глобальні та національні проблеми економіки*, 6, 598–601.
8. Попик, О. В., Хумарова, Н. І. (2019) Екологоорієнтоване управління урбанізованими територіями (теоретико-методичний аспект). Одеса.
9. Ренд, А. (2020). Добродетель эгоизма. Москва: Альпина Паблшер.
10. Сартр, Ж. П. (2000). Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. Москва: Республика.
11. Соргина, Ж. С. (2019). Эколого-психологическая модель человеческой деструктивности. *Молодой учёный*, 23 (261), 75–77
12. Фромм, Э. (2018). Бегство от свободы. Москва: АСТ.
13. Фромм, Э. (2015). Анатомия человеческой деструктивности. Москва: АСТ.
14. Arnim Scheidela and other (2020). Environmental conflicts and defenders: A global overview, 63, 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2020.102104>

15. Balliet, D., Van Lange PAM. (2013). Trust, punishment, and cooperation across 18 societies: a metaanalysis. *Perspective Psychology Science*, 8, 363–379.

16. Christopher Michael White (2021). Human nature and globalization's discontents: What the antecedents of ideology tells us about the obstacles to greater global interconnectedness. *Research in Globalization*. 3, 1–8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.resglo.2021.100038>

17. Egan, P. J, Mullin, M. (2012). Turning personal experience into political attitudes: the effect of local weather on Americans' perceptions about global warming. *J. Polit.*, 74, 796–809.

18. Otto-Banaszak, I., Matczak, P., Wessler, J., Wechsung, F. (2011). Different perceptions of adaptation to climate change: a mental model approach applied to the evidence from expert interviews. *Reg. Environ. Change*, 11, 217–228.

19. Steg, L, Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: an integrative review and research agenda. *J of Environmental Psychology*, 29, 309–317.

20. Taciano L. Milfont and other (2020) The role of national identity in collective pro-environmental action. *J of Environmental Psychology*, 72, 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101522>

21. Weber, E, Stern, P. (2011). Public understanding of climate change in the United States. *American Psychologist*, 66 (4), 315–328.

22. Yanxin Liu and other (2021). Are the environmental impacts, resource flows and economic benefits proportional? Analysis of key global trade routes based on the steel life cycle. *Ecological Indicators*., 122, 1–13.

References

1. Bern E. (2013). Psikhika v dejstvii [Psyche in action]. Potpourri [in Russian].

2. Vernadskij, V. I. (2004). Biosfera i noosfera. [Biosphere and noosphere]. Moskva: Iris-press [in Russian].

3. Zimbardo, F. (2013). E`ffekt Lyuczifera. Pochemu khoroshie lyudi prevrashhayutsya v zlodeev [The Lucifer effect. Why good people turn into villains]. Moskva: Alpina non-fiction [in Russian].

4. Ivanenko, B. B. (2017). Samodestruktyvna povedinka osobystosti: determinanty ta mozhlyvosti samorehuliatcii [Self-destructive behavior of the individual: determinants and possibilities of self-regulation]. *Scientific herald of the Kherson state university*, 6, 35–40 [in Ukrainian].

5. Kundera, M. (2014). Nevy`nosimaya legkost` by`tiya [The unbearable lightness of being]. Moskva: Alphabet [in Russian].

6. Lanovskij, M. F. (2017). Identichnost` cheloveka v mire sovremenny`kh biotekhnologij [Human identity in the world of modern biotechnology]: dissertation, Moskva: Institute of Philosophy RAS [in Russian].

7. Orlenko, Ya. Iu. (2015). Hlobalni ekolohichni problemy u konteksti mizhnarodnykh dohovoriv iz zakhystu navkolyshnoho seredovyscha [Global environmental problems in the context of international environmental treaties]. *Global and national economic problems*, 6, 598–601 [in Ukrainian].

8. Poryk, O. V., Khumarova, N. I. (2019). Ekoloohooriiientovane upravlinnia urbanizovanymy terytoriiamy (teoretyko-metodychnyi aspekt) [Ecologically oriented management of urban areas (theoretical and methodological aspect)]. Odessa: IPREED NAS of Ukraine [in Ukrainian].
9. Rend, A. (2020). Dobrodetel' e`goizma [The virtue of selfishness]. Moskva: Alpina Publisher [in Russian].
10. Sartr, Zh. P. (2000). By`tie i nichto: Opy`t fenomenologicheskoy ontologii [Being and Nothingness: An Experience of Phenomenological Ontology]. Moskva: Republic [in Russian].
11. Sorgina, Zh. S. (2019). E`kologo-psikhologicheskaya model` chelovecheskoj destruktivnosti [Ecological and psychological model of human destructiveness]. *Young scientist*, 23, 75–77 [in Russian].
12. Fromm, E. (2018). *Begstvo ot svobody` [Escape from freedom]*. Moskva: ACT. [in Russian].
13. Fromm, E. (2015). *Anatomiya chelovecheskoj destruktivnosti [Anatomy of human destructiveness]*. Moskva: ACT [in Russian].
14. Arnim Scheidela and other (2020). Environmental conflicts and defenders: A global overview, 63, 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2020.102104>
15. Balliet, D., Van Lange PAM. (2013). Trust, punishment, and cooperation across 18 societies: a metaanalysis. *Perspective Psychology Science*, 8, 363–379.
16. Christopher Michael White (2021). Human nature and globalization's discontents: What the antecedents of ideology tells us about the obstacles to greater global interconnectedness. *Research in Globalization*. 3, 1–8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.resglo.2021.100038>.
17. Egan, P. J, Mullin, M. (2012). Turning personal experience into political attitudes: the effect of local weather on Americans' perceptions about global warming. *J. Polit.*, 74, 796–809.
18. Otto-Banaszak, I., Matczak, P., Wessler, J., Wechsung, F. (2011). Different perceptions of adaptation to climate change: a mental model approach applied to the evidence from expert interviews. *Reg. Environ. Change*, 11, 217–228.
19. Steg, L, Vlek, C. (2009). Encouraging pro-environmental behaviour: an integrative review and research agenda. *J of Environmental Psychology*, 29, 309–317.
20. Taciano L. Milfont and other (2020) The role of national identity in collective pro-environmental action. *Journal of Environmental Psychology*, 72, 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101522>
21. Weber, E, Stern, P. (2011). Public understanding of climate change in the United States. *American Psychologist*, 66 (4), 315–328.
22. Yanxin Liu and other (2021). Are the environmental impacts, resource flows and economic benefits proportional? Analysis of key global trade routes based on the steel life cycle. *Ecological Indicators*, 122, 1–13. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2020.107306>

Received: 07.04.2021

Accepted: 07.05.2021

ОСОБЛИВОСТІ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ГОТОВНОСТІ ДО ЗМІН СЕРЕД МАЙБУТНІХ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВООХОРОНЦІВ

Стояцька Ганна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,

м. Дніпро, Україна

e-mail: a.sagdianna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6501-6703>

Мета. У статті досліджено проблему психологічних чинників сприйняття змін майбутніми українськими поліцейськими. Метою дослідження стало доведення концептуальної гіпотези про існування низки психологічних чинників, що здатні впливати на рівень готовності до змін серед курсантів, які здобувають вищу освіту і проходять підготовку до роботи в Національній поліції України.

Методи. В ході дослідження було застосовано факторний аналіз (factor analysis, component analysis) з основними методами, що були використані при побудові факторної моделі – метод головних компонент (Principal Component Analysis) та метод обертання (Varimax із нормалізацією Кайзера).

Результати. На прикладі вибірки курсантів, які навчаються в українських закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, проведено дослідження тих психологічних чинників, які зумовлюють сприйняття змін особистістю. В дослідженні використано 8 методик та 13 показників. Вперше для дослідження готовності до змін серед майбутніх правоохоронців застосовано визначення рівня мислення зростання та імпліцитних теорій навчання (за методиками С. Dweck). Результати дослідження стали основою для проведення факторного аналізу для зниження розмірності та виділення компонентів, що визначають структуру взаємозв'язку між досліджуваними показниками. В ході дослідження було вдосконалено уявлення про готовність до сприйняття змін майбутніми працівниками правоохоронних органів через емпіричну верифікацію таких її детермінант як професійна мотивація, відкритість новому досвіду, мотивація до успіху, соціальна адаптивність. Також було доповнено комплексне розуміння основних психологічних чинників, що впливають на формування готовності сприймати зміни молодими правоохоронцями.

Висновки. До висновків дослідження можна віднести встановлення того факту, що в структурі особистості майбутнього правоохоронця можна виділити два ортогональних фактори (компоненти), детермінованих різними наборами

змінних. Отримані компоненти було визначено як проактивну та реактивну складову особистості щодо готовності сприймати зміни та реагувати на них.

Ключові слова: зовнішня позитивна мотивація, внутрішня мотивація, толерантність до двозначності, адаптивність, факторний аналіз, правоохоронна діяльність, психологічні детермінанти.

Ganna Stoyatska. Determination peculiarities of readiness for changes among future Ukrainian law enforcement officers.

Purpose. The article examines psychological factors associated with acceptance of changes by future Ukrainian police officers. The purpose of the study is to prove the conceptual hypothesis of an existence of a number of psychological factors that can affect the level of readiness for changes among cadets who pursue higher education and are trained to work in the National Police of Ukraine.

Methods. In the course of the study, factor analysis was applied along with the main methods that were used to construct the factor model – Principal Component Analysis and Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Results. The results of the study: based on a sample of cadets studying in Ukrainian higher education institutions with specific learning conditions, there was done a research of those psychological factors that determine the acceptance of changes by personality. The study provided an essential set of 8 methods and 13 indicators. For the first time to determine the readiness for changes among future law enforcement officers the level of growth thinking and implicit theories of learning were researched (using methodology of studying by C. Dweck). The results of the study became the basis for conducting factor analysis to reduce the dimension and highlight the components that determine the structure of the relationship between the studied indicators. This research improved the idea of readiness for acceptance of changes by future law enforcement officers. Such readiness determinants as professional motivation, openness to new experience, motivation for success, social adaptability were verified empirically. A comprehensive understanding of the main psychological factors which influence the formation of readiness to accept changes by young law enforcement officers was also supplemented.

Conclusions. The conclusions of the study include the establishment of the fact that personality structure of the future law enforcement officer can include two orthogonal factors (components), determined by different sets of variables. The components under investigation were defined as proactive and reactive components of personality in terms of readiness to accept changes and respond to them.

Keywords: external positive motivation, internal motivation, tolerance to ambiguity, adaptability, factor analysis, law enforcement, psychological determinants.

Стояцкая Анна. Особенности детерминации готовности к изменениям среди будущих украинских правоохранителей.

Цель. В статье исследуется проблема психологических факторов восприятия изменений будущими украинскими полицейскими. Целью

исследования стало доказательство концептуальной гипотезы о существовании ряда психологических факторов, способных влиять на уровень готовности к изменениям среди курсантов, которые одновременно получают высшее образование и проходят подготовку к работе в Национальной полиции Украины.

Методы. В ходе исследования был применен факторный анализ (factor analysis, component analysis) с основными методами, которые использовались при построении факторной модели – метод главных компонент (Principal Component Analysis) и метод вращения (Varimax с нормализацией Кайзера).

Результаты исследования: на примере выборки курсантов, обучающихся в украинских учреждениях высшего образования со специфическими условиями обучения, проведено исследование тех психологических факторов, которые обуславливают восприятие изменений личностью. В исследовании использованы 8 методик и 13 показателей. Впервые для исследования готовности к изменениям среди будущих правоохранителей применено определение уровня установки на рост и имплицитных теорий обучения (по методикам С. Dweck). Результаты исследования стали основой для проведения факторного анализа для снижения размерности и выделения компонентов, определяющих структуру взаимосвязи между исследуемыми показателями. В ходе исследования было усовершенствовано представление о готовности к восприятию изменений будущими сотрудниками правоохранительных органов через эмпирическую верификацию таких ее детерминант как профессиональная мотивация, открытость новому опыту, мотивация к успеху, социальная адаптивность. Также было дополнено комплексное понимание основных психологических факторов, влияющих на формирование готовности воспринимать изменения молодыми правоохранителями.

Выводы. К выводам исследования можно отнести установление того факта, что в структуре личности будущего стража порядка можно выделить два ортогональных фактора (компоненты), детерминированных различными наборами переменных. Полученные компоненты были определены как проактивная и реактивная составляющие личности относительно готовности воспринимать изменения и реагировать на них.

Ключевые слова: внешняя положительная мотивация, внутренняя мотивация, толерантность к двусмысленности, адаптивность, факторный анализ, правоохранительная деятельность, психологические детерминанты.

Вступ. Актуальність обраної для дослідження теми зумовлена розумінням готовності до змін як процесу особистісного розвитку та підвищення адаптивних можливостей у професії, пов'язаній зі стресом, несприятливими психологічними та емоційними станами, потребою у поведінковій варіативності. Саме таким є фах поліцейського. Дослідження здатності та готовності до адекватного реагування на зміни у майбутніх правоохоронців є невід'ємною

складовою загальної кадрової політики Національної поліції. Нова парадигма підготовки працівників Національної поліції, започаткована у 2015 році, вимагає нових принципів відбору професійних кадрів на службу та обґрунтування стандартів професійної діяльності з урахуванням сучасних потреб українського суспільства, орієнтованого на кращі світові стандарти правоохоронної діяльності.

Мета дослідження полягає у вивченні психологічних детермінант, які формують готовність до змін у середовищі майбутніх правоохоронців. Завдання роботи полягають у: 1) емпіричному вивченні низки психологічних чинників, які зумовлюють готовність особистості до змін та 2) проведенні факторного аналізу для виділення релевантної факторної моделі, яка б оптимально описувала готовність до змін на основі даних, отриманих під час емпіричного вивчення вибірки майбутніх поліцейських.

Методи та процедура дослідження. Основою дослідження став факторний аналіз із застосуванням методу головних компонент та методу обертання Varimax. Емпіричне дослідження проводилось із застосуванням психодіагностичних методик на визначення рівня інновативності та готовності до змін (В. Є. Ключко, О. М. Краснорядцева), адаптивності й толерантності до двозначності (Personal change readiness survey у адаптації Н. А. Бажанової і Г. Л. Бардієр), опитувальника імпліцитних інтенцій навчання і мислення зростання К. Двек (розробники Т. В. Корнілова, С. Д. Смірнов), професійної мотивації (типу мотиваційного комплексу) (К. Замфір в модифікації А. Реана), мотивації до успіху (Т. Елерса), п'ятифакторного опитувальника особистості ТІРІ (ТІРІ-UKR) (українська адаптація М. Б. Кліманської, І. І. Галецької – показник відкритості новому досвіду), шкали соціальної адаптивності (О. П. Саннікової, О. В. Кузнецової), визначення рівня психологічного благополуччя (шкала К. Ріфф у версії Н. Н. Лепешинського). Математико-статистичний обрахунок масиву даних, отриманих в ході дослідження, здійснено за допомогою SPSS та JASP.

Для всебічного вивчення рівня готовності до сприйняття змін та психологічних чинників, які впливають на її формування, було обрано цільову групу молодих правоохоронців. Вибірку дослідження

склали курсанти українських закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здобувають освіту за освітньо-професійною програмою 262 «Правоохоронна діяльність» за принципом «2 роки – курсант, 1 рік – слухач» (Джагунов, 2020), та на третьому році навчання набуватимуть практичних навичок у підрозділах Національної поліції (Наказ МВС України № 427 від 30.05.2019 року). Ця програма передбачає «здобуття освіти на денній формі – протягом 1 та 2 років навчання та на заочній формі – протягом третього року навчання із направленням у розпорядження Національної поліції для подальшого проходження служби». Це принципово нова процедура підготовки поліцейських, які згодом стануть працівниками підрозділів кримінальної поліції, карного розшуку, підрозділів превентивної діяльності та поліцейськими офіцерами громади. Вибірку дослідження склали курсанти українських університетів внутрішніх справ віком від 17 до 20 років. Загалом у дослідженні взяли участь 103 курсанти, що може бути репрезентативним показником щодо генеральної сукупності. Гендерний розподіл вибірки склали 77 хлопців та 26 дівчат, що на сьогодні загалом відповідає гендерному розподілу працівників правоохоронних органів (Стояцька, 2021). А отже, цю вибірку можна назвати гетерогенною за статтю і гомогенною за віком. Одразу необхідно зазначити, що спеціального вимірювання гендерних особливостей сприйняття змін у рамках запропонованого дослідження не проводили.

Обговорення результатів. Варто зауважити, що знання рівня готовності до сприйняття змін, а також тих психологічних чинників, якими така готовність зумовлена, необхідні не лише для відбору працівників Національної поліції на службу, але й для прогнозування їхньої майбутньої професійної діяльності, для визначення майбутніх траєкторій їхнього розвитку, спеціалізації, для оптимізації їхньої психологічної підготовки, для корекції поведінки, надання психологічної допомоги у професійній діяльності, з її особливими, часто екстремальними та стресогенними умовами праці. Тому вивчення сприйняття змін в специфічному середовищі працівників силових структур спорадично здійснюється науковцями, зацікавленими в ефективному реформуванні правоохоронних органів України. Серед найбільш вагомих вітчизняних наукових доробків можна назвати роботи В. І. Барко і В. П. Остаповича (Барко &

Остапович, 2019), О. А. Галустян, Л. М. Захаренко, Т. І. Юрченко-Шеховцової (Галустян, Захаренко, & Юрченко-Шеховцова, 2017), О. В. Мітрошкіної (Мітрошкіна, 2018), С. С. Колесніченко, Я. В. Мацегори, І. І. Приходька (Колесніченко, Мацегора, Приходько, & та ін., 2017), В. Сокурєнка, Д. Швеця, В. Уварова (Сокурєнко, Швець, & Уваров, 2018) та ряду інших. Ресурсна база наукових праць вітчизняних учених, які вивчають феномен готовності особистості до змін, є надзвичайно потужною та представлена авторитетними дослідженнями Л. М. Карамушки, М. В. Москальова, О. С. Толкова (Карамушка & Москальов, 2001), (Карамушка & Толков, 2015), А. А. Шиліної, А. О. Низовець (Шиліна & Низовець, 2016), Н. Є. Муромець, О. А. Мельниченко. (Муромець & Мельниченко, 2016), О. В. Диса (Диса, 2020), І. В. Бринзи, М. Ф. Будіянського (Бринза & Будіянський, 2016), іншими працями, які стосуються вивчення реакцій на зміни та інновації працівників різних сфер та організацій.

З найбільш потужних закордонних досліджень варто зазначити доробки І. Адзізеса (Адзізес, 2018), К. Двек, Д. Ягера (Dweck, 2016), (Yeager & Dweck, 2020), С. Рольніка, Н. Хереза, Р. Голда, В. Халла (Rollnick, Heather, Gold, & Hall, 1992). Одна з найбільш оригінальних інтерпретацій поняття «готовність до змін» ґрунтується на концепції Growth mindset (мислення зростання), розробленій та обґрунтованій американською професоркою психології Carol S. Dweck, що тривалі роки вивчала феномен сили людських установок і переконань та їхнього впливу на життя особистості, кар'єрне зростання, самооцінку особистістю власних сил, можливостей та вмінь. Розроблені нею методики, що спрямовані на визначення рівня самооцінки інтелекту, імпліцитних інтенцій навчання та, власне, мислення зростання (Growth mindset) є інструментами, завдяки яким відбувається виявлення здібностей до наполегливого розвивання власної продуктивності, успішності, стійкості до криз, інтелектуальної зрілості, готовності до змін та невдач. Об'єднана адаптована методика імпліцитних інтенцій навчання, в основу якої покладено вивчення готовності до змін, використана в нашому дослідженні. Для вивчення майбутніх українських правоохоронців цю методику застосовано вперше.

Для проведення математико-статистичних обробок даних всі отримані в ході дослідження показники було перевірено на

нормальність розподілу даних за критерієм Шапіро-Уїлка. Показники по всіх шкалах мали нормальний розподіл ($p < 0,05$). Для аналізу кореляційних зв'язків між змінними використано коефіцієнт кореляції Пірсона.

Встановлено, що за отриманими у нашій вибірці даними показник готовності до змін демонструє високу пряму кореляцію (вище 0,6) з показниками загального мотиваційного комплексу (0.623^{***} ; $^{***}p < 0,001$), внутрішньої мотивації (0.593^{***} ; $^{***}p < 0,001$), зовнішньої негативної мотивації (0.665^{***} ; $^{***}p < 0,001$), відкритості новому досвіду (0.735^{***} ; $^{***}p < 0,001$), мотивації до успіху (0.768^{***} ; $^{***}p < 0,001$). Середні показники кореляції (від 0,4, до 0,6) з показниками мислення зростання (Growth mindset) та імпліцитних інтенцій навчання (0.574^{***} ; $^{***}p < 0,001$), зовнішньої позитивної мотивації (0.541^{***} ; $^{***}p < 0,001$), соціальної адаптивності (0.604^{***} ; $^{***}p < 0,001$). Низьку або відсутню кореляцію з показниками рівня психологічного благополуччя (0.243^* ; $^*p < 0,05$), адаптивності (0.078 ; $^*p < 0,05$), толерантності до двозначності (-0.05 ; $^*p < 0,05$). Варто зазначити, що достатньо високі показники кореляції між змінними пов'язані, вочевидь, зі специфікою вибірки курсантів, які проходять психологічний відбір на навчання та на службу. Адже зазвичай дослідження демонструють, що серед курсантської аудиторії домінує гіпертимний тип з достатньо високим рівнем мотивації до обраного фаху.

Після отримання даних кореляційного аналізу стало очевидним, що подальше дослідження вимагає здійснити факторний аналіз масиву даних, оскільки саме він призначений для виділення чинників, які впливають на ту чи ту психологічну особливість або якість. Оскільки факторний аналіз як метод виник саме з психології і він дозволяє класифікувати ознаки, то побудова факторної моделі в нашому випадку є цілком виправданою.

По-перше, факторний аналіз можна використати як метод стиснення даних. Тобто у нас є 13 ознак (предикторів), які відображають певні особливості готовності особистості до сприйняття змін. І ми б хотіли на їх основі побудувати модель на підставі таких ознак, функціональність яких дозволила б нам зберегти суттєву інформацію і залишити з першопочаткового набору ті, які необхідним і достатнім чином відображають особливості нашої вибірки.

Інший спосіб використання факторного аналізу – це ідентифікація ознак, і цей метод використання найцікавіший, принаймні в нашому випадку дослідження готовності до змін. Адже ми досліджуємо схильності, і коли у нас є широкий діапазон вияву готовності до змін і ми намагаємося шляхом математико-статистичної обробки даних дослідити, які саме психологічні чинники її викликають, якими є внутрішні механізми, що структурують кількість характеристик даної змінної. Через наявність в нашому масиві даних мультиколінеарних ознак, ми не можемо повністю покладатись на альтернативні методи дослідження, оскільки наявність мультиколінеарності може знижувати точність отриманих коефіцієнтів. В рамках факторного аналізу простір ознак, які певним чином пояснюють готовність особистості до змін, буде перенесено в нову факторну модель з певною сумарною проясненою дисперсією.

Факторний аналіз – метод творчий і розвідувальний, коли алгоритм обирає певну спільність, а ми шляхом інтерпретації результатів спробуємо продемонструвати, що ж стоїть за цим групуванням і наскільки вибірка адекватна поставленим завданням. У факторну модель у нас входять загалом 13 змінних (показників). Факторний аналіз, фактично, означає зниження розмірності. Для результатів факторного аналізу найкращими показниками є відбирання алгоритмом найменшої кількості факторів.

Методом витягу було обрано метод головних компонент як статистично обґрунтований. Обов'язковою умовою побудови факторної моделі є врахування таких статистичних характеристик: КМО (міра адекватності вибірки Кайзера–Мейера–Олкіна) та критерію сферичності Бартлета (значимість $>0,05$ засвідчуватиме, що проведення факторного аналізу є прийнятним). Саме вони дозволяють оцінити якість моделі, побудованої методом головних компонент. Для алгоритму екстракції даних було залишено ґрунтування на власному значенні (за умови цього власного значення більше, ніж одна пояснена дисперсія). Також для моделі було задано обертання Varimax як такий, що дозволяє підвищити контрастність даних. Серед параметрів також було задано виключення низьких коефіцієнтів із граничним значенням 0,3.

За результатами першої побудованої факторної моделі було отримано такі міри якості: КМО – 0,796 (пороговий КМО більший

ніж 0,5); значимість критерію Бартлета $<0,001$ – фактично нульовий рівень значимості означає, що ми приймаємо альтернативну гіпотезу про те, що існують взаємозв'язки між змінними, а отже, побудова факторної моделі має сенс. За результатами, всі ознаки увійшли в модель з вихідною одиничною дисперсією, і велика кількість цієї дисперсії в підсумку визначила її результати: готовність до змін – 0,667, загальна інновативність – 0,754, адаптивність – 0,864, толерантність до двозначності – 0,858, рівень психологічного благополуччя – 0,798, мислення зростання та імпліцитні інтенції – 0,783, мотиваційний комплекс – 0,876, внутрішня мотивація – 0,632, зовнішня негативна мотивація – 0,743, зовнішня позитивна мотивація – 0,803, відкритість новому досвіду – 0,706, мотивація до успіху – 0,794, соціальна адаптивність – 0,646. Загальна пояснена дисперсія цієї моделі склала 76,35 %, а з 13 ознак було виділено 3 фактори.

Основні дані за групуванням факторів першої факторної моделі (під час здійснення факторного аналізу застосовано метод Varimax): Перший виділений фактор виявився навантажений десятьма змінними: мотиваційний комплекс 0,926, зовнішня позитивна мотивація 0,854, зовнішня негативна мотивація 0,848, мотивація до успіху 0,822, готовність до змін 0,812, відкритість новому досвіду 0,805, загальна інновативність 0,803, мислення зростання та імпліцитні інтенції навчання 0,800, соціальна адаптивність 0,800, внутрішня мотивація 0,758. Другий фактор отриманої моделі – двома змінними: толерантність до двозначності 0,923, адаптивність 0,921. Третій фактор – чотирма змінними, серед яких три – з досить низьким рівнем значущості: мотивація до успіху 0,319, готовність до змін, загальна інновативність 0,319, мислення зростання та імпліцитні інтенції навчання 0,377, рівень психологічного благополуччя 0,891.

Результати наочно показують, що така змінна як рівень психологічного благополуччя фактично стоїть осторонь від сукупності інших змінних, які увійшли як чинники в модель і, по суті, одна визначає третій фактор. Враховуючи, що найбільш оптимальною факторною моделлю є та, в межах якої виділяється найменша кількість факторів, виникає доцільність переглянути перебування цієї змінної у моделі факторного аналізу. Тому ми виключили цей показник з наших даних і перезапустили модель вже на 12 факторах.

Після перебудови факторної моделі було отримано попередні перевірочні результати: КМО моделі більше ніж 0,822 (пороговий КМО, більший ніж 0,5) та нульова значимість критерію Бартлета (рівень значимості означає, що ми, як і раніше, приймаємо альтернативну гіпотезу).

Таблиця 1

Таблиця відсотків виділеної дисперсії досліджуваних показників

	Вхідний рівень	Виділений рівень
Готовність до змін	1,000	0,639
Загальна інновативність	1,000	0,697
Адаптивність	1,000	0,857
Толерантність до двозначності	1,000	0,848
Мислення зростання та імпліцитні інтенції навчання	1,000	0,699
Внутрішня мотивація	1,000	0,619
Зовнішня негативна мотивація	1,000	0,721
Зовнішня позитивна мотивація	1,000	0,672
Відкритість новому досвіду	1,000	0,691
Мотивація до успіху	1,000	0,737
Соціальна адаптивність	1,000	0,622
Мотиваційний комплекс	1,000	0,830

Метод екстракції: Метод головний компонент.

Таблиця 1 представляє міру дисперсії, з якою кожна змінна вийшла з нашої моделі (що кожна ознака знову при вході у модель принесла одиничну дисперсію), і всі ознаки зберегли її істотну частину.

Загальний сумарний відсоток дисперсії нашої вибірки, прояснений другою факторною моделлю, склав 71,94 %. Але тепер в нашій моделі виділилось вже лише два фактори.

Нижче нами представлено графік кам'янистого осипу другої факторної моделі (scree plot) (рис. 1).

Графік кам'янистого осипу (рис. 1) та обернена матриця сумарних значень виділених компонентів (табл. 2) дозволяють проінтерпретувати результати проведеного аналізу. Вони містять, власне, виділені фактори, тобто ті спільності, які утворились завдяки досліджуваним нами змінним і на підставі чого ми можемо інтерпретувати побудовану модель.

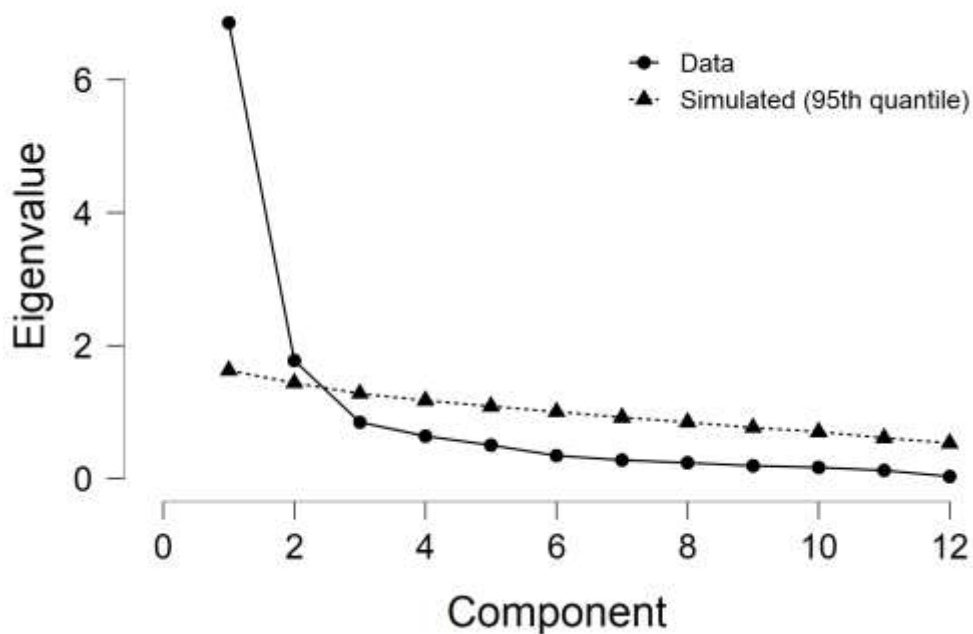

Рис. 1. Графік кам'янистого осипу другої факторної моделі

Таблиця 2

Таблиця компонентів другої факторної моделі (обертання Varimax)

Ротована матриця компонентів ^а		
	Фактори	
	1	2
Мотиваційний комплекс	0,908	
Мотивація до успіху	0,851	
Зовнішня позитивна мотивація	0,843	
Мислення зростання	0,835	
Загальна інновативність	0,832	
Відкритість новому досвіду	0,822	
Зовнішня негативна мотивація	0,814	
Готовність до змін	0,799	
Соціальна адаптивність	0,788	
Внутрішня мотивація	0,773	
Адаптивність		0,926
Толерантність до двозначності		0,920

Метод екстракції: Метод головних компонент.

Метод обертання: Varimax із нормалізацією Кайзера.^а

а. Обертання сходилось за 3 ітерації.

Враховуючи, що завдання факторного аналізу – це отримання по можливості найменшої кількості факторів, зазначимо, що саме ця модель залишається для інтерпретації.

По-перше, ми отримали самі фактори, виділені за допомогою методу головних компонент. По-друге, ми отримали розуміння структури зв'язку між цими компонентами у нашому масиві даних. Крім цього, ми отримали кількісні показники латентних факторів, які впливають певним чином на видимі прояви широкого спектра (адже ми пам'ятаємо, що майже 28 % нашої дисперсії факторна модель не пояснює і нам в подальшому знадобиться знаходити якісь інші чинники, які впливають на сприйняття змін в структурі особистості майбутнього правоохоронця). У програмі JASP ми побудували діаграму траєкторій (Path Diagram) обумовленості факторів змінними (рис. 2).

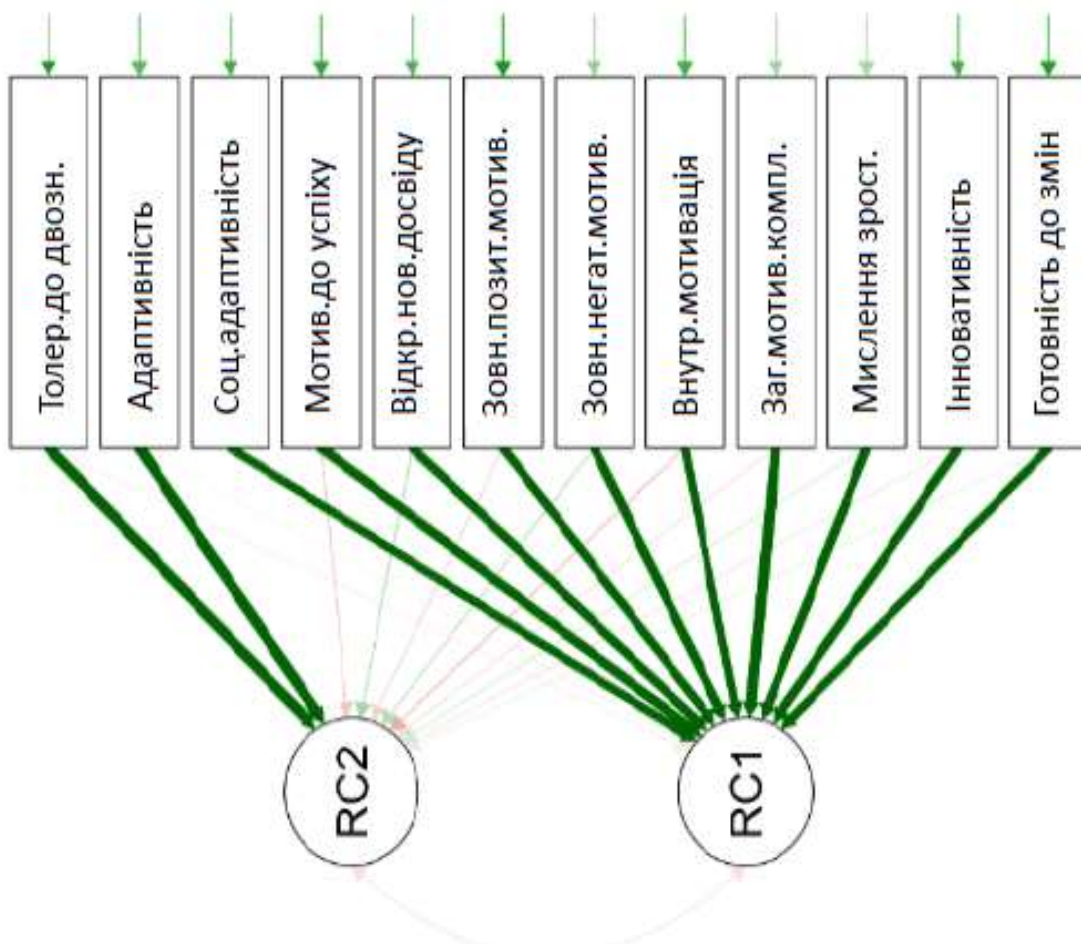

Рис. 2. Діаграма траєкторій навантаженості факторів змінними

Зокрема, перший фактор, цілком побудований на 10 змінних, які, як вважається, характеризуються високим рівнем впливу об'єктивних

обставин. Другий фактор, навантажений двома змінними, – це фактор, який чітко демонструє домінування суто суб'єктивних ознак. Ми пам'ятаємо, що змінні, якими навантажений перший фактор, розкривають мотиваційні особливості особистості, її інновативність, мислення зростання та соціальну адаптивність. Тобто це якості, які показують нам потреби особистості у змінюванні соціального простору навколо себе для досягнення певної мети. Другий фактор у нас визначається двома особливостями особистості – її толерантністю до двозначності та особистісною адаптивністю. Тобто це інтенційні психічні якості, імпліцитно притаманні особистості. Зазвичай вони є більш ригідними, такими, що мало залежать від процесів самовиховання або самовдосконалення. Адже неодноразові тестування курсантів закладів системи МВС навіть на початку їхнього навчання, ще під час табірних зборів та викладання спецкурсів із толерантності, свідчать про те, що ці якості, як правило, не є набутими. Вони більш притаманні людині імпліцитно. Часто вони стійко сформовані установками того соціального оточення, в якому людина зростала, соціальним кліматом, який її супроводжував у період становлення особистості. Ці властивості важко піддаються корегуванню, оскільки належать до глибинної сфери переконань. Отже, з'ясувавши суть того, що лежить в основі виділених факторів, ми можемо привласнити їм назви.

Ці виділені в процесі аналізу два фактори ми можемо назвати:

- мотивація особистості (проактивний фактор)
- та імпліцитна спрямованість особистості (реактивний фактор).

Висновки і перспективи. Підсумовуючи проведене дослідження, можемо констатувати, що така психологічна риса особистості як готовність до змін, на прикладі вибірки майбутніх правоохоронців, сформована двома поляризованими тенденціями. Одна з цих тенденцій (перший фактор) демонструє усвідомлені установки особистості на успіх, зростання, відкритість новому, здатність змінюватись не лише під тиском зовнішніх обставин, але й з урахуванням власних прагнень їх ініціювати. Інша тенденція, яка впливає на готовність до змін (другий фактор) – це імпліцитні усталені установки особистості, які визначають її ставлення до двозначності та здатність до особистісної адаптивності.

Готовність до сприйняття змін є психічною якістю, яка на нашій вибірці продемонструвала цілісний комплекс чинників, які її

обумовлюють. Було підтверджено наше уявлення про те, що вона пов'язана причинно-наслідковим зв'язком із різними видами мотивації та готовністю до інновацій, соціальною адаптивністю, відкритістю новому досвіду, мисленням зростання. Тому психологічну готовність до сприйняття змін можна внести до списку професійно важливих якостей для визначення їх під час проведення професійного психологічного відбору у кандидатів на посади правоохоронців.

Для перспективи подальших досліджень у цій царині, для більш ретельного вивчення особливостей готовності до сприйняття змін можна модифікувати або варіювати психодіагностичний комплекс методик, що зазвичай застосовується при відборі кандидатів на навчання та на службу, включити до переліку незалежних змінних показники на визначення типу особистості, схильності до психічних розладів, стресостійкості тощо. Такі варіативні підходи дозволять отримати більш об'єктивну картину особистості молодого правоохоронця та розвивати таку важливу рису як готовність до змін.

Література

1. Carol Dweck: A summary of the two mindsets. (2021, February 05). Retrieved May 16, 2021, from <https://fs.blog/2015/03/carol-dweck-mindset/>
2. Chen, P., Powers, J. T., Katragadda, K. R., Cohen, G. L., & Dweck, C. S. (2020). A strategic mindset: An orientation toward strategic behavior during goal pursuit. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(25), 14066–14072. DOI:10.1073/pnas.2002529117
3. Dweck, C. S. (2016). *Mindset the new psychology of success*. New York: Ballantine Books.
4. Dweck, C. S. (2019). The Choice to Make a Difference. *Perspectives on Psychological Science*, 14(1), 21–25.
5. Dweck, C. S., & Yeager, D S. (2019). Mindsets: A view from two eras. *Perspectives on Psychological Science*, 14(3), 481–496. DOI:10.1177/1745691618804166
6. Li, Y., & Bates, T. C. (2020). Testing the association of growth mindset and grades across a challenging transition: Is growth mindset associated with grades? *Intelligence*, 81, 101471. DOI: 10.1016/j.intell.2020.101471
7. Rollnick, S., Heather, N., Gold, R., & Hall, W. (1992). Development of a short 'readiness to change' questionnaire for use in brief, opportunistic interventions among excessive drinkers. *Addiction*, 87(5), 743–754. DOI:10.1111/j.1360-0443.1992.tb02720.x
8. Yeager, D., & Dweck, C. (2020). What Can Be Learned From Growth Mindset Controversies? *American Psychologist*, 75(9), 1269–1284.

9. Yeager, D., Hanselman, P., Walton, G., Murray, ., & Others. (2019). A national experiment reveals where a growth mindset improves achievement. *Nature*, 573(7774), 364.

10. Адзізес, І. К. (2018). *Управління змінами*. Київ: Book Chef.

11. Барко, В. І., & Остапович, В. П. (2019). Українськомовна адаптація опитувальника Баднера для використання в Національній поліції. *Психологічний часопис*, 5(8), 249-263.

12. Бринза, І. В., & Будіянський, М. Ф. (2016). Готовність до змін як ресурс подолання психологічної кризи. *Наука і освіта*, 11, 43–48. DOI:<https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-11-9>

13. Воробйова, І. В., Приходько, І. І., & Полторац, С. Т. (2016). Автоматизований психодіагностичний комплекс визначення професійної придатності кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України і навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України. Монографія (І. І. Приходько, Ed.). Харків: НА НГУ.

14. Галустян, О. А., Захаренко, Л. М., & Юрченко-Шеховцова, Т. І. (2017). Значення саморегуляції в професійній мотивації поліцейських. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологічні науки*, 2, 30–43. DOI:http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnarpv_pn_2017_2_5

15. Галустян, О. А., Захаренко, Л. М., & Юрченко-Шеховцова, Т. І. (2017). Особливості внутрішньої та зовнішньої мотивації поліцейських до професійної діяльності: результати пілотажного дослідження. *Актуальні проблеми психології*, 46(1), 3–10. Retrieved from <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v1/i46/3.pdf>

16. Галустян, О. А., Захаренко, Л. М., & Юрченко-Шеховцова, Т. І. (2017). Особливості мотивації професійної діяльності поліцейських з різними мотиваційними комплексами. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 4. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadrn_2017_4_6.

17. Діса, О. В. (2020). Психологічні чинники сприймання інновацій працівниками організацій. *Психологія: реальність та перспективи. Збірник наукових праць РДГУ*, 15, 50–58.

18. Захаренко, Л. М., Малооголова, О. О., & Юрченко-Шеховцова, Т. І. (2018). Дослідження особливостей навчальної мотивації курсантів випускного курсу. *Право і безпека – Право и безопасность – Law and Safety*, 2(69), 36–42.

19. Карамушка, Л. М., & Москальов, М. В. (2001). Психологічні умови підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації: Монографія. Київ: Просвіта.

20. Карамушка, Л. М., & Толков, О. С. (2015). Психологічні особливості опору змінам персоналом вищої школи. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2, 35-42.

21. Кліманська, Г. Б., & Галецька, І. І. (2019). Українська адаптація короткого п'ятифакторного опитувальника особистості тірі (TIPI-UKR). *Психологічний часопис*, 5(9), 57-74.

22. Колесніченко, С. С., Мацегора, Я. В., Приходько, І. І., & та ін. (2017). Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України: монографія. Харків: Національна академія НГУ.

23. Мітрошкіна, О. В. (2018). Специфіка психологічної готовності до змін та особистісної зрілості у працівників кримінально-виконавчої служби. *Право і безпека – Право и безопасность – Law and Safety*, 70(3), 64–70. DOI:doi.org/10.32631/pb.2018.3.09

24. Назаренко, Н. А. (2020). Особистісна готовність до змін студентів як потенціал для вибору власної життєвої позиції. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 4, 63–70.

25. Наказ МВС України «Про вдосконалення підготовки курсантів у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських за спеціальністю «Правоохоронна діяльність» № 427 від 30.05.2019 р.

26. Сокурєнко, В., Швець, Д., & Уваров, В. (2018). Прогностична компетентність правоохоронців у контексті їхньої готовності до інноваційної діяльності. *Science and Education*, (3), 85–91.

27. Стояцька, Г. М. (2021). Гендерні аспекти готовності до сприйняття змін серед майбутніх правоохоронців. *Розуміння маскуліності та гендерної рівності в секторі безпеки України та представлення результатів дослідження: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 берез. 2021 р.)*, 170–174.

28. Технологія психологічної підготовки персоналу організацій до роботи в умовах соціально-економічних змін (на матеріалі освітніх організацій) (2008). (Л. М. Карамушка, Ed.). Київ: Науковий світ.

29. Шиліна, А. А., & Низовець, А. О. (2016). Готовність до змін як чинник інноваційності студентів-психологів. *Право і безпека*, 4, 173–177.

Referenses

1. Carol Dweck: A summary of the two mindsets. (2021, February 05). Retrieved May 16, 2021, from <https://fs.blog/2015/03/carol-dweck-mindset/>

2. Chen, P., Powers, J. T., Katragadda, K. R., Cohen, G. L., & Dweck, C. S. (2020). A strategic mindset: An orientation toward strategic behavior during goal pursuit. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(25), 14066–14072. DOI:10.1073/pnas.2002529117

3. Dweck, C. S. (2016). *Mindset the new psychology of success*. New York: Ballantine Books.

4. Dweck, C. S. (2019). The Choice to Make a Difference. *Perspectives on Psychological Science*, 14(1), 21–25.

5. Dweck, C. S., & Yeager, D. S. (2019). Mindsets: A view from two eras. *Perspectives on Psychological Science*, 14(3), 481–496. DOI:10.1177/1745691618804166

6. Li, Y., & Bates, T. C. (2020). Testing the association of growth mindset and grades across a challenging transition: Is growth mindset associated with grades? *Intelligence*, 81, 101471. DOI:10.1016/j.intell.2020.101471

7. Rollnick, S., Heather, N., Gold, R., & Hall, W. (1992). Development of a short 'readiness to change' questionnaire for use in brief, opportunistic interventions among excessive drinkers. *Addiction*, 87(5), 743–754. DOI:10.1111/j.1360-0443.1992.tb02720.x

8. Yeager, D., & Dweck, C. (2020). What Can Be Learned From Growth Mindset Controversies? *American Psychologist*, 75(9), 1269–1284.

9. Yeager, D., Hanselman, P., Walton, G., Murray, J., & Others. (2019). A national experiment reveals where a growth mindset improves achievement. *Nature*, 573(7774), 364.

10. Adzizes, I. K. (2018). Upravlinnia zminamy [Mastering Change]. Kyiv: Book Chef [in Ukrainian].

11. Barko, V. I., & Ostapovych, V. P. (2019). Ukrainskomovna adaptatsiia opytuvalnyka Badnera dlia vykorystannia v Natsionalnii politsii [Ukrainian Language adaptation of Budner's questionnaire for use in the National Police]. *Psychological Journal*, 5(8), 249–263 [in Ukrainian].

12. Brynza, I. V., & Budiianskyi, M. F. (2016). Hotovnist do zmin yak resurs podolannia psykholohichnoi kryzy [Readiness for changes as resource for overcoming psychological crisis]. *Science and education*, 11, 43–48. DOI:<https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-11-9> [in Ukrainian].

13. Vorobiova, I. V., Prykhodko, I. I., & Poltorak, S. T. (2016). Avtomatyzovanyi psykhotodnostychnyi kompleks vyznachennia profesiinoi prydatnosti kandydativ na viiskovu sluzhbu u vnutrishni viiska MVS Ukrainy i navchannia u vyshchych viiskovykh navchalnykh zakladakh MVS Ukrainy. Monohrafiia [Automated psychodiagnostic complex for determining the professional suitability of candidates for military service in the internal troops of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and training in higher military educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Monograph] (I. I. Prykhodko, Ed.). Kharkiv: NA NHU [in Ukrainian].

14. Halustian, O. A., Zakharenko, L. M., & Yurchenko-Shekhovtsova, T. I. (2017). Znachennia samorehuliatcii v profesiinii motyvatsii politseiskykh [Importance of Self regulation in Professional Motivation of Police Force]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii : Psykholohichni nauky [Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: psychological sciences]*, 2, 30–43. doi:http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_pn_2017_2_5 [in Ukrainian]

15. Halustian, O. A., Zakharenko, L. M., & Yurchenko-Shekhovtsova, T. I. (2017). Osoblyvosti vnutrishnoi ta zovnishnoi motyvatsii politseiskykh do profesiinoi

diialnosti: rezultaty pilotazhnoho doslidzhennia [Police officers' internal and external motivation for the profession: a pilot study results]. *Aktualni problemy psykholohii [Actual Problems of Psychology]*, 46(1), 3–10. Retrieved from <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v1/i46/3.pdf> [in Ukrainian]

16. Halustian, O. A., Zakharenko, L. M., & Yurchenko-Shekhovtsova, T. I. (2017). Osoblyvosti motyvatsii profesiinoi diialnosti politseiskykh z riznymy motyvatsiinymy kompleksamy [Professional Activity Motivation Features of Policemen with Different Motivation complexes]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy [Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine]*, 4. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_4_6 [in Ukrainian].

17. Dysa, O. V. (2020). Psykholohichni chynnyky sprymannia innovatsii pratsivnykamy orhanizatsii [Psychological factors of perception of innovation by employees in organizations]. *Psykhologhiia: realnist ta perspektyvy. [Psychology: Realty & Prospects]*, 15, 50–58 [in Ukrainian].

18. Zakharenko, L. M., Maloholova, O. O., & Yurchenko-Shekhovtsova, T. I. (2018). Doslidzhennia osoblyvostei navchalnoi motyvatsii kursantiv vypusknoho kursu [Research of the peculiarities of academic motivation of final-year cadets]. *Pravo i bezpeka – Pravo i bezopasnost – Law and Safety*, 2(69), 36–42 [in Ukrainian].

19. Karamushka, L. M., & Moskalov, M. V. (2001). *Psykhologichni umovy pidhotovky maibutnikh menedzheriv do upravlinnia zminamy v orhanizatsii: Monohrafiia [Psychological conditions of preparation of future managers for change management in the organization: Monograph]*. Kyiv: Prosvita [in Ukrainian].

20. Karamushka, L. M., & Tolkov, O. S. (2015). Psykhologichni osoblyvosti oporu zminam personalom vyshchoi shkoly [Psychological features of resistance to change by staff of institutions of higher education]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia [Organizational Psychology. Economic Psychology]*, 2, 35–42 [in Ukrainian].

21. Klimanska, H. B., & Haletska, I. I. (2019). Ukrainaska adaptatsiia korotkoho piatyfaktornoho opytuvalnyka osobystosti TIPI (TIPI-UKR) [Ukrainain adaptation of the short five factor personality questionnaire TIPI (TIPI-UKR)]. *Psychological Journal*, 5(9), 57–74 [in Ukrainian].

22. Kolesnichenko, S. S., Matsehora, Ya. V., Prykhodko, I. I., & ta in. (2017). Psykhologichna hotovnist do ryzyku viiskovosluzhbovtiv Natsionalnoi hvardii Ukrainy: monohrafiia [Psychological readiness for risk of servicemen of the National Guard of Ukraine: Monograph.]. Kharkiv: Natsionalna akademiia NHU [in Ukrainian].

23. Mitroshkina, O. V. (2018). Spetsyfika psykholohichnoi hotovnosti do zmin ta osobystisnoi zrilosti u pratsivnykiv kryminalno-vykonavchoi sluzhby [Specificity of psychological readiness for changes and personality's maturity of the employees of the state criminal and executive service]. *Pravo i bezpeka – Pravo i bezopasnost – Law and Safety*, 70(3), 64–70. DOI:doi.org/10.32631/pb.2018.3.09 [in Ukrainian].

24. Nazarenko, N. A. (2020). Osobystisna hotovnist do zmin studentiv yak potentsial dlia vyboru vlasnoi zhyttievoi pozytsii [Personality readiness for changes of students as a potential for choosing their own life position]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia «Psykhologichni nauky» [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Psychological Sciences»]*, 4, 63–70 [in Ukrainian].

25. Nakaz MVS Ukrainy «Pro vdoskonalennia pidhotovky kursantiv u zakladakh vyshchoi osvity iz spetsyfichnymy umovamy navchannia, yaki zdiisniuiut pidhotovku politseiskykh za spetsialnistiu «Pravookhoronna diialnist» [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On improving the training of cadets in higher education institutions with specific training conditions, which train police officers in the specialty" Law Enforcement "] № 427 vid 30.05.2019 r. [in Ukrainian].

26. Sokurenko, V., Shvets, D., & Uvarov, V. (2018). Prohnostychna kompetentnist pravookhorontsiv u konteksti yikhnoi hotovnosti do innovatsiinoi diialnosti [Predictive competence of police officers in Terms of their readiness for innovation activity]. *Science and Education*, (3), 85–91 [in Ukrainian].

27. Stoyatska, G. M. (2021). Henderni aspekty hotovnosti do spryiniattia zmin sered maibutnikh pravookhorontsiv [Gender aspects of readiness to accept changes among future law enforcement officers.]. *Rozuminnia maskulinnosti ta gendernoi rivnosti v sektori bezpeky Ukrainy ta predstavlennia rezultativ doslidzhennia: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 25 berez. 2021 r.) [Understanding masculinity and gender equality in the security sector of Ukraine and presenting the results of the study: materials International. scientific-practical conf. (Kyiv, March 25, 2021)]*, 170–174 [in Ukrainian].

28. Tekhnolohiia psykhologichnoi pidhotovky personalu orhanizatsii do roboty v umovakh sotsialno-ekonomichnykh zmin (na materialy osvitnikh orhanizatsii) [Technology of psychological preparation of the personnel of the organizations for work in the conditions of social and economic changes (on a material of the educational organizations)] (2008). (L. M. Karamushka, Ed.). Kyiv: Naukovyi svit. [in Ukrainian]

29. Shylina, A. A., & Nyzovets, A. O. (2016). Hotovnist do zmin yak chynnyk innovatsiinosti studentiv-psykhologiv [Gender features of status and role, Behavioral victimization of minors]. *Law and Safety*, 4, 173–177 [in Ukrainian].

Received: 29.04.2021

Accepted: 16.05.2021

РОЛЬ МОВИ У КОНТЕКСТІ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА АКУЛЬТУРАЦІЇ МІГРАНТІВ

Тарасюк Інна

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк, Україна

tarasiuk.inna@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6026-3545>

Мета. Сучасний політичний та суспільний розвиток актуалізує значення мови в контексті національної, культурної та соціальної ідентичності особистості. Особливого значення питання мови та її функцій набуває в руслі успішної інтеграції мігрантів у іншомовному середовищі. Згідно з актуальними дослідженнями та опитуваннями населення в мультикультурних суспільствах, мові належить вирішальне значення в процесі інтеграції, а відтак сприяє успішній акультурації мігрантів. Метою статті є здійснити огляд та проаналізувати наявні теорії мовної комунікації в контексті ідентичності особистості.

Методи. Для реалізації поставленої мети було використано базові теоретичні методи дослідження, а саме: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення.

Результати. Дослідницький центр П'ю у Вашингтоні 2017 року оприлюднив результати опитування мігрантів по всьому світі, котрі засвідчують, що саме володіння мовою домінантною більшої частини є надважливою передумовою, аби стати повноцінною частиною суспільства, бути інтегрованим та визнаним у ньому. Для поглибленого вивчення впливу мови на життя мігрантів у іншомовному середовищі було розроблено багато теорій з мовної комунікації. Одна з найбільш відомих теорій у контексті теми ідентичності є *теорія соціальної ідентичності (SIT)*, за якою мова є ознакою, через яку особистість сигналізує свою соціальну ідентичність та належність до певної групи. *Теорія етнолінгвістичної ідентичності (EIT)* фокусує увагу на взаємозалежності між етнічною та мовною ідентичністю. В центрі уваги не лише мовленнєві дії, але й соціально-психологічні процеси, котрі лежать в основі міжкультурної комунікації. У центрі *теорії комунікативної адаптації (CAT)* – соціально-психологічні фактори, що впливають на процес комунікації між різними, несхожими мовцями. В процесі такої комунікації відбувається усунення мовленнєвих відмінностей або ж навпаки наголошення на них (приміром через діалект або соціолект).

Висновки. В контексті акультурації мові належить беззаперечно важлива функція, адже завдяки їй відбувається обмін інформацією про належність до тієї чи тієї групи. Діалекти та акценти надають інформацію про регіональне походження. Через соціолекти мігранти ідентифікують себе з певними соціальними групами. Знання мови домінантної більшості відкриває додаткові перспективи для навчання та праці, а знання мови свого етносу дає можливість не втрачати зв'язків зі своєю етнічною спільнотою. Це і є основним принципом інтеграції, а відтак і успішної акультурації. Отримані висновки та узагальнення будуть використані нами в емпіричному дослідженні психології акультурації іноземних студентів до іншомовного середовища.

Ключові слова: мультикультурне суспільство, теорія мовної комунікації, соціальна ідентичність, етнолінгвістична ідентичність, комунікативна адаптація.

Inna Tarasiuk. The role of language within the context of migrants' identity and acculturation.

Purpose. Current political and social development underscores the importance of language in the context of the national, cultural, and social identity of an individual. Notably, the matter of language and its functions becomes more prominent within the framework of effective integration of migrants into a foreign language environment. According to recent research and population surveys in multicultural societies, language is a critical aspect of integration. Therefore, it facilitates migrants' acculturation. The purpose of the article is to review and analyze existing theories of linguistic communication in the context of personal identity.

Method. To reach the declared objective, basic methods of theoretical research have been utilized, namely analysis, synthesis, comparison, and generalization.

Results. In 2017, the Pew Research Center in Washington published the results of a worldwide survey, featuring migrants as central respondents. The study shows that mastering the language of the dominant majority is a prerequisite for becoming an integral part of society. To examine the impact of language on the lives of migrants in a foreign language environment, numerous theories on language communication have been developed. One of the most renowned theories regarding the phenomenon of identity is the *social identity theory (SIT)*, which considers language a sign a person utilizes to indicate their social identity and affiliation to a certain group. *Ethnolinguistic identity theory (EIT)* highlights the interdependence between ethnic and linguistic identities. The emphasis is put not only on speech actions but also on the socio-psychological processes that underlie intercultural communication. Socio-psychological factors that influence the process of communication between different speakers constitute the subject matter of the *communication accommodation theory (CAT)*. In the process of such communication, elimination of speech differences or, conversely, their accentuation occurs (i.e. through a dialect or sociolect).

Conclusions. In the context of acculturation, language functions as a medium for the exchange of information regarding affiliation with a particular social group.

Furthermore, dialects and accents indicate the peculiarities of one's regional origin. Migrants use dialects and accents to identify themselves with certain social groups. Knowledge of the language of the dominant majority opens up additional prospects for study and work, whereas knowledge of the language of one's ethnic group allows maintaining contacts with their ethnic community. This is the core principle of integration and consequently effective acculturation. The conclusions and generalizations obtained are to be used in an empirical study concerning the psychology of acculturation of foreign students to a foreign language environment.

Keywords: multicultural society, theory of language communication, social identity, ethnolinguistic identity, communicative adaptation.

Тарасюк Інна. Роль языка в контексте идентичности и аккультурации мигрантов.

Цель. Современное политическое и общественное развитие актуализирует значение языка в контексте национальной, культурной и социальной идентичности личности. Особое значение вопрос языка и его функций приобретает в русле успешной интеграции мигрантов в иноязычной среде. Согласно актуальным исследованиям и опросам населения в мультикультурных обществах, языку принадлежит решающее значение в процессе интеграции, и таким образом способствует успешной аккультурации мигрантов. Целью статьи является осуществить обзор и проанализировать существующие теории языковой коммуникации в контексте идентичности личности.

Методы. Для реализации поставленной цели были использованы базовые теоретические методы исследования, а именно: анализ, синтез, сравнение и обобщение.

Результаты. Исследовательский центр Пью в Вашингтоне в 2017 году обнародовал результаты опроса мигрантов по всему миру, которые подтверждают, что именно владение языком доминантного большинства является важным условием, чтобы стать полноценной частью общества, быть интегрированным и признанным в нем. Для углубленного изучения влияния языка на жизнь мигрантов в иноязычной среде было разработано много теорий по языковой коммуникации. Одна из наиболее известных теорий в контексте темы идентичности является *теория социальной идентичности (SIT)*, исходя из которой, язык является признаком, через который личность сигнализирует свою социальную идентичность и принадлежность к определенной группе. *Теория этнолингвистической идентичности (EIT)* фокусирует внимание на взаимозависимости между этнической и языковой идентичностью. В центре внимания не только речевые действия, но и социально-психологические процессы, лежащие в основе межкультурной коммуникации. В центре *теории коммуникативной адаптации (CAT)* – социально-психологические факторы, влияющие на процесс коммуникации между разными, непохожими собеседниками. В процессе такой коммуникации происходит устранение речевых различий или же наоборот акцентирование на них (например, через диалект или социолект).

Выводы. В контексте аккультурации языка принадлежит неопровержимо важная функция, ведь благодаря ей происходит обмен информацией о принадлежности к той или иной группе. Диалекты и акценты предоставляют информацию о региональном происхождении. Через социолекты мигранты идентифицируют себя с определенными социальными группами. Знание языка доминантного большинства открывает дополнительные перспективы для учебы и труда, а знание языка своего этноса дает возможность не терять связей со своей этнической общностью. Это и является основным принципом интеграции, а следовательно и успешной аккультурации. Полученные выводы и обобщения будут использованы нами в эмпирическом исследовании психологии аккультурации иностранных студентов к иноязычной среде.

Ключевые слова: мультикультурное общество, теория речевой коммуникации, социальная идентичность, этнолингвистическая идентичность, коммуникативная адаптация.

Вступ. Мова – це потужний ресурс, що виражає сутність особистості, формує її національну ідентичність, світогляд та вимальовує винятково індивідуальну картину світу.

Сучасний політичний та суспільний розвиток вносить свої корективи у життя багатьох людей, спонукає до отримання освіти чи роботи або влаштування особистого життя за кордоном. За цих обставин мова в контексті національної, культурної та соціальної ідентичності особистості набуває іншого відтінку як у науковому, так і практичному значенні. Саме мова є першоджерелом черпання інформації про нове соціокультурне оточення, уклад життя, традиції, норми поведінки тощо. Без заперечення можна стверджувати, що мова – це не лише одна з надважливих складових об'ємного та тривалого процесу аккультурації особистості в іншомовному, мультикультурному середовищі, але й запорука її успішної інтеграції.

Метою статті є продемонструвати роль мови в міжкультурному спілкуванні особистості мігранта у взаємодії з домінантною більшістю. Доречним вважаємо також навести приклади найбільш відомих теорій мовної комунікації, що є дотичними до контексту ідентичності та аккультурації.

Методи та процедура дослідження. Для цього були використані базові теоретичні методи дослідження, а саме: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення.

Обговорення результатів. Дослідницький центр П'ю у Вашингтоні, котрий надає інформацію про соціальні проблеми, громадську думку і демографічні тенденції, які формуються в США і

світі, а також проводить опитування громадської думки, демографічні дослідження, контент-аналіз та інші соціальні дослідження, надає результати опитування мігрантів по всьому світі, котрі засвідчують, що саме володіння мовою домінантною більшої частини є надважливою передумовою, аби стати повноцінною частиною суспільства, бути інтегрованим та визнаним у ньому (Pew Research Center, 2017).

Візьмемо для прикладу Німеччину, як одну з найбільш мультикультурних країн Європи. Державну мову, німецьку, на урядовому рівні називають ключем до інтеграції (www.bmi.bund.de). В Німеччині забезпечення вивчення німецької мови знаходиться у площині відповідальності Федерального відомства з питань міграції та біженців (BAMF). На їхньому сайті знаходимо таку інформацію: «Якщо Ви хочете жити в Німеччині, Вам слід вчити німецьку мову. Це важливо для пошуку роботи і заповнення формулярів чи резюме, коли потрібно підтримати Ваших дітей у школі або ж познайомитися з новими людьми. Окрім того, Вам слід знати деякі факти про Німеччину, наприклад про її історію, культуру та законодавство» (www.bamf.de). Відповідно мігрантам забезпечують участь у так званих інтеграційних курсах (приблизно 600 академічних годин), на яких вивчається мова до рівня B1 згідно із Загальноєвропейськими Рекомендаціями з мовної освіти. Такі мовні курси доповнюються тематичними знаннями про німецьке законодавство, історію, культуру, важливі цінності, приміром свобода віросповідання, толерантність та рівність прав.

На інтеграційних курсах вивчення мови прирівнюється до самого процесу інтеграції і після його успішного закінчення підтверджується відповідним сертифікатом. Взагалі інтеграція – це комплексний, динамічний процес, що пришвидшується завдяки мові. Здебільшого інтеграцію розглядаємо як стратегію акультурації та як процес взаємодії домінантною більшістю й етнічних меншин у різних аспектах, таких як цінності, норми, культурні та соціальні особливості. Особливе місце в інтеграційному процесі посідає питання ідентичності особистості та питання «хто я?» і «хто це вирішує?». Відповідь на ці запитання формується в результаті взаємодії з домінантним суспільством, наприклад через переймання соціальних ролей у сім'ї та професійній діяльності або ж належності до певної групи, котра, з одного боку, детермінується через такі критерії як стать, вік або етнічна належність, а з іншого боку,

обирається свідомо, приміром завдяки участі в певних об'єднаннях, гуртках чи секціях (спорт, музика тощо) (Benet-Martínez, Haritatos, 2005; Dück, 2014; Makarova, 2008; Schmid, 2006 та ін.).

У цьому контексті мові належить особливо важлива функція, адже завдяки їй відбувається обмін інформацією. Діалекти та акценти вказують на регіональне походження. Через соціолекти мігранти ідентифікують себе з певними соціальними групами. Знання мови домінуючої більшості відкриває додаткові перспективи для навчання та праці, а знання мови свого етносу дає можливість не втрачати зв'язків зі своєю етнічною спільнотою. Це і є чи не основним принципом інтеграції, а відтак і успішної акультурації (Berry, 2003; Berry, Phinney, Sam, Vedder, 2006; Cato Bakk, 2011; Naglo, 2007 та ін.).

Мова як предмет дослідження традиційно знаходиться у площині лінгвістики (Spolsky, 2004). Ідентичність та акультурація – категорії, що розглядається у психології під різними кутами, приміром з точки зору вікової психології, психології особистості або ж соціальної психології. Оскільки соціальні функції мови в контексті ідентичності та акультурації в багатомовному середовищі вкрай важливі, безумовно аспекти вивчення та використання мови набувають міждисциплінарного характеру. Результати цих досліджень можуть бути інтегровані у питаннях врегулювання життя населення в мультикультурному суспільстві.

Мова завжди посідала вкрай важливе значення, тому існує багато теорій мовної комунікації. Одна з найбільш відомих теорій у контексті теми ідентичності є *теорія соціальної ідентичності* (SIT; Tajfel & Turner, 1979). За вченими Г. Теджфел та Дж. Тернер соціальна ідентичність визначається як частина Я-концепції, яка формується під впливом знання, усвідомлення про належність до певної соціальної групи (соціальних груп) та емоційного зв'язку з нею. Групи утворюються на основі соціальних категорій. Відповідно ті чи ті ознаки особистості визначають її належність до певної групи. Ці ознаки можуть бути більш або менш чітко виражені, змінюватися або бути сталими. У той час як належність до таких категорій як стать та етнос є стабільною, існують категорії, які людина може за бажанням змінювати, приміром бути частиною групи музикантів, спортсменів, вегетаріанців тощо. Через порівняння та категоризацію

людина підпорядковується соціальному середовищу і є вмотивованою сформуванню власний позитивний образ (Naglo, 2007).

Також мова є ознакою, через яку особистість сигналізує свою соціальну ідентичність та належність до певної групи. Мовна ознака істотно відрізняється від уже згаданих ознак. З одного боку, мова не є такою сталою як, наприклад, етнічна належність. Особистість може розмовляти декількома мовами на різному рівні або ж втратити навички говоріння. Водночас багатомовність у будь якого разі дозволяє їй входити до більш ніж однієї групи. Вивчення кожної наступної мови вимагає часу й особистісного ресурсу та залежить від екстралінгвальних чинників, таких як вік, умови навчання тощо. Також важливо, щоб рівень володіння мовою відповідав вимогам входження в ту чи ту групу. Окрім того, мова може бути не лише ознакою певної мовної спільноти, а також і маркером соціальної ідентичності, як приміром релігійна чи ідентична належність. Так арабська мова та іврит часто асоціюються з релігіями іслам та юдаїзм.

З теорії Г. Теджфела та Дж. Тернера можна зробити висновок, що мова відіграє значущу функцію у процесі інтеграції. Мовна компетенція носія мови може бути категорійною ознакою для носія мови. Відтак не залежно від того, наскільки добре він володіє мовою домінуючого суспільства, для носіїв мови він залишатиметься представником іншої етнічної групи. З певною імовірністю можна стверджувати, що саме мовний аспект впливає на ступінь прийняття мігранта в суспільство домінуючої більшості. З точки зору етнічної меншини прагнення вивчити мову домінуючої більшості може бути засуджено та розглядатися як бажання відділитися від своєї етнічної групи. А отже, мовний фактор подекуди може стати причиною конфлікту та мати негативні наслідки для представників двох або більше соціальних етносів (Gallois, Ogay, Giles, 2005).

Теорія етнолінгвістичної ідентичності (EIT; Giles, & Johnson, 1987) базується на засадах теорії соціальної ідентичності, але фокусує увагу на взаємозалежності між етнічною та мовною ідентичністю. Теорія етнолінгвістичної ідентичності має міждисциплінарний характер та пропонує роз'яснення різним стратегіям, що застосовуються мовцями у міжетнічній взаємодії. В центрі уваги не лише мовленнєві дії, але й соціально-психологічні процеси, котрі лежать в основі міжкультурної комунікації. Припускається, що люди інтерпретують комунікативні ситуації як міжетнічну комунікацію і на

використання мови впливає ситуація власної етнічної ідентичності порівняно з етнічною ідентичністю співрозмовника (Giles, Johnson, 1987). У цьому контексті мова розглядається у вимірі міжгрупового порівняння, іншими словами – як очевидна ознака ідентифікації з етнічною групою, яка свідомо використовується в інтеракції з представниками інших етнічних груп. Відповідно до цієї теорії, існують різні соціальні фактори (приміром прийняття ієрархії між своєю та чужою етнічною групою, різноманіття власної групи та мови, межі етнічної групи), які впливають на те, в якій формі окремі представники групи виражають свою етнічну ідентичність у мові і які стратегії для цього обирають.

Теорія етнолінгвістичної ідентичності також припускає, що етнічні мови можуть бути джерелом позитивної соціальної ідентичності та благополуччя людини. Використання рідної мови може стати захистом при невизначеності, страху смерті та загроз для самооцінки й контролю. Це особливо стосується етнічних меншин та груп іммігрантів (Giles, Johnson, 1987).

Ця думка була більш підсилена мовним контекстом та втілена в *теорію комунікативної адаптації* (CAT). У центрі теорії – соціально-психологічні фактори, що впливають на процес комунікації між різними, несхожими мовцями. В процесі такої комунікації відбувається усунення мовленнєвих відмінностей або ж навпаки наголошення на них (приміром через діалект або соціолект) (Gallois, Giles, 2015).

Автор теорії Говард Джайлз стверджує, що при взаємодії люди корегують своє мовлення, тембр голосу, жести, щоб налаштувати свого співрозмовника на бесіду (Turner, Lynn, West, 2010).

Ця теорія стосується передовсім зв'язків між мовою, контекстом та ідентичністю. Теорія сфокусована на міжгрупових та міжособистісних факторах, що призводять до адаптації, а також і способах, у яких макро- та мікроконтекст проблеми впливає на комунікативну поведінку (Gallois, O'gay, Giles, 2005).

Теорія комунікативної адаптації описує два основних процеси адаптації: конвергенцію та дивергенцію. Конвергенція – це стратегія, завдяки якій індивіди пристосовуються до комунікативної поведінки один одного для того, щоб зменшити соціальні відмінності (Giles, Smith, 1979).

Це може відбуватися за допомогою різних особливостей комунікації, наприклад, мови, вимови, паузи, тембру й темпу мовлення, невербальної комунікації. Конвергенція використовується на основі уявлень про інших людей або ж на основі спостережень, орієнтованих на сім'ю та оточення. Симпатія та авторитет також сприяють зближенню мовців. Коли співрозмовник коригує своє мовлення і невербальну поведінку для того, щоб сподобатися, і це так само подобається співрозмовнику, то їхнє спілкування може мати позитивний ефект. Тобто, коли конвергенція сприймається позитивно, це може підсилювати прихильність обох учасників комунікації один до одного. Саме тому можна стверджувати, що конвергенція відображає прагнення індивіда до соціального схвалення з боку свого співрозмовника. (Giles, Coupland, Coupland, 1991).

Конвергенція також збільшує ефективність комунікації, яка так само знижує невизначеність, міжособистісне занепокоєння і збільшує взаєморозуміння.

На противагу конвергенції, дивергенція, як лінгвістична стратегія, вказує на соціальні відмінності між особою та її співрозмовником.

Це, власне, відображає бажання групи підкреслити її самобутність у позитивному контексті. Це відбувається тоді, коли індивід сприймає процес взаємодії як міжгруповий, а не індивідуальний. Враховуючи той факт, що комунікативні функції є основним критерієм належності до групи, дивергенція може розглядатися як одна з важливих тактик відображення цінності самобутності однієї групи на противагу іншій, що й допомагає підтримувати позитивний імідж групи для зміцнення своєї соціальної ідентичності (Giles, Ogaу, 2007).

Висновки і перспективи. В контексті акультурації мови належить беззаперечно важлива функція, адже завдяки їй відбувається обмін інформацією про належність до тієї чи тієї групи. Діалекти та акценти надають інформацію про регіональне походження. Через соціолекти мігранти ідентифікують себе з певними соціальними групами. Знання мови домінантної більшості відкриває додаткові перспективи для навчання та праці, а знання мови свого етносу надає можливість не втрачати зв'язків зі своєю етнічною спільнотою. Це і є серед основних принципів інтеграції, а

відтак і успішної акультурації. Отримані висновки та узагальнення будуть використані нами в емпіричному дослідженні психології акультурації іноземних студентів до іншомовного середовища.

References

1. Adler P. (1997). Beyond cultural identity: reflections on cultural and multicultural man. *Cultural learning: Concepts, application and research*. R. W. Bristian (Ed.), 24–41. Honolulu.
2. BAMF (n.d.) Retrived from <http://www.bamf.de/DE/Willkommen/DeutschLernen/Integrationskurse/integrationskurse-node.html>
3. Benet-Martínez, V., & Haritatos, J. (2005). Bicultural Identity Integration (BII): Components and Psychosocial Antecedents. *Journal of Personality*, 73(4), 1015–1050.
4. Berry, J. W. (2003). Conceptual approaches to acculturation. *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research*, 17–37. Washington, DC: APA.
5. Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L., & Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 55(3), 303–332.
6. Berry, J. W. (2017). Introduction to mutual intercultural relations. *Mutual intercultural relations*, 1–33. Cambridge: CUP.
7. BMI (2017) *Sprache ist der Schlüssel zur Integration*. Retrived from <https://www.bmi.bund.de / Shared Docs / pressemitteilungen / DE / 2017 / 06 integrationskursverordnung.html>
8. Cato Bakk, A. (2011). Eine soziolinguistische Untersuchung zu den Auswirkungen des Bilinguismus auf die Identität österreichischer Jugendlicher mit Migrationshintergrund. Zugriff über Universitätsbibliothek Universität Wien.
9. Dück, K. (2014). Zum Zusammenhang von Sprache und ethnischer Identität der zweiten Generation der Deutschen aus der ehemaligen Sowjetunion. *Deutsche Sprache*, 42(3), 261–274.
10. Gallois, Cyndy; Ogay, Tania; Giles, Howard (2005). Communication Accommodation Theory: A look Back and a Look Ahead. *Theorizing About Intercultural Communication*, 121–148. Thousand Oaks, CA: Sage.
11. Giles, H., & Johnson, P. (1987). Ethnolinguistic identity theory: A social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language*, 68(1), 69–99.
12. Giles, Howard; Coupland, Joustine; Coupland, N. (1991). Accommodation Theory: Communication, Context, and Consequence. *Contexts of Accommodation*. New York, NY: Cambridge University Press.
13. Giles, Howard; Ogay, Tania (2007). «Communication Accommodation Theory». *Explaining Communication: Contemporary Theories and Exemplars*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

14. Giles, Howard; Smith, Philip (1979). «Accommodation Theory: Optimal Levels of Convergence». *Language and Social Psychology*. Baltimore: Basil Blackwell.

15. Hoffmann-Nowotny, H.-J. (2000). Migration, soziale Ungleichheit und ethnische Konflikte. *Migration, gesellschaftliche Differenzierung und Bildung*, 157–178. Opladen: Leske und Budrich.

16. Makarova, E. (2008). Akkulturation und kulturelle Identität. Eine empirische Studie unter Jugendlichen mit und ohne Migrationshintergrund in der Schweiz. Prisma, 8. Bern.

17. Naglo, K. (2007). *Rollen von Sprache in Identitätsbildungsprozessen multilingualer Gesellschaften in Europa*. Frankfurt: Lang.

18. Norris, S. (2007). The micropolitics of personal, national and ethnic identity. *Discourse & Society*, 18(5), 653–674.

19. Pew Research Centre (2017). What It Takes to Truly Be ‘One of Us’. *U.S., Canada, Europe, Australia and Japan, publics say language matters more to national identity than birthplace*. Retrived from <https://www.pewglobal.org/2017/02/01/what-it-takes-to-truly-be-one-of-us/>

20. Schmid, W. (2006). Integriert ist, wer sich akzeptiert fühlt. *Terra cognita*, 9, 14–17.

21. Spolsky, B. (2004). *Language Policy*. Cambridge: CUP.

22. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. *The Social Psychology of Intergroup Relations*, 33–53. Monterey: Brooks/Cole.

23. Tamimi Sa'd, S. H. (2017). Foreign language learning and identity reconstruction: Learners' understanding of the intersections of the self, the other and power. *CEPS Journal*, 7(4), 13–36.

24. Turner, Lynn H.; West, Richard (2010). *Communication Accommodation Theory. Introducing Communication Theory: Analysis and Application* (4th ed.). New York, NY: McGraw-Hill.

25. Vedder, P., & Virta, E. (2005). Language, ethnic identity, and the adaptation of Turkish immigrant youth in the Netherlands and Sweden. *International Journal of Intercultural Relations*, 29(3), 317–337.

Received: 01.03.2021

Accepted: 29.03.2021

НЕВРОТИЧНІ СТАНИ У ПОДРУЖНІЙ ПАРІ ЯК ЧИННИК ПОРУШЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІМ'Ї

Фенина Оксана

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк (Україна)

fenyna.oksana@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0171-2854>

Мета. У статті розглянуто аналіз сімейної ситуації на сьогоднішній день в Україні, коли ситуація в багатьох сім'ях різко змінилася через пандемію, введення карантинних обмежень, коли сімейні пари перебували на ізоляції від зовнішнього світу. Особлива увага приділяється сім'ям з порушенням гармонії в сім'ї, з тенденцією до розлучення, до зруйнування шлюбних відносин. Ініціатором розлучення, в більшості сімей, які звернулися за допомогою, виступає дружина. Пропонуються результати емпіричного дослідження особливостей прояву емоційної сфери в подружніх парах. Зокрема прояву невротичних станів, тривоги, істеричного типу реагування, астенії, невротичної депресії, obsesивно-фобічних порушень. Аналізуються конкретні діагностичні методи та методики, що застосовуються у роботі з подружніми парами.

Методи. Для дослідження прояву невротичних проявів у подружніх парах нами було використано наступні методи дослідження: бесіда, Методика діагностики неврозу (К. Хек, Х. Хесс), Клінічний опитувальник для виявлення та оцінки невротичних станів (К. К. Яхін, Д. М. Менделевич). Також з подружніми парами було проведено консультативну роботу з приводу їх запиту. В емпіричному дослідженні взяли участь 18 подружніх пар.

Результати. На основі проведеного дослідження виявлено, що прояв невротичних станів пов'язаний з життєдіяльністю подружньої пари впливає на гармонію в сім'ї, планування майбутнього, на повсякденне життя в цілому, є причиною можливих розлучень. Проведене дослідження засвідчило, що подружнім парам притаманний високий рівень тривоги, як серед жінок, так і серед чоловіків; жінкам, в більшій мірі, притаманний істеричний тип реагування, а чоловікам астенія. Більшість сімей сформулювали свій запит, як руйнацію стосунків, дисбаланс в подружній парі, погіршення в сексуальних стосунках, складнощі у взаємодії з дітьми. Дані показники свідчать про необхідність психотерапевтичної допомоги.

Висновки. Дослідження засвідчило, що в більшості подружніх пар є схильність до неврозу. Більшість відразу наголошували на підвищеній

тривожності, втраті віри в майбутнє гармонійне життя, відчай. Важливим моментом є складнощі у перебуванні в домі цілими днями з дітьми, партнером, а в деяких сім'ях, з батьками одного з подружжя. Прослідковувалась втрата віри в себе, в свої сили, зниження самооцінки.

Ключові слова: невроз, невротичні стани, невротична депресія, астения, істеричний синдром, подружня пара.

Oksana Fenyna. Neurotic conditions in a married couple as a factor of family dysfunction.

Purpose. The purpose of the article is to investigate emotional problems and neurotic states in married couples and their impact on family dysfunction.

Methods. To achieve the goal of the study, we used the following research methods: Methodology for diagnosing neurosis (K. Heck, H. Hess), Clinical questionnaire for identifying and assessing neurotic conditions (K. K. Yakhin, D. M. Mendelevich). Also, consultative work was carried out with married couples regarding their request. The empirical study involved 18 married couples.

Results. It was revealed that the manifestation of neurotic states associated with the life of a married couple affects the harmony in the family, destroys plans for the future. Neurotic states could be one of the divorces reasons. The study showed that married couples have a high level of anxiety, both among women and men; women are more inherent hysterical type of response, men - asthenia. Most families formulated the request as a breakdown in relationships, an imbalance in a married couple, a deterioration in sexual relations, and difficulty in interacting with children.

Conclusions. The study showed that in the majority of married couples, a predisposition to neurosis is manifested. Most immediately noted increased anxiety, loss of faith in a future harmonious life, despair. Prospects for further work are to develop a training program for the correction of personality neurotic manifestations.

Key words: neurosis, neurotic states, neurotic depression, asthenia, hysterical syndrome, married couple.

Фенина Оксана. Невротические состояния в супружеской паре, как фактор нарушения жизнедеятельности семьи.

Цель. В статье рассмотрен анализ семейной ситуации на сегодняшний день в Украине, когда ситуация во многих семьях резко изменилась из-за пандемии, введения карантина, когда семейные пары находились на изоляции от внешнего мира. Значительное внимание уделяется эмоциональным отношениям, особенностям сплочения и распада супружеских отношений. Особое внимание уделяется семьям с нарушением гармонии в семье, с тенденцией к разводу, к разрушению брачных отношений. Инициатором развода, в большинстве семей, обратившихся за помощью, выступает жена. Предлагаются результаты эмпирического исследования особенностей проявления эмоциональной сферы в супружеских парах. В частности проявления невротических состояний, тревоги, истерического типа реагирования, астении, невротической депрессии, обсессивно-фобических

нарушений. Анализируются конкретные диагностические методы и методики, применяемые в работе с супружескими парами.

Методы. Для исследования проявления невротических проявлений в супружеских парах нами были использованы следующие методы исследования: беседа, Методика диагностики невроза (К. Хек, Х. Хесс), Клинический опросник для выявления и оценки невротических состояний (К. К. Яхин, Д. М. Менделевич). Также с супружескими парами было проведено консультативную работу по поводу их запроса. В эмпирическом исследовании приняли участие 18 супружеских пар.

Результаты. На основе проведенного исследования выявлено, что проявление невротических состояний связан с жизнедеятельностью супружеской пары влияет на гармонию в семье, планирование будущего, на повседневную жизнь в целом, является причиной возможных разводов. Проведенное исследование показало, что супружеским парам присущ высокий уровень тревоги, как среди женщин, так и среди мужчин; женщинам, в большей степени, присущ истерический тип реагирования, а мужчинам астения. Большинство семей сформулировали запрос, как разрушение отношений, дисбаланс в супружеской паре, ухудшение в сексуальных отношениях, сложности во взаимодействии с детьми. Данные показатели свидетельствуют о необходимости психотерапевтической помощи.

Выводы. Исследование показало, что в большинстве супружеских проявляется предрасположенность к неврозу. Большинство сразу отмечали повышенной тревожности, потерю веры в будущую гармоничную жизнь, отчаяние. Важным моментом есть трудности в нахождении в доме целыми днями с детьми, партнером, а в некоторых семьях, с родителями одного из супругов. Прослеживалась потеря веры в себя, в свои силы, снижение самооценки.

Ключевые слова: невроз, невротические состояния, невротическая депрессия, астения, истерический синдром, супружеская пара.

Вступ. Дослідження стосунків в сімейних парах, які фактори впливають на їх дисгармонію, різноманітність питань, помічених психологами в галузі міжособистісних взаємин та психології сім'ї, різні теоретичні припущень, що породжують спектр концептуальних моделей міжособистісних взаємостосунків, свідчить про важливість осмислення психології сімейних взаємин.

Поняття сімейних стосунків як, стан належності індивіда певному надіндивідуальному сімейному цілому, охоплює суб'єктивний час, особисту життєдіяльність, національну культуру й традиції, які притаманні окремим людям. Однак розробленого та достатньо завершеного поля не склалося, оскільки в міру розвитку наукового

розуміння з основним принципом об'єктивності неформальні взаємини, емоційна близькість, любов та симпатія виживалися з цього процесу, а «дружні взаємини» і в цілому сімейні взаємини, як психологічні феномени, постійно були виключені від чіткого визначення.

Постановка проблем взаємин у сім'ї, трактування психологічних аспектів їх розуміння та дослідження – актуальні завдання не лише за умови кризи сучасної сім'ї, на яку вказують дослідники, але й назрілими, у зв'язку з цим, психотерапевтичними завданнями, – психологічне розуміння сімейних стосунків матиме теоретичне та практичне значення як у плані досягнення благополуччя, гармонії й стабільності сімейних взаємин, так і для реалізації фундаментальних цілей наукового пошуку в ситуації влади інформаційних технологій, кризи суспільних систем, зміни значення сім'ї в суспільстві (Федоренко, 2018).

У багатьох дослідженнях психології розкривається поняття сім'ї, родини. Суспільство, за час свого існування, пережило безліч трансформацій в уявленні і сприйнятті інституту сім'ї. Наші предки пережили безліч соціальних криз, війн, лихоліть, що не могло не відкластися в колективному підсвідомому і має свій відбиток сьогодні, в сучасних сім'ях. Коли настає певна кризова ситуація, то відбувається загострення в психоемоційній сфері людей, що, в першу чергу, впливає на сімейні стосунки, на психіку людей.

Унікальність сімейно-шлюбних взаємин часто прихована в їх емоційному та кровно-родинному потенціалі. Адже подружні взаємостосунки, які вважаються найбільш важливими й тісними з усіх можливих взаємин, повністю демонструють спосіб існування, що потребує певного мистецтва буття разом.

За визначенням науковців, порушення структурних компонентів родини ускладнюють чи перешкоджають виконанню сім'єю її функцій. Саме тому порушенням структури взаємин у родині слід визнати сімейним конфліктом. Внаслідок розлучення в подружжя може виявитися порушеною емоційна функція сім'ї: дитина не отримує емоційної підтримки батька чи матері або отримує, але недостатньо. Отже, для успішного розвитку шлюбних стосунків суттєве значення має функціонально-рольова структура сімейних взаємин.

Сучасні норми шлюбно-сімейних стосунків передбачають різноманітні способи побудови функціонально-рольових взаємин у

родині та гнучкий розподіл обов'язків між її членами. «Рольові та функціональні взаємини в сім'ї встановлюються на основі «набутих» критеріїв, таких як особисті схильності, здібності, досвід, бажання, добровільна згода, міра зайнятості у трудовій діяльності тощо» (Федоренко, Фенина 2021).

Неврози є формою нервово-психічної патології (істеричний плач, почуття страху, дихальний і харчової невроз). Небезпека цього захворювання маскується не в його важкості чи невиліковності, а у відношенні до нього. Більшість людей не звертає належної уваги на перші ознаки неврозів у себе чи у своїх дітей або відноситься до них поверхнево (Фенина, 2018).

У науковій літературі проблема неврозів, їх вплив на сімейні стосунки представлена у працях багатьох українських та закордонних вчених (Мешковська, 2005; Каденко, 2007, Кришталь, 1996; McGee, Kostrubala, 1964), можемо констатувати значну кількість напрямів досліджень проблеми. Розглянуто загальну психологію подружніх відносин (Роджерс, 2001) та психологію сучасної сім'ї (Андрєєва, 2005, Шевчишина, 2009, Мушкевич, 2008, Федоренко, 2018) Вивчаються психологічні й психоемоційні проблеми порушення сімейного функціонування при різних стилях сімейної взаємодії.

Виділяють три фактори. Які сприяють формуванню неврозів: біологічний, психологічний і соціальний.

Біологічні фактори формування неврозів не є основними, але роль цих факторів дуже важлива, серед яких:

1. нервово-психічні захворювання у близьких родичів;
2. вагітність та пологи (антенатальні патогенні фактори, пренатальні патогенні фактори);
3. роль статі та віку у формуванні неврозів;
4. невропатія;
5. дизонтогенез.

Зазвичай, в дослідженнях з психогенетики зверталась увага на випадки подібних вікових невротичних розладів у братів, сестер та батьків. Це стосується хворих на неврози в цілому, хворих на істерію, хворих на obsesivний невроз, наявність нав'язливих страхів, зокрема страху смерті, хвороби, втрати близьких.

Невропатія розглядається науковцями як аномалія нервово-психічного розвитку, яку пов'язують або з генетичними факторами,

або з екзогенними впливами у внутрішньоутробному періоді. Невропатія трактується як підвищена невротична готовність – це як крайній варіант психічної норми, прояви якої залежать від різноманітних чинників. В її основі лежить функціональна недостатність вегетативної регуляції, яка і корелює з неврозами. Серед проявів невропатії можна виділити наступні ознаки: підвищена нервова чутливість, нервова ослабленість, порушення сну, соматична ослабленість, вегето-судинна дистонія, діатези, алергії, психомоторні та конституційно обумовлені порушення на кшталт енурезу, тиків, заїкання. Невропатію визначають як чинник, що сприяє формуванню неврозів, поряд з особливістю характеру людини.

У цілому дослідниками вивчено широку палітру впливів неврозу на особистість і деструкцію сімейних відносин. Проте, незважаючи на досить значне поширення наукових пошуків, спрямованих на вивчення факторів благополуччя/неблагополуччя сімейних взаємин, малодослідженими залишаються психоемоційні аспекти ролі депресії, тривоги й невротичних станів у генезі порушень життєдіяльності родини (Бондар С. 2020).

До причин загострення невротичних станів відносять нервово-психічне напруження. Напруження, що формується в результаті неправильного виховання і конфліктів зазвичай наростає. Патогенним насамперед є блокування активності, відсутність емоційного реагування, надмірна стимуляція можливостей, примус що не відповідає особливостям темпераменту, характеру особистості. Нервово напруження може виникнути й у результаті психологічного зараження або індукції - неусвідомленого засвоєння нервового стану партнера і інших осіб, з якими людина знаходилась чи знаходиться довгий час у контакті. Наслідком хронічної психічної напруги буде наростання астенічних розладів, що фіксують переживання і ускладнюють подальше відновлення нервово-психічних сил. Одночасно зменшується психічна толерантність до триваючого впливу стресових факторів, наростають занепокоєння й емоційна нестійкість, підсилюються соматичні порушення, знижується загальна витривалість організму.

Велику роль у виникненні сімейних конфліктів відіграє досвід відносин у праатьківській родині. Конфліктні стосунки у подружжя збільшують ризик психічної травматизації дітей. Тривалий конфлікт у членів родини спричиняє зниження соціальної та психологічної

адаптації, здатності до спільної діяльності. Рівень психологічної напруги в сім'ї має тенденцію до загострення, спричинюючи порушення емоційної сфери, невротичні реакції її членів, виникнення почуття постійної, незрозумілої тривоги у дітей, що веде до формування невротичного стану в дитини, який передався від батьків і веде до порушень в життєдіяльності сім'ї.

Згідно класичної теорії, виділені наступні типи неврозів:

- Психоневроз (обумовлений причинами минулого).
- Актуальний невроз (обумовлений причинами, які існують в даний момент).
- Травматичний невроз (викликаний шоком).
- Інфантильний невроз (невроз дитячого віку, який переноситься і в доросле життя).
- Невроз тривоги (головний симптом – тривога).

Невроз дорослої людини завжди побудований довкола ядра з її дитинства (Фенина, 2018).

Вербально крізь депресивний фон проявляється ситуація, яка травмувала чоловіків та жінок – криза сімейних відносин. На основі досліджень виявлено, що депресивна симптоматика часто стосувалася сімейно-сексуальних взаємин, а досліджувані частіше «рятувалися втечею в роботу». Перебіг невротичної депресії мав хвилеподібний перебіг зі сльозливістю. Невротична депресія характеризувалася «легкими формами» зі скаргами на зниження активності, постійні порушення сну (утруднене засинання або раптові пробудження серед ночі з відчуттям тривоги й серцебиттям; у ранкові години – розбитість і млявість), смуток, утрату радості від життя. Придушення негативних емоцій викликало вегетативно-соматичні розлади, а саме: коливання артеріального тиску, серцебиття, запаморочення, дисфункції шлунково-кишкового тракту. Знижений настрій часто супроводжувався стійкою артеріальною гіпотензією й симптомами спастичного коліту. Астенічні прояви в досліджуваних проявлялися підвищеною стомлюваністю, ослабленням або втратою здатності до тривалої фізичної й розумової напруги. У жінок простежено дратівливу слабкість, що виражалася збудливістю та виснаженістю, сльозливістю, гіперестезією, у чоловіків – афективною лабільністю з переважанням зниженого настрою з рисами примхливості й невдоволення. (Бондар 2020).

Також можна відмітити, що в осіб з невротичної депресією

переважно тужливий настрій, відчуття грудки в горлі, що є ознакою істеричного спазму, тахікардія, можуть бути присутні думки про суїцид, бажання покинути всіх і все, почати життя по новому.

Мета дослідження передбачає проведення аналізу шлюбно-сімейних взаємин сімей, що звернулися за допомогою. Надання їм консультативної психологічної допомоги, виявлення емоційних проблем та невротичних станів при вікових кризах життєдіяльності сім'ї (сімейного функціонування), дослідити емоційні проблеми і невротичні стани у подружніх парах та їх вплив на порушення сімейного функціонування.

Методи та процедура дослідження. Для дослідження прояву невротичних проявів у подружніх парах нами було використано наступні методи дослідження: бесіда, Методика діагностики невроту (К. Хек, Х. Хесс), Клінічний опитувальник для виявлення та оцінки невротичних станів (К. К. Яхін, Д. М. Менделевич). а кож з подружніми парами було проведено консультативну роботу з приводу їх запиту. В емпіричному дослідженні взяли участь 18 подружніх пар.

Обговорення результатів. На основі проведеного дослідження виявлено, що прояв невротичних станів пов'язаний з життєдіяльністю подружньої пари впливає на гармонію в сім'ї, планування майбутнього, на повсякденне життя в цілому, є причиною можливих розлучень. Проведене дослідження засвідчило, що подружнім парам притаманний високий рівень тривоги, як серед жінок, так і серед чоловіків; жінкам, в більшій мірі, притаманний істеричний тип реагування, а чоловікам астения. Більшість сімей сформулювали свій запит, як руйнацію стосунків, дисбаланс в подружній парі, погіршення в сексуальних стосунках, складнощі у взаємодії з дітьми. Дані показники свідчать про необхідність психотерапевтичної допомоги.

Під час проведення бесіди подружні пари стримували свої емоції, намагалися повністю не розкриватися. Лише через певний період часу, коли виникла довіра, клієнти проявляли свої емоції, що виражалося зміною тембру голосу, слізьми, нецензурними висловлюваннями тощо. Подружнім парам було запропоновано пройти консультації окремо один від одного, на що вони погодилися. Під час індивідуальної роботи клієнти почувалися вільніше, були відверті, не стримували своїх емоцій. Ініціаторами звернень були як

чоловіки, так і жінки, хоча на розлученні більше наполягали жінки.

Під час консультацій емоційно себе поводити як жінки, так і чоловіки. Проявляли слізливість, тремтіння голосу. На основі проведених методик можна зробити висновки, що у 80% досліджуваних висока ймовірність невроту (за методика діагностики невроту (К. Хек, Х. Хесс). Розподіл між чоловіками і жінками не є статистично значимим.

За методикою Клінічний опитувальник для виявлення та оцінки невротичних станів (К. К. Яхін, Д. М. Менделевич) результати були отримані наступні: Шкала тривоги: 80% чоловік і жінок отримали результат, що свідчить про хворобливий характер розладів. Шкала невротичної депресії: 20% жінок і 30% чоловіків отримали результат, що свідчить про хворобливий характер розладів. Шкала астенії : 30% жінок і 40% чоловіків отримали результат, що свідчить про хворобливий характер розладів. Шкала істеричного типу реагування – 30% жінок і 10% чоловіків отримали результат, що свідчить про хворобливий характер розладів. Шкала obsесивно-фобічних порушень – 10% жінок і 10% чоловіків отримали результат, що свідчить про хворобливий характер розладів. Шкала вегетативних порушень: 50% жінок і 40% чоловіків отримали результат, що свідчить про хворобливий характер розладів.

Висновки і перспективи. Можемо зробити висновок, що люди, які звертаються за допомогою вже відчувають, що самі не справляються. В сім'ях порушилася їх життєдіяльність. Адже життя різко змінилося і спершу люди не могли в це повірити, пізніше, на другій стадії, почалися невротично-депресивні прояви. Якщо людям вдасться собою оволодіти, то вони приймуть ці зміни і зможуть пристосуватися до цих умов. Якщо ні, то наслідки можуть бути плачевні. І постійне перебування в квартирі чи будинку веде до того, що найбільшою втіхою є можливість відсторонитися перебуваючи в мережі Інтернет, переглядаючи телевізійні програми, фільми.

Частина жінок, ще під час бесіди, відмічали, що спостерігають в себе істеричні прояви, а чоловіки астеничні, відсутність бажання продовжувати діяльність, розчарування в собі. Після проведеної консультативної роботи з подружніми парами можна відмітити бажання до більшого розуміння один одного, спільне бачення майбутнього, тенденцію до подолання страхів. В трьох подружніх парах стосунки навіть стали кращими, ніж були до карантину. Вони

зрозуміли, що це є можливість краще зрозуміти один одного, дітей.

Перспективи подальшої роботи в цьому напрямку полягають в розробці тренінгової програми для корекції невротичних проявів особистості і їх усунення.

Література

1. Федоренко Р. П. (2018). *Психологія сім'ї*. Луцьк : Вежа – Друк.
2. Федоренко Р. П., Фенина О. Я. (2021). Аналіз шлюбно-сімейних Взаємин Учасників АТО, схильних до суїцидальних намірів. Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості : матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. (с. 112 – 122). Луцьк : Вежа-Друк.
3. Фенина О. Я. (2018) Причини формування дитячих неврозів: ціннісний вимір. *Духовність. Цінності. Психологія*. (с. 203-209). Луцьк: Волиньполіграф.
4. Эйдемиллер, Э. Г., Юстицкий, В. В. (2008). *Психология и психотерапия семьи*. Санкт-Петербург: Питер.
5. Кратохвил, С., Васильченко, Г. С., Данилова, Т. В. (2008). *Психотерапия супружеских отношений*. Санкт-Петербург: Медицина.
6. Мешковська, О. А. (2005). *Варіанти, форми і психокорекція дезадаптації подружньої пари при позашлюбних зв'язках і венеричних захворюваннях жінок*. Автореф. дис. ... канд. мед. наук. Харків: ХМАПО МОЗ України.
7. Каденко, О. А. (2007). *Подружня дезадаптація та позашлюбні сексуальні зв'язки*. Автореф. дис. ... д-ра мед. наук за спец. Харків: ХМАПО МОЗ України.
8. Кришталь, В. В., Андрух, Г. П. (1996) *Сексуальная гармония супружеской пары*. Харьков: Велес.
9. Роджерс, К. (2001) *Психологія подружніх відносин. Можливі альтернативи*. Москва: Эксмо, URL: <http://socio.125mb.com/psihologiya-suprujeskih-otnosheniy-vozmojnyie.html>
10. Андрєєва, Т. В. (2005) *Психологія сучасної сім'ї*. Санкт-Петербург: Речь. URL: <http://socio.125mb.com/psihologiya-sovremennoy-semi-monografiya-spb.html>
11. Бондар С. (2020) *Емоційні проблеми та невротичні стани при порушенні життєдіяльності сім'ї*. Психологічні перспективи, 35, 24–42.
12. Мушкевич М. І. (2008) *Психологічний аналіз гендерної диференціації структурно-функційних характеристик подружжя*. Луцьк , 218–239.
13. Шевчишена, О. В. (2009) Вплив соціально-психологічних установок на сімейне життя та виникнення конфліктів у молодій сім'ї. *Проблеми загальної та педагогічної психології*, 11(2), 523–532.
14. Хлопоніна, Н. Є. (2003) Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування. *Актуальні проблеми психології*, 3 (2), 132–137.
15. Воронина, Т. Н., Лукьянов, А. С. (2015). *Психология супружеской измены: причины, готовность, гендерные различия. Современные проблемы*

науки и образования, 2. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=22157>

16. McGee, T., & Kostrubala, T. (1964). The Neurotic Equilibrium in Married Couples Applying for Group Psychotherapy. *Journal of Marriage and Family*, 26(1), 77-82. doi:10.2307/349381

References

1. Fedorenko R. P. (2018). *Psykhohohiia simi [Family psychology]*. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

2. Fedorenko R. P., Fenyna O. Ya. (2021). Analiz shliubno-simeinykh Vzaiemyn Uchasnykiv ATO, skhylnykh do suitsydalnykh namiriv [Analysis of marital and family relationships of ATO participants prone to suicidal intentions]. *Abstract XIII International Scientific & Practical Internet Conference*. (pp. 112-122). Lutsk : Vezha-Druk [in Ukrainian].

3. Fenyna O. Ya. (2018). Prychyny formuvannia dytiachykh nevroziv: tsinnisnyi vymir [Reasons for the formation of childhood neuroses: the value dimension]. *Dukhovnist. Tsinnosti. Psykhohohiia - Spirituality. Values. Psychology*. (pp. 203 – 209). Lutsk: Volynpolihraf [in Ukrainian].

4. Eydemiller, E. G., Yustitskiy, V. V. (2008). *Psihologiya i psihoterapiya semi [Psychology and psychotherapy of the family]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

5. Kratochvil, S., Vasilchenko, G. S., Danilova, T. V. (2008). *Psihoterapiya supruzheskih otnosheniy [Psychotherapy marital relations]*. Sankt-Peterburg: Meditsina [in Russian].

6. Mieshkovska, O. A. (2005). Varianty, formy i psikhokorektsiia dezadaptatsii podruzhnioi pary pry pozashliubnykh zviyazkakh i venerychnykh zakhvoriuvanniakh zhinok [Variants, forms and psychocorrection of spouses desadaptation at fornication and venereal diseases in women]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv: KhMAPO MOZ Ukrainy [in Ukrainian].

7. Kadenko, O. A. (2007). Podruzhnia dezadaptatsiia ta pozashliubni seksualni zviyazky [Spouses desadaptation and extramarital sexual relations]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv: KhMAPO MOZ Ukrainy [in Ukrainian].

8. Krishtal', V. V., Andruk, G. P. (1996) *Seksual'naya garmoniya supruzheskoy pary [Sexual harmony of a married couple]*. Kharkiv: Veles [in Ukrainian].

9. Rodzhers, K. (2001). Psykhohohiia podruzhnikh vidnosyn. Mozhlyvi al'ternatyvy [Psychology of marital relations. Possible alternatives]. Moskva: Eksmo. URL: <http://socio.125mb.com/psihologiya-suprujeskih-otnosheniy-vozmojnyie.html> [in Russian].

10. Andryeyeva, T. V. (2005). Psykhohohiia suchasnoyi sim'yi. [Psychology of the modern family]. Sankt-Peterburg: Rech'. URL: <http://socio.125mb.com/psihologiya-sovremennoy-semi-monografiya-spb.html> [in Russian].

11. Bondar S. (2020). Emotsiini problemy ta nevrotychni stany pry porushenni zhyttiedialnosti simi [Emotional Issues and Neurotic States in Violation of a Family Life Activity]. *Psykhohohichni perspektyvy - Psychological Prospects Journal*, 35, 24–42 [in Ukrainian].

12. Mushkevych M. I. (2008). *Psykhologichnyi analiz hendernoi dyferentsiatsii strukturno-funktsiinykh kharakterystyk podruzzhzia* [Psychological analysis of gender differentiation of structural and functional characteristics of spouses]. Lutsk, 218–239 [in Ukrainian].

13. Shevchyshena, O. V. (2009). Vplyv sotsial'no-psykhologichnykh ustanovok na simeyne zhyttya ta vynyknennya konfliktiv u molodiy sim"yi [The influence of socio-psychological attitudes on family life and the emergence of conflicts in a young family]. *Problemy zahal'noyi ta pedahohichnoyi psykholohiyi - Problems of general and pedagogical psychology*, 2, 523–532 [in Ukrainian].

14. Khloponina, N. YE. (2003). Vplyv rol'ovykh ochikuvan' podruzzhzha na kharakter simeynoho spilkuvannya [The influence of role expectations of spouses on the nature of family communication,]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi - Current problems of psychology*, 3(2), 132–137 [in Ukrainian].

15. Voronina, T. N., Lukyanov, A. S. (2015). Psihologiya supruzheskoy izmenyi: Prichinyi, gotovnost, gendernyye razlichiya [Psychology of adultery: causes, preparedness, gender differences]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya – Modern problems of science and education*, 2. URL: <https://www.scienceeducation.ru/ru/article/view?id=22157> [in Russian].

16. McGee, T., & Kostrubala, T. (1964). The Neurotic Equilibrium in Married Couples Applying for Group Psychotherapy. *Journal of Marriage and Family*, 26(1), 77-82. doi:10.2307/349381

Received: 21.02.2021

Accepted: 14.03.2021

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОВНОЇ ГРИ ЯК ЗАСОБУ ВПЛИВУ НА СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ

Хайрулін Олег

Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського,
м. Київ, Україна,
oleg.khairulin.ph@gmail.com

Мета. Посилення ігрових, маніпулятивних аспектів сучасного комунікативного середовища, усього комплексу його впливів на особистість і соціальні процеси, актуалізує шерег ризиків і загроз, що пов'язані з можливим використанням інформаційного (медіа) простору для дестабілізації соціального благополуччя українського суспільства. Сучасні медіа-засоби і технології їх застосування дозволяють використовувати психологічні закономірності впливу інформації на свідомість, ціннісну, психоемоційну сфери та поведінку людини, наносити збиток її психологічному добробуту та безпеці. Тому наведене дослідження має на меті теоретично дослідити психологічні закономірності феномену мовної (мовленнєвої) гри як засобу впливу на свідомість людини, обґрунтувати семантико-психологічну детермінацію наслідків такого впливу.

Методи. У дослідженні застосовано методи абдукції, феноменологічної редукції, метод аналізу і систематизації наукових положень та підходів до вивчення психологічних закономірностей феномену мовної (мовленнєвої) гри, метод теоретичної реконструкції (моделювання) семантико-психологічної детермінації впливу інформаційних засобів на свідомість людини.

Результати. За результатами дослідження конкретизовано категоріально-понятійний зміст психологічних аспектів феномену мовної (мовленнєвої) гри у контексті використання її ефектів для впливу на психічну сферу людини. Актуалізовано атрибутивність наведених аспектів у процесах, що пов'язані з проблематикою інформаційно-психологічної безпеки особистості в сучасних умовах. Обґрунтовано семантико-психологічну детермінацію наслідків впливу інформаційних засобів, медіа на свідомість людини. Поглиблено наукові уявлення про характер впливу масової комунікації на психічну сферу людини через психологічні ефекти ігрової дії вербальної інформації. Встановлено, що психогенні ефекти медіа-впливу пов'язані передусім із перформативним характером інформаційних повідомлень та особливостями семантико-синтаксичної організації тексту. Наведені аспекти через механізми психічного системогенезу діють як пускові аферентації для мотиваційної активізації психіки адресата, його сприйняття та засвоєння інформації адресанта. Такі перформативні та семантико-синтаксичні властивості тексту представлені у

ньому лексемами-носіями ефектів активного навіювання.

Висновки. Результати дослідження дозволяють висновки про актуальність продовження психологічних та психолінгвістичних розвідок феномену мовної (мовленнєвої) гри як джерела і засобу маніпулятивного, індоктринального впливу на свідомість людини, а також про доцільність врахування психологічних особливостей явища мовної (мовленнєвої) гри в аналізі медіа-контенту, виявленні джерел інформаційно-психологічного (перформативного) впливу інформації на свідомість адресата та прогнозуванні наслідків такого впливу на особистість і соціальні процеси.

Ключові слова: медіа, гра, свідомість, текст, мовна гра, перформативність, інформаційно-психологічна безпека особистості, психологічний аналіз.

Oleg Khairulin. Psychological Aspects of Language Game as to Mean of Influence on Human Consciousness.

Purpose. Strengthening of game and manipulative aspects of modern communicative environment actualizes risks and threats which are related to the possible use of informative (medias) space for destabilization of social prosperity of Ukrainian society. Modern medias-facilities and technologies of their application allow to use psychological conformities to law of influence of information on human consciousness and behavior, to inflict the loss of human psychological welfare and safety. Therefore the brought research over has for an objective in theory to investigate psychological conformities to law of the phenomenon of language (talking) game as to the mean of influence on human consciousness, to ground semantic-psychological determination of consequences of such influence.

Methods. The methods of abduction, phenomenological reduction are applied in research. Also used method of analysis and systematization of scientific positions and going near the study of psychological conformities to law of the phenomenon of language (talking) game, method of theoretical reconstruction (modeling) of semantic-psychological determination from influence of informative facilities on human consciousness.

Results. On results research category-concept maintenance of psychological aspects of the phenomenon of language (talking) game is specified in the context of the use of her effects for influence on the psychical human sphere. The attributiveness the brought aspects over actualizes in processes which are related to problems of informatively-psychological safety of personality in modern terms. Semantic-psychological determination of consequences of influence of informative facilities, medias is reasonable on human consciousness. Scientific ideas are deep about character of influence of mass communication on the psychical sphere of man through the psychological effects of playing action of verbal information. It is set that the psychogenic effects of mediainfluence are related foremost to performative character of information messages and features of semantic-syntactic organization of text. The brought aspects over through the mechanisms of psychical system-genesis operate as stimulant for motivational activation of psyche of addressee, his perception

and mastering of information of sender. Such performative and semantic-syntactic properties of text are presented in him by the lexemes-transmitters of effects of active suggestion.

Conclusions. Research results allow conclusions about actuality of continuation of psychological and psycholinguistic secret services of the phenomenon of language (talking) game as a source and mean manipulative, indoctrinal influence on human consciousness and also about expedience of account of psychological features of the phenomenon of language (talking) game in the analysis of mediacontent, exposure of sources of informatively-psychological (performative) influence of information on consciousness of addressee and prognostication of consequences of such influence on personality and social processes.

Keywords: medias, game, consciousness, text, language game, performativity, informatively-psychological safety of personality, psychological analysis.

Хайрулин Олег. Психологические аспекты языковой игры как средства воздействия на сознание человека.

Цель. Усиление игровых, манипулятивных аспектов современной коммуникативной среды актуализирует риски и угрозы, которые связаны с возможным использованием медиа для дестабилизации социального благополучия украинского общества. Современные медиа-средства и технологии их приложения позволяют использовать психологические закономерности влияния информации на сознание и поведение человека, наносить ущерб его психологическому благосостоянию и безопасности. Поэтому приведенное исследование имеет целью теоретически исследовать психологические закономерности феномена языковой (речевой) игры как средства влияния на сознание человека, обосновать семантико-психологический детерминизм последствий такого влияния.

Методы. В исследовании применены методы абдукции, феноменологической редукции, метод анализа и систематизации научных положений и подходов к изучению психологических закономерностей феномена языковой (речевой) игры, метод теоретической реконструкции (моделирование) семантико-психологического детерминизма влияния информационных средств на сознание человека.

Результатами исследования конкретизировано категориально-понятийное содержание психологических аспектов феномена языковой (речевой) игры в контексте использования ее эффектов для влияния на психическую сферу человека. Актуализирована атрибутивность приведенных аспектов в процессах, которые связаны с проблематикой информационно-психологической безопасности личности в современных условиях. Обоснован семантико-психологический детерминизм последствий влияния медиа на сознание человека. Углублены научные представления о характере влияния массовой коммуникации на психическую сферу человека посредством психологических эффектов игрового действия вербальной информации. Установлено, что психогенные эффекты медиа-влияния связаны прежде всего с перформативным

характером інформаційних повідомлень і особливостями семантико-синтаксическої організації тексту. Приведені аспекти через механізми психічного системогенеза діють як аферентації для мотиваційної активізації психіки адресата, його сприйняття і усвоєння інформації адресанта. Такі перформативні і семантико-синтаксическіє властивості тексту представлені в ньому лексемами-носітелями ефектів активного впливу.

Висновки. Результати дослідження дозволяють зробити висновки про актуальність продовження психологічних і психолінгвістических досліджень феномена мовної (мовної) гри як джерела і засобу маніпулятивного, індоктринального впливу на свідомість людини, а також про цілесобразність урахування психологічесеских особливостей мовної (мовної) гри в аналізі медіа-контенту, виявленні джерел інформаційно-психологічесеского (перформативного) впливу інформації на свідомість адресата і прогнозуванні наслідків такого впливу на особистість і соціальні процеси.

Ключеві слова: медіа, гра, свідомість, текст, мовна гра, перформативність, інформаційно-психологічесеска безпека особистості, психологічесеский аналіз.

Вступ. Сучасні умови життєдіяльності людини і суспільства характеризуються неперервним та поступовим накопиченням ознак критичної невизначеності, дефіциту передбачуваності, раціональних засновків для продуктивного прийняття рішень та соціальної взаємодії. Такі умови стали одним із засобів так званої гібридної або асиметричної війни. На сьогодні засоби гібридної війни активно використовуються суб'єктами геополітичного протистояння, зокрема керівництвом Російської Федерації. Геополітична стратегія цієї країни передбачає досягнення військово-політичних цілей, зокрема й через використання інформаційного (медіа) простору. На теренах Російської Федерації активно поширюються наукові дискурси гейміфікації (іграїзації) та дотичного до ігрової тематики рефлексивного управління. У більшості ігровий, маніпулятивний характер сучасного глобального комунікативного середовища, усього комплексу його впливів на особистість і суспільство підкреслюється висновками самих російських дослідників (Кара-Мурза, 2000; Новиков, Чхартишвили, 2003; Смолян, 2013; Навасартян, 2017).

Представники російської психологічної школи зауважують (О.К. Тихомиров та ін.): «життя показало, що дослідження ігрової діяльності, яка реалізується в новому інформаційному середовищі, може вважатися одним із найбільш актуальних завдань»

(Войскунский спіавт., 2009: 85).

За наведених обставин, що уможлиблюють реальні загрози добробуту і соціальної стабільності українського суспільства, вітчизняна психологія повинна своєчасно і якісно робити свій внесок у справу стримування й усунення соціальних наслідків від комунікативної активності зовнішніх недружніх сил, використання інформаційного (медіа) простору для дестабілізації соціального благополуччя українського суспільства.

Грунтовна розробка ключових аспектів проблематики психогенного впливу інформації на людину відображена в працях психологів та представників психолінгвістичного напрямку Л. С. Виготського, Л. Вітгенштайна, Д. Остіна, Т. М. Титаренко, Л. В. Засекіної, Л. А. Найдьонової, С. Г. Денисюк, О. М. Кочубейник, Л. Ф. Компанцевої, Н. А. Агаєва, В. В. Зірки, К. О. Черемних, І. В. Александрук, О. О. Золотар, О. О. Селіванової, Д. Мак-Квейла, Д. Лакоффа, М. Джонсона та ін.

На ігрову природу комунікації і діяльності людини у ній вказує чисельна кількість досліджень широкого наукового, хронологічного і змістовного діапазону. Відповідно до них гра – це: засіб наслідування діяльності, навчання (Платон); джерело душевної рівноваги, гармонії душі й тіла, спосіб відпочинку і психічної розрядки (Аристотель, М. Лацарус); творче начало, що породжує світ культури (Ф. Шиллер, Й. Гейзінга); первинна форма залучення людини до соціуму (К. Гросс); атрибут культури і форма соціальної реалізації людиною власних прагнень, потягів (Р. Кайуа); соціальна умова буття (П. Бурд'є); активність, що формує фантазію, уяву, інтелект (Ф. Бейтендейк); різновид індивідуальної і колективної поведінки (К. Рейнуотер); форма творчості з певною метою (Ж. Піаже); спосіб самореалізації індивіда, структура його поведінки, основа комунікації та міжособистісного спілкування (Е. Берн); преадаптивна неутилітарна поведінка (О. Асмолов); модель комунікації або конституції тексту, в якій відтворюється несуперечливий контекст і слова вживаються у суворо визначеному сенсі (Л. Вітгенштайн) тощо.

Гра як модус діяльності атрибутивно передбачає інтеракцію (взаємодію), спілкування, комунікацію. Позбавлена циклічності, репродуктивного повторення, така, що має хоча б мізерну долю невизначеності, комунікація і є грою. Тобто комунікація у більшості – гра.

Аналіз актуальних розвідок щодо виконання завдань дослідження засвідчує, що переважні дискурси та проведені дослідження поступово зосереджуються в контурі з центром, який постає у вигляді феномену гри (Гейзинга, 1938; Вітгенштайн, 1958; Остін, 1964; Фурман, Шандрук, 2014). Методологічною та предметною платформою тут виступає теорія мовних (мовленнєвих) ігор Л. Вітгенштайна та концепція мовних актів і перформативності тексту Д. Остіна.

У національному науковому полі дослідження ігрової сутності комунікативних процесів представлено, зокрема, розвідкою С. Г. Денисюк, якою запропоновано здійснювати моделювання таких процесів з урахуванням психологічних закономірностей спілкування і масової комунікації на основі здобутків теорії ігор (Денисюк, 2015).

Мета статті полягає у спробі засобами наукової рефлексії здійснити теоретичне дослідження психологічних закономірностей феномену мовної (мовленнєвої) гри як засобу впливу на свідомість людини та атрибуту інформаційно-психологічної безпеки особистості в сучасних умовах, обґрунтувати семантико-психологічну детермінацію наслідків впливу інформаційних засобів, медіа на свідомість людини.

Методи та процедура дослідження. Стаття має характер теоретико-методологічної розвідки, тому основними методами дослідження є метод абдукції, феноменологічний метод, аналіз і систематизація наукових положень та підходів до вивчення психологічних закономірностей феномену мовної (мовленнєвої) гри як засобу впливу на свідомість людини, теоретична реконструкція (моделювання) семантико-психологічної детермінації впливу інформаційних засобів на людину.

Базовим атрибутом нашого дослідницького дискурсу, що визначає його змістовну сутність, є феномен тексту (від лат. *textum* – сплетіння, побудова, зв'язок) – знаково-мовної реалізації певної системи інформації та аспекти семантико-психологічного впливу інформації (тексту) на особистість людини. Українська дослідниця І. В. Александрук висновує, що кожен текст розглядається людиною як світ, а світ – як текст (Александрук, 2007: 21). Текст як загальний феномен та універсалія – це також і психологічна система, результат діяльності автора, продукт який ізоморфно несе в собі певні системні закономірності (Анохін, 1975; Засекіна, 2005). Механізми семантико-

психологічного впливу інформації на особистість людини ґрунтовно доліджено Л. В. Засекіною на основі встановлення системних закономірностей структурно-функціональної організації інтелекту особистості. Зокрема, за висновками дослідниці взаємодія суб'єкта з фізичним та соціальним світом відбувається через інтелектуальні процеси конструювання людиною дійсності у вигляді життєвих понять, що водночас оприявнює соціальні та особистісні взаємозв'язки у глобальному контексті людського існування (Засекіна, 2005).

Експлікація психологічних закономірностей впливу інформації на особистість людини відбувається в процесах мовної (текстової) комунікації через алгоритми «внутрішньої мови (Л. С. Виготський) і відповідні процеси інтеріоризації. Системні закономірності тексту вступають у взаємодію з аксіологічним змістом пам'яті адресата та завдяки законам пам'яті людини викликають у нього певні психологічні ефекти, які спроможні мати як позитивний, саногенний, так і негативний, патогенний, токсичний характер впливу. Патогенні психологічні ефекти завдяки закономірностям і механізмам рефлексії, законам пам'яті спроможні тривалий час зберігати свою актуальність для суб'єкта-адресата, набувати латентного та перманентного характеру. Так само тривалі патогенні комунікативні ефекти спроможні викликати у реципієнта негативні психічні стани різного змісту та глибини. Такими станами є, наприклад, деперсоналізація, втрата ідентичності, психологічна редукція. Подібні явища не дозволяють людині виявляти себе як особистість, ефективно самопрезентуватися у взаємодії з іншими людьми, продуктивно дотримуватися комунікативної раціональності. За таких умов можливі різного рівня зміни свідомості людини, поява відчуття втрати власного Я, систематичних хворобливих психоемоційних станів. Це негативно позначається на якості соціальної комунікації, побутового і професійного спілкування. В легкій формі деперсоналізація, втрата ідентичності та психологічна редукція спостерігаються у психічно здорових людей, однак подальший розвиток таких станів є ризикованим щодо вірогідності розвитку межевих психічних станів, психічного захворювання, формування та утвердження стійких форм девіантної поведінки.

Проблематика негативних, патогенних, інформаційно-токсичних психологічних ефектів, впливів текстів займає центральне місце в

предметному полі інформаційної безпеки людини і суспільства (Золотар, 2018). Зокрема, «інформаційно-психологічний вплив розглядається як вплив на свідомість та підсвідомість особистості й населення з метою внесення змін у їхню поведінку та світогляд; його базовими методами є переконання й навіювання» (Золотар, 2018: 218). Такий вплив в умовах масової комунікації, як підкреслює О. О. Золотар з посиланням на відповідну класифікацію О. В. Сидоренко, може здійснюватись через застосування механізмів і закономірностей 1) маніпуляції – прихованого від опонента впливу на нього, на його систему ставлень та орієнтацій; 2) емоційне зараження – передачу свого стану і ставлення іншій людині або групі осіб; 3) навіювання – навмисного свідомого впливу на підсвідомість людини або групи осіб з метою зміни їхнього стану або відношення до питання, а також створення схильності до певних дій (Золотар, 2018: 218).

Для нашого дослідження важливо встановити, які атрибути тексту як універсалиї та світоглядного феномену (Александрук, 2007: 21), лінійної послідовності знаків і матеріальної оболонки ідеальних результатів людської діяльності, спроможні здійснювати психологічний ефект на свідомість людини і яким чином це відбувається в процесі трансляції, перенесення, а за певних обставин й інкорпорації певних смислових концептів, у змістовлень від адресанта (відправника) до адресата (отримувача).

У ситуації, коли реципієнт засвоює зміст будь-якого тексту, семантико-синтаксичні властивості такого тексту як пускові аферентації процесів сприйняття та засвоєння через механізми психічного системогенезу, збуджують об'єкти пам'яті реципієнта, виводять такі об'єкти із загального депо пам'яті у його свідомість. Такі семантико-синтаксичні властивості тексту представлені в ньому конкретними лексемами та їх відношеннями. Водночас і актуалізовані текстом об'єкти пам'яті реципієнта, вербалізуючись у свідомості, також є лексемами (за внутрішньо-суб'єктним механізмом – семемами) «внутрішньої мови» (Л. С. Виготський) реципієнта. Вербалізація, лексемне оформлення об'єктів пам'яті під впливом обстановочних, текстових аферентацій відбувається на основі психологічних механізмів словесної асоціації та асоціативних законів та відповідних психологічних ефектів. Механізми словесної (семантичної) асоціації тут діють відповідно до ключового принципу

системогенезу – вивільнення компонентів системи від надлишкових ступенів свободи (Анохін, 1975). Тобто усвідомлення і розуміння пропозицій тексту відбувається шляхом *вивільнення асоціативних зв'язків лексем тексту та об'єктів пам'яті людини від надлишкових ступенів семантичної, значеннєвої свободи таких зв'язків*. Водночас певні семантико-синтаксичні властивості тексту спроможні або перешкоджати такому процесу, гальмуючи розуміння пропозицій тексту, або форсувати сприйняття реципієнтом пропозицій раніше аніж він оцінить щонайменше ризики для своєї ціннісної та психоемоційної сфери таких пропозицій. Наведені завади стабільного системогенезу сприймання тексту реципієнтом спроможні виступати як механізм індоктринації або «процес активного навіювання різними засобами певних ідеологічних поглядів... Індоктринація вважається різновидом маніпуляції свідомістю, «промиванням свідомості») (Золотар, 2018: 219).

Семантико-синтаксичні властивості тексту, що спроможні бути джерелами активного навіювання, індоктринації у семантичне ціннісне поле реципієнта певних смислів, також пов'язані із закономірностями психологічних законів пам'яті. Передусім ефективність та висока вірогідність індоктринального психологічного впливу на реципієнта пов'язані із законами зв'язку пам'яті з емоціями, мотивацією (потребами), з мисленням, законами незавершеної дії і краю. Емоційність тексту, передусім трансляція текстовими одиницями базових емоцій, наприклад здивування, страху, туги або відрази, пригнічує когнітивні процеси, процеси мислення, що спрямовані насамперед на критичне усвідомлення і вичерпне розуміння пропозицій тексту. Водночас емоції посилюють увагу людини до об'єкта, на який вони спрямовані, особливо виразно та впливово тоді, коли емоція досягає рівня афекту.

Глибина та поширення ефектів від психологічних та психолінгвістичних впливів семантико-синтаксичних властивостей текстів на свідомість людини пов'язані також із дією психологічних феноменів натуралістичної омани (*naturalistic fallacy* – англ.) та самовпевненості (*overconfidence phenomenon* – англ.). Відповідно суб'єкт неусвідомлено схиляється переоцінювати правильність своїх суджень, тяжіє до швидких або зручних рішень. Отже, за умов регулярного впливу текстів із певними семантико-синтаксичними і психологічними властивостями механізми натуралістичної омани та

самовпевненості спроможні ставати засобами «м'якої» індоктринації потрібних адресанту цінностей та переконань.

Обговорення результатів. За результатами проведеного нами аналізу в тексті можна визначати розлогий клас лексем, що є носіями ефектів активного навіювання, індоктринації вигідних авторові, адресанту смислів. Такими лексемами спроможні бути: 1) перформативні лексеми або лексеми з характеристиками іллокуції чи перлокуції (закони зв'язку пам'яті з емоціями та мотивацією, ефект емоційного посилення уваги); 2) лексеми, що відіграють у реченні або більш складній мовленнєвій одиниці (як компоненти певного рівня в тексті) роль семантичного системоутворюючого фактору (всі закони пам'яті); 3) лексеми, що синтаксично розміщені на початку та наприкінці тексту або лексеми вищого рівня (закон (ефект) краю); 4) лексеми, що гальмують або спотворюють критичне розуміння пропозицій тексту задіянням семантичної варіативності, логічної незавершеності, плутанини, алогічності (закон незавершеної дії або ефект Зейгарнік, порушення принципу кооперації Х.-П. Грайса); 5) лексеми, що спроможні стимулювати виникнення у реципієнта ефекту Барнума через пряме звернення до адресата, формування у нього ілюзії персональної значущості щодо тематики тексту. Такі класи лексем активного навіювання, індоктринації вигідних адресантові смислів в умовах масової комунікації виступають як засоби використання закономірностей «мовної гри» (Вітгенштайн, 1958; Остін, 1964).

Психолінгвістичні механізми індоктринації надають головному суб'єкту мовної гри – ініціатору існування тексту, можливість дистанційно, перманентно, довготривало та певною мірою приховано отримувати результати у вигляді потрібних такому суб'єкту змін у переконаннях, цінностях, установках та поведінці реципієнта завдяки ефектам та смислам, що несе із собою текст.

Висновки та перспективи. Проведене теоретичне дослідження психологічних закономірностей феномену мовної (мовленнєвої) гри надало змогу актуалізувати психологічну проблематику психогенного впливу тексту (медіа-продукту) на свідомість людини; окреслити підходи до визначення місця і ролі мовної (мовленнєвої) гри як атрибуту інформаційно-психологічної безпеки особистості в сучасних умовах; обґрунтувати семантико-психологічну детермінацію наслідків впливу інформаційних засобів, медіа на

свідомість людини.

Психологічні та психолінгвістичні властивості конкретного тексту як феномену соціальної комунікації спроможні бути джерелами індоктринації у семантичне ціннісне поле адресата певних смислів, а також збурень у нього потрібних адресанту психоемоційних станів. Це відбувається завдяки психологічним законам незавершеної дії, зв'язку пам'яті з емоціями та мотивацією, закону краю, ефектів емоційного посилення уваги, феноменам натуралістичної омани та самовпевненості, ефекту Барнума. Структура відповідної концепції включає психологічну та семантико-синтаксичну диференціацію п'яти класів лексем відповідно до їх перформативно-критеріальних характеристик.

У перспективі вважаємо за доцільне здійснювати подальші психологічні та психолінгвістичні розвідки про роль і функціональне значення мовної (мовленнєвої) гри та явища перформативності тексту як атрибутивних складників медіа-комунікації. Перспективним прикладним завданням також вважаємо параметризацію наведених класів лексем відповідно до їх перформативно-критеріальних характеристик та можливого психогенного впливу тексту на свідомість людини.

Література

1. Агаєв, Н. А., Базарний, В. Т. Єфімова, В. В. Мараєва, В. В. Панін, В. В. Топальський, В. Л., (2014). Формування образу ворога у воєнно-політичному конфлікті. Київ: НДЦ ГП ЗС України.
2. Александрук, І. В. (2007). Теорія можливих світів: поняття завершеності/незавершеності, правдивості/неправдивості пропозиції. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*, 29–38.
3. Анохин, П. К. (1975). Очерки по физиологии функциональных систем. Москва: Медицина.
4. Витгенштейн, Л. (1999). Голубая книга. Москва: Дом интеллектуальной книги.
5. Витгенштейн, Л. (1994). Философские работы (Ч. 1.). Москва: Издательство «Гнозио».
6. Войскунский, А. Е., & Аветисова, А. А. (2009). Традиционные и современные исследования игрового поведения. *Методология и история психологии*, 4(4), 82–94.
7. Выготский, Л. С. (2000). Психология. Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс.
8. Жарков, Я. М., Компанцева, Л. Ф., Остроухов, В. В., Петрик, В. М., Присяжнюк, М. М., Скулиш, Є. Д. (2012). Історія інформаційно-психологічного протиборства. Київ: Наук.-вид. відділ НА СБ України.

9. Засєкіна, Л. В. (2005). Структурно-функціональна організація інтелекту. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія».
10. Зірка, В. В. (2005). Мовна парадигма маніпулятивної гри в рекламі. Автореф. дис. д-ра. філол. наук. Київ.
11. Золотар, О. О. (2018). Інформаційна безпека людини: теорія і практика. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк».
12. Кара-Мурза, С. Г. (2000). Манипуляция сознанием. Москва: Алгоритм.
13. Компанцева, Л. Ф. (2016). Соціальні комунікації для фахівців сектору безпеки та оборони. Київ: Видавець Карпенко В. М.
14. Лакофф, Д., Джонсон, М. (2004). Метафоры, которыми мы живем. Москва: Едиториал УРСС.
15. Мак-Квейл, Д. (2010). Теорія масової комунікації (Переклад О. Возьна, Г. Сташків). Львів: Літопис.
16. Навасартян, Л. Г. (2017). Языковые средства и речевые приемы манипуляции информацией в СМИ (на материале российских газет). Дис. канд. філол. наук. Саратов.
17. Найдьонова, Л. А. (2015). Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу. Кіровоград: Імекс-Лтд.
18. Немов, Р. С. (2007). Психологический словарь. Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС.
19. Новиков, Д. А., Чхартишвили, А. Г. (2003). Рефлексивные игры. Москва: СИНТЕГ.
20. Остин, Д. (2006). Три способа пролить чернила: Философские работы. Москва: Колопотина, Санкт-Петербург: Изд-во «Алетейя».
21. Давыдова, В. В., Запорожца, А. В. Ломова, Б. Ф. (Ред.). (1983). Психологический словарь. Москва: Науч.-исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. Педагогика.
22. Селіванова, О. О. (2008). Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля-К.
23. Смолян, Г. (2013). Рефлексивное управление – технология принятия манипулятивных решений. *Труды института системного анализа РАН*, 63(2), 54–61.
24. Степанов, О. М. (2006). Психологічна енциклопедія. Київ: «Академвидав».
25. Титаренко, Т. М., Кочубейник, О. М., Черемних, К. О. (2014). Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності. Київ: Міленіум.
26. Філософський енциклопедичний словник (2002). Київ: Абрис.
27. Фурман, А. В., Шандрук, С. К. (2014). Сутність гри як учинення. Тернопіль: ТНЕУ.
28. Хейзинга, Й. (2011). Homo ludens. Человек играющий. Санкт-Петербург: Изд-во Ивана Лимбаха.
29. Reber, A. S. (1995). *The Penguin dictionary of psychology* (2nd ed.). Harmondsworth: Penguin.

30. VandenBos & Gary, R. (2015). APA dictionary of psychology (1st ed.). American Psychological Association.

References

1. Ahaiev, N. A., Bazarnyi, V. T., Yefimova, V. V., Maraieva, V. V., Panin, V. V., Topalskyi, V. L., (2014). Formuvannia obrazu voroha u voienno-politychnomu konflikti [Formation of the image of the enemy in the military-political conflict]. Kyiv: NDTs HP ZS Ukrainy [in Ukrainian].
2. Aleksandruk, I. V. (2007). Teoriia mozhlyvykh svitiv: poniattia zavershenosti / nezavershenosti, pravdyvosti / nepravdyvosti propozyitsii [Theory of possible worlds: the concept of completeness / incompleteness, truth / falsity of the proposal]. *Linhvistyka XXI stolittia: novi doslidzhennia i perspektyvy - Linguistics of the XXI century: new research and perspectives*, 29–38 [in Ukrainian].
3. Anokhin, P. K. (1975). Ocherki po fiziologii funktsionalnykh sistem [Essays on the physiology of functional systems]. Moskva: Meditsina [in Russian].
4. Vitgenshteyn, L. (1999). Golubaya kniga [Blue book]. Moskva: Dom intelektualnoy knigi [in Russian].
5. Vitgenshteyn, L. (1994). Filosofskie raboty [Philosophical works]. (Ch. 1.). Moskva: Izdatelstvo “Gnozio” [in Russian].
6. Voyskunskiy, A. Ye., & Avetisova, A. A. (2009). Traditsionnye i sovremennye issledovaniya igrovogo povedeniya [Traditional and Contemporary Research on Play Behavior]. *Metodologiya i istoriya psikhologii - Methodology and History of Psychology*, 4 (4), 82–94 [in Russian].
7. Vygotskiy, L. S. (2000). Psikhologiya [Psychology]. Moskva: Izd-vo EKSMO-Press [in Russian].
8. Zharkov, Ya .M., Kompantseva, L. F., Ostroukhov, V. V., Petryk, V. M., Prsyazhniuk, M. M., Skulysh, Ye .D. (2012). Istoriia informatsiino-psykholohichnoho protyborstva [History of information and psychological confrontation]. Kyiv: Nauk.-vyd. viddil NA SB Ukrainy [in Ukrainian].
9. Zasiakina, L. V. (2005). Strukturno-funktsionalna orhanizatsiia intelektu [Structural and functional organization of intelligence]. Ostroh: vyd-vo Nats. un-tu “Ostrozka akademiia” [in Ukrainian].
10. Zirka, V. V. (2005). Movna paradyhma manipulyativnoi hry v reklamakh [Language paradigm of manipulative game in advertising]. *Extended abstract of candidate’s thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Zolotar, O. O. (2018). Informatsiina bezpeka liudyny: teoriia i praktyka [Human information security: theory and practice]. Kyiv: TOV «Vydavnychiy dim «ArtEk» [in Ukrainian].
12. Kara-Murza, S. G. (2000). Manipulyatsiya soznaniem [Consciousness manipulation]. Moskva: Algoritm [in Russian].
13. Kompantseva, L. F. (2016). Sotsialni komunikatsii dlia fakhivtsiv sektoru bezpeky ta oborony [Social Communities for Fakhivts in the Security and Defense Sector]. Kyiv: Vydavets Karpenko V. M [in Ukrainian].

14. Lakoff, D., Dzhonson, M. (2004). *Metafory, kotorymi my zhivem* [The Metaphors We Live By]. Moskva: Yeditorial URSS [in Russian].
15. Mak-Kveil, D. (2010). *Teoriia masovoi komunikatsii* [Theory of mass communication]. (O. Vozna, H. Stashkiv Trans). Lviv: Litopys [in Ukrainian].
16. Navasartyan, L. G. (2017). *Yazykovye sredstva i rechevye priemy manipulyatsii informatsiy v SMI (na materiale rossiyskikh gazet)* [Language tools and speech techniques for manipulating information in the media (based on the material of Russian newspapers)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Saratov [in Russian].
17. Naidonova, L. A. (2015). *Mediapsykhologhiia: osnovy refleksivnoho pidkhodu* [Media psychology: basics of reflexive approach]. Kirovohrad: Imeks-Ltd [in Ukrainian].
18. Nemov, R. S. (2007). *Psikhologicheskii slovar* [Psychological Dictionary]. Moskva: Gumanitar. izd. tsentr VLADOS [in Russian].
19. Novikov, D. A., Chkhartishvili, A. G. (2003). *Refleksivnye igry* [Reflexive games]. Moskva: SINTYeG [in Russian].
20. Ostin, D. (2006). *Tri sposoba prolit chernila: Filosofskie raboty* [Three Ways To Spill Ink: Philosophical Works]. Moskva: Kolopotina [in Russian].
21. Davydova, V. V., Zaporozhtsa, A. V., Lomova, B. F. (Eds.). (1983). *Psikhologicheskii slovar* [Psychological Dictionary]. Moskva: Nauch.-issled. in-t obshchey i pedagogicheskoy psikhologii Akad. ped. nauk SSSR. Pedagogika [in Russian].
22. Selivanova, O. O. (2008). *Suchasna linhvistyka: napriamy ta problem* [Modern linguistics: directions and problems]. Poltava: Dovkillia-K [in Ukrainian].
23. Smolyan, G. (2013). *Refleksivnoe upravlenie – tekhnologiya prinyatiya manipulyativnykh resheniy* [Reflexive control is a technology for making manipulative decisions]. *Trudy instituta sistemnogo analiza RAN - Proceedings of the Institute for Systems Analysis of the Russian Academy of Sciences*, 63(2), 54–61 [in Russian].
24. Stepanov, O. M. (2006). *Psikhologichna entsyklopediia* [Psychological encyclopedia]. Kyiv: «Akademvydav» [in Ukrainian].
25. Tytarenko, T. M., Kochubeinyk, O. M., Cheremnykh, K. O. (2014). *Psikhologichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoї sotsialnosti* [Psychological practices of constructing life in the conditions of postmodern sociality]. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
26. *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. (2002). Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
27. Furman, A. V., Shandruk, S. K. (2014). *Sutnist hry yak uchnennia* [The essence of the game as an act]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
28. Kheyzinga, Y. (2011). *Homo ludens. Chelovek igrayushchiiy* [Homo ludens. The man playing]. Sankt-Peterburg : Izd-vo Ivana Limbakha [in Russian].
29. Reber, A. S. (1995). *The Penguin dictionary of psychology* (2nd ed.). Harmondsworth: Penguin.
30. VandenBos & Gary, R. (2015). *APA dictionary of psychology* (1st ed.). American Psychological Association.

Received: 03.05.2021

Accepted: 19.05.2021

МЕТОДИКА «KIDS' SKILLS» ЯК СПОСІБ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДИТЯЧИХ ПРОБЛЕМ У НАВИЧКИ

Химко Марта

Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
м. Львів, Україна,
marta.leopoli@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2174-0716>

Мета. Розглянути природу небажаної поведінки, її причини та цілі, описати кроки та способи її діагностики. Описати центральні ідеї терапії, скерованої на вирішення, та її особливості в роботі з дітьми. Ознайомити з історією становлення методу «Kids' Skills» (дитячі навички), проаналізувати його теоретико-методологічну основу, описати основні етапи цього підходу.

Методи. У статті використано такі методи дослідження, як аналіз та узагальнення теоретичних джерел вітчизняних і зарубіжних учених із питань проблемної поведінки дітей, центральних ідей терапії, скерованої на вирішення, особливості роботи з проблемною поведінкою дитини та методики «Kids' Skills» (дитячі навички).

Результати аналізу теоретичних джерел дають змогу виділити й охарактеризувати ознаки небажаної поведінки у дітей та їхні цілі. Описано класифікацію чотирьох цілей небажаної поведінки, запропоновану Р. Дрейкусом, та її основні наслідки. Представлено головні кроки, які відіграють важливу роль для діагностики проблемної поведінки. У цій статті основний акцент робимо на підході до короткотермінової терапії, скерованої на вирішення, де пошук причини проблеми не є ключовим елементом роботи. Тому важливим є представлення та опис центральних ідей цього напрямку, а також його особливості у роботі з дітьми. Детально описано методику роботи з дітьми «Kids' Skills» (дитячі навички), розроблену фінським психіатром Беном Фурманом. Відображено шлях її становлення, теорії та підходи, які вплинули на створення програми.

Висновки. Метод «KS – дитячі навички» є ефективним інструментом допомоги дитині, покращує стосунки сімейної системи, формує новий конструкт мислення та ставлення до перешкод, які трапляються на життєвому шляху. В основі цього підходу – співпраця, віра у здібності дитини, бажання вчитися. Це структурований поетапний підхід до роботи з дітьми з доволі широким спектром психологічних та поведінкових проблем.

Ключові слова: короткотермінова терапія, небажана поведінка, kids'skills, дитячі навички, проблема, ресурс, емоційні проблеми, поведінкові проблеми, взаємодія, соціальне оточення, соціальна взаємодія.

Marta Khymko. The Kids' Skills method as the way to transform children's problems into skills.

Purpose. The article aims to examine the nature of unwanted behaviour, its reasons and objectives, characterize the steps and methods of its diagnosis. The study describes the central ideas of the solution-focused therapy and its peculiarities in work with children, acquaints with the history of the formation of the Kids' Skills method, analyzes its theoretical and methodological basis, and describes the main stages of this approach.

Methods. The article uses such research methods as analysis and generalization of theoretical sources of domestic and foreign scientists on issues of problem behaviour in children, central ideas of the solution-focused therapy, peculiarities of work with problem behaviour of a child and the Kids' Skills method.

Results. The results of theoretical sources analysis give grounds to single out and characterize the signs and objectives of unwanted children's behaviour. The classification of four objectives of unwanted behaviour and its main consequences suggested by Rudolf Dreikurs are described. The main steps that play a significant role in problem behaviour diagnosing are presented. This article focuses on a short-term therapy approach aimed at the solution where finding the cause of the problem is not the key element of the work. Therefore, it is significant to present and describe the central ideas of this approach, as well as its peculiarities in work with children. The Kids' Skills method of work with children developed by Finnish psychiatrist Ben Furman is described in detail. The way of its formation, theories and approaches that influenced the creation of the program are displayed.

Conclusions. The Kids' Skills method is an effective tool to help a child, improves relations of a family system, and forms a new construct of thinking and attitude to obstacles that occur in life. This approach is based on cooperation, faith in a child's abilities, and desire to learn. This is a structured, systematic approach in work with children with a rather wide range of psychological and behavioural problems.

Keywords: short-term therapy, Kids' Skills, children's skills, problem, resource, emotional problems, behavioural problems, interaction, social environment, social interaction.

Химко Марта. Методика «kids 'skills» как способ трансформации детских проблем в навыки.

Цель. Рассмотреть природу нежелательного поведения, его причины и цели, описать шаги и способы его диагностики. Описать центральные идеи терапии, направленной на решение, и ее особенности в работе с детьми. Ознакомить с историей становления метода «Kids'Skills – детские навыки»,

проаналізувати його теоретико-методологічну основу, описати основні етапи цього підходу.

Методи. В статті використані такі методи дослідження, як аналіз і обобщення теоретических джерел вітчизняних і зарубіжних учених по питанням проблемного поведіння дітей, центральних ідей терапії, направленої на рішення, особливості роботи з проблемним поведінням дитини і методики «Kids 'Skills – Дитячі навички».

Результати аналізу теоретических джерел дають основу виділити і охарактеризувати ознаки нежелательного поведіння у дітей і цілі. Описана класифікація чотирьох цілей нежелательного поведіння, запропонована Р. Дрейкусом, і його основні наслідки. Представлені основні кроки, які грають важливу роль для діагностики проблемного поведіння. В цій статті основний акцент робиться на підході до короткотривалої терапії направленої на рішення, де пошук причини проблеми не є головним елементом в роботі. Тому важливим є представлення і описання центральних ідей цього напрямку, а також його особливості в роботі з дітьми. Детально описана методика роботи з дітьми «Kids'Skills – дитячі навички», розроблена фінським психіатром Беном Фурманом.

Висновки. Метод «KS – дитячі навички» є ефективним інструментом при підтримці розвитку дитини, покращує стосунки сімейної системи, формує новий конструктивний мислення і стосунки до перешкодок, які трапляються на життєвому шляху. В основі даного підходу є співпраця, віра в здатності дитини, бажання навчатися. Це структурований поетапний підхід до роботи з дітьми з досить широким спектром психологічних і поведінческих проблем.

Ключеві слова: короткотривала терапія, нежелательне поведіння, kids'skills, дитячі навички, проблема, ресурс, емоційні проблеми, поведінческі проблеми, взаємодія, соціальне оточення, соціальне взаємодія.

Вступ. Проблема виховання в сучасному світі стає все більш актуальною. Здебільшого це пов'язано з особливостями розвитку сучасних дітей, які зростають у світі, що швидко змінюється через нові технології та нові вимоги буденності. На шляху становлення власної особистості дитина проходить через кілька вікових криз. Виникає безліч труднощів, конфліктів і взаємного непорозуміння. На сьогоднішні існує чимало підходів, які пропонують в різний, інколи суперечливий спосіб, вирішувати проблеми, які виникають у батьківсько-дитячих стосунках. В умовах сучасної пандемії особливо зростає кількість звернень до психологів, а питання вибору форми та

методу профілактики емоційно-соціально-поведінкових проблем у сімейній та освітній системі постає доволі гостро.

Фахівці часто розглядають проблеми дитини з точки зору симптомів порушення. Фокусуючись на проблемі, фахівець намагається зрозуміти причини проблемної поведінки, шукає тригери, які її провокують, розробляє схему виходу зі складної ситуації. Вважається, що причиною будь-якого непослуху є незадоволена потреба. Тому погана поведінка – це наче крик про допомогу. Для того, щоб допомогти дитині у складній ситуації, потрібно знайти причину проблеми та викоринити її.

Натомість методика «Kids'Skills – дитячі навички» змінює перспективу погляду на проблему. Будь-яка дитяча проблема розглядається з точки зору навички, яку дитина ще не засвоїла через свою незрілість. Адже є ситуації, коли ми не можемо змінити вплив минулого чи викоринити причину, проте ми можемо навчити дитину справлятися з проблемною ситуацією незалежно від передумов її виникнення.

Важливим кроком є перенесення акценту з проблеми на вміння, яке має набути дитина. Діти, як і дорослі, не люблять обговорювати власні проблеми і те, що їм не вдається. Проте вони з радістю будуть розповідати про свої вміння та зацікавлення. Ця методика базується на вирішенні проблеми з позиції дитини. Завдяки цьому незвичному підходу дитина розвиває власну компетентність та ефективність, при цьому формується й коло соціальної підтримки дитини. Така взаємодія учасників методу є позитивною не лише для самої дитини, але й для її оточення.

Методика «Kids'Skills – дитячі навички» – це інноваційний практичний підхід, який допомагає долати емоційні, поведінкові та соціальні проблеми, сформований у напрямі короткотермінової терапії, скерованої на вирішення.

Рис. 1. Перетворення проблеми в навички – підхід «Kids'Skills – дитячі навички»

Ефективність короткотермінової терапії, скерованої на вирішення (Solution Focused Brief Therapy – SFBT), було підтверджено численними дослідженнями (Carr, Hartnett, Brosnan & Sharry, 2016; Gong, Xu, 2015; Kim, 2008; Schmit, Schmit, Lenz, 2016), внаслідок яких отримані позитивні результати, які часто досягались за значно коротший термін порівняно з іншими психотерапевтичними підходами (наприклад, біхевіоральна, системна чи гештальт-терапія) (Gingerich, Kim, Stams, G.J.J.M., & Macdonald, 2012). Варто додати, що цей метод базується на співпраці терапевта та клієнта, які є партнерами в пошуку вирішення проблеми. Це дає змогу зробити терапевтичний процес більш екологічним (Medina, Beyeback, 2014). Результати десяти метааналізів, емпіричних досліджень та систематичних спостережень підтверджують також ефективність SFBT в роботі з дітьми, молоддю (Carr, Hartnett, Brosnan & Sharry, 2016; Gong, Xu, 2015; Kim, 2008) та дорослими людьми (Kim, 2008; Schmit, Schmit, Lenz, 2016).

На відміну від психодинамічної терапії або традиційних підходів, що, акцентують увагу на проблемах і травмах дитинства, терапевти, орієнтовані на вирішення цих проблем, стверджують, що зосередження на причині проблем не є необхідним, оскільки клієнти вже мають досвід, навички та силу, що необхідні для подолання труднощів (Berg, Steiner, 2003). Терапевти, орієнтовані на вирішення проблем, зауважили, що занурення у проблему часто спричиняє вкорінення самої проблеми, яке потім стає фокусом «лікування».

Мета статті та завдання: розглянути природу небажаної поведінки, її причини та цілі, описати кроки та способи її діагностики. Описати центральні ідеї терапії, скерованої на вирішення та її особливості в роботі з дітьми. Ознайомити з історією становлення методу «Kids' Skills – дитячі навички», проаналізувати його теоретико-методологічну основу, описати основні етапи цього підходу.

Методи та процедура дослідження. У статті використано такі методи дослідження, як аналіз та узагальнення теоретичних джерел вітчизняних і зарубіжних учених із питань проблемної поведінки дітей, центральних ідей терапії, скерованої на вирішення, особливості роботи з проблемною поведінкою дитини та методики «Kids' Skills – Дитячі навички».

Обговорення результатів. Питання небажаної поведінки. Проблемна поведінка – це така, яка може призвести до проблем в адаптації (Жмуров, 2012). Якщо пригадати, що проблема з грецької – це завдання, трудність, то можна подивитися на неї з боку дорослого, який мав би допомогти дитині з нею справитися.

Проблемна поведінка формується переважно впродовж певного часу і часто утримується, хоча батьки всілякими засобами намагаються розв'язати цю проблему. Погіршуються відносини між батьками та дітьми, з'являється гнів і почуття фрустрації. Батьків ніхто не вчив, як поводитися з дитиною, а діти не можуть виховувати самих себе. В результаті батьки, які знаходяться в складній ситуації, намагаються зарадити собі якнайкраще або теж шукають когось, у кого можуть знайти допомогу й пораду.

Будь-яка поведінка дитини – це відповідь, хоч не завжди й усвідомлена. Небажані ситуації – це ті, в яких у дитини з'являється поведінка, що перешкоджає як дорослим, так і дітям, негативно впливає на атмосферу вдома, а також на взаємини в сім'ї. Найчастіше вона проявляється тоді, коли цілі дорослого й дитини не збігаються, а діти часто отримують суперечливі комунікати, через що й не знають, як їм учинити.

Небажана поведінка проявляється в різний спосіб, і найчастіше це:

- Відмова співпрацювати
- Ігнорування прохань дорослого
- Істерики
- Порушення дисципліни в школі
- Агресивна поведінка стосовно інших
- Провокаційна поведінка
- Відсутність уваги на уроці
- Брехня
- І т.д.

У 40-х роках ХХ сторіччя американський педагог і психолог Рудольф Дрейкурс (Дрейкурс, 2011) запропонував класифікацію мотивів поганої поведінки дітей. Саме він (слідуючи за А. Адлером) зацікавився, якої цілі допомагає досягти та чи та небажана поведінка дитини. На його думку, таких цілей є чотири:

1. Боротьба за увагу. Діти, які мають цю мету, постійно зачіпають дорослого, сперечаються, поводяться незручно, вимагають

надмірної турботи, ліняться, можлива забудькуватість, надмірна чутливість та лякливність; надмірне трудолюбство, бажання бути першим, впертість, хвалькуватість, пустослів'я, надоїдливність. У батьків така поведінка викликає роздратування.

2. Боротьба за владу. Проявляється через бунтівну поведінку: «Я сам!», «Ви мене не змусите!» «Хочу й роблю», суперечки, дії наперекір, забудькуватість, впертість, бездіяльність. Батьки реагують злістю та гнівом.

3. Протест (помста). Такі діти цілеспрямовано вражають в найболючіше місце, ревнують, йдуть на конфронтацію, проявляють жорстокості, правопорушення, крадіжки. Батьки в цьому випадку відчують образу.

4. Втрата віри в себе (ухиляння). В такому випадку дітям притаманна низька самооцінка, низька шкільна успішність, такі діти «нічого не хочуть». Підкреслюють особисті слабкості, переконують у неспроможності та власній нездарності. У батьків з'являється відчуття безнадії та відчаю.

Діагностика небажаної поведінки. Психологічних методик, які б допомогли визначити види небажаної поведінки, немає. Проте найважливішим на цьому етапі є уважне спостереження. Для того, щоб заміряти небажану поведінку, потрібно звернути увагу на те:

- як довго вона триває у часі,
- як часто проявляється (протягом дня, тижня),
- наскільки вона перешкоджає чи загрожує іншим.

Спостереження за поведінкою можна проводити за формулою «А – В – С», яку запропонувала К. Саттон (Sutton, 1992) у своїй методиці роботи зі складною поведінкою. Літера А позначає події, які передували небажаній поведінці, або те, що відбувалося безпосередньо перед нею; В – означає саму поведінку або те, що дитина робить і говорить в конкретний момент; С – наслідок поведінки дитини або те, що діється безпосередньо після прояву такої поведінки.

К. Саттон вважає, що є чотири можливі наслідки небажаної поведінки і вони представлені на рисунку 2.

Рис. 2. Вплив позитивних та негативних наслідків на поведінку дитини

Розглянемо детальніше.

1. *Нагородження* (зміцнення поведінки). Якщо дитина щось зробить і результатом цієї діяльності буде щось приємне, тоді, ймовірно, дитина повторить ту саму поведінку в майбутньому. Це називається «позитивне підкріплення».

2. *Згасання поведінки*. Якщо дитині щось вдається, проте в результаті нічого не відбувається або воно ігнорується, то така поведінка проявлятиметься щораз рідше.

3. *Негативне підкріплення*. Якщо дитина проявляє небажану поведінку, проте досягає цілі (наприклад, маминої уваги), тоді це провокує повторення такої поведінки в майбутньому.

4. *Відсутність підкріплення*. Натомість, якщо дитина проявляє небажану поведінку, проте не отримує бажаного результату, ймовірно, що така поведінка з часом проявлятиметься рідше.

Процес адаптації до світу дитини розпочинається з моменту її народження. Оскільки дитина не має можливості відразу формувати й оформляти свої думки за допомогою мови, а також через незрілість кори головного мозку не розуміє своїх почуттів та емоцій, тоді вона починає застосовувати різні форми поведінки, які доступні для її віку. Для досягнення бажаної мети дитина залучає зазвичай арсенал негативних емоційних та поведінкових проявів, оскільки іншими інструментами вона ще не оволоділа.

Філософія терапії, скерованої на вирішення (ТСВ). Творцями Короткотермінової терапії, скерованої на вирішення (Solution-Focused Brief Therapy (SFBT)), були Стів де Шезер та Інсу Кім Берг, які в 70-х рр. ХХ ст. почали формувати нову концепцію в психотерапевтичній роботі у Мілвокі (США). Названий підхід черпає з ідей М. Еріксона, наративної та системної терапії, позитивної та гуманістичної психотерапії, з філософії конструктивізму. Найважливіші ідеї так званої «центральної філософії» ТСВ (Kosman, 2013) полягають ось у чому:

1. Якщо не зламалось – не ремонтуй: не потрібно змінювати те, що є дієвим і приносить результат.

2. Якщо діє – роби цього більше: потрібно повторювати ту поведінку, яка є помічною і провадить до конструктивного вирішення.

3. Якщо не діє – не роби цього, а зроби щось інше: базується на свідомості та вмінні окреслити надієві способи, які не приносять результату.

Для терапевта ТСВ характерна позиція «незнання» – ми не знаємо краще і більше, ніж наші клієнти, бо терапія скерована на їхнє життя, в якому саме вони є найкращими експертами (Świdarska, 2019). Кожен клієнт є іншим, має свою історію, проблему та шляхи її вирішення, тому не існує готових шаблонів для вирішення проблеми. Те, чим керується терапевт, – це знання терапевтичного процесу, відповідних технік, позиція підтримки та зацікавлення і відповідно поставлені запитання.

У традиційних підходах поняття «опору» є природньою позицією, яка підлягає інтерпретації та аналізу. У випадку ТСВ цікавим є тлумачення «опору», що розглядається як інформація для терапевта, який робить щось не так, оскільки його дії не сприяють прогресу клієнта. Перспектива терапевтичної роботи скерована на теперішній час та майбутнє. Минулий досвід клієнта теж обговорюється в ключі пошуку сильних сторін та цінного досвіду клієнта.

Терапія, скерована на вирішення в роботі з дітьми. Методика «Kids' Skills – дитячі навички» була опрацьована в 90-ті рр. ХХ ст. у Фінляндії психіатром, психотерапевтом Бенном Фурманом (Furman, 2010) та його колегою Тапані Ахолою. Ця програма початково була практичним інструментом, збіркою практичних порад, думок, як

конструктивно справлятися з проблемами дітей дошкільного віку. На сьогодні існує модифікована версія, яка застосовується до старших дітей, молоді та дорослих. Джерелом натхнення творців методу стала еріксонівська терапія (Мілтон Еріксон), короткотермінова терапія, скерована на вирішення (Стів де Шезер, Інсу Кім Берг) та нараційна терапія (М. Вайт та Д. Епстон). «Kids' Skills – дитячі навички» як метод короткотермінової терапії дотримується таких принципів і переконань:

- Бачити особу, а не проблему.
- Концентруватись на ресурсах, а не на нестачі чогось.
- Досліджувати можливі та корисні напрями, визначати цілі.
- Тракувати клієнта як експерта у всіх сферах життя.
- Проявляти повагу та прийняття вибору клієнта.
- Будь-яка поведінка – форма співпраці.
- Співпраця між дітьми та дорослими, що базується на повазі, більш продуктивна, ніж конфронтація.
- Цілі, сформовані дитиною, більш реальні, ніж цілі, поставлені дорослими.

У методі «Kids' Skills – дитячі навички» основну увагу приділяють засвоєнню певного вміння, а не розмові про проблему, тому основним експертом у ньому виступає дитина. Саме дитина вирішує, яких навичок навчитися, а отже, звертають увагу на сильні сторони дитини та раніше засвоєні навички. Також детально обговорюють малі кроки та прогрес, які постають значними факторами мотивації.

Рис. 3. Переваги здобуття цієї навички – підхід «Kids' Skills – дитячі навички»

Метод «Kids' Skills – дитячі навички» робить вагомий акцент на соціальній взаємодії та на тому, як діти можуть вчитися один в одного. У цьому сенсі він має тісний взаємозв'язок із теорією соціальної культури та спільнотою навчання, в якій психолог Лев Виготський стверджує, що соціальна взаємодія передуює розвитку (Vygotsky, 1978). Теорії Виготського наголошують на фундаментальній ролі соціальної взаємодії у розвитку пізнання (Vygotsky, 1978), оскільки він твердо вірив, що спільнота відіграє центральну роль у процесі «осмислення». Виготський приділяє значення соціальним чинникам, що сприяють когнітивному розвитку. На думку Виготського, середовище, в якому ростуть діти, впливатиме на те, як вони думають і про що думають. Міцні стосунки є ключовими для запобігання розвитку соціально-емоційних проблем (Bricker, Davis, Squires, 2004). Підхід Kids' Skills допомагає створювати міцні зв'язки між дорослими та дітьми та розширювати соціальну мережу дитини й сім'ї. Дж. Шонкофф і Д. Філіпс (Shonkoff, Phillips, 2000) наголошують на значенні цієї соціальної мережі як на важливому профілактичному факторі для подальших проблем психічного здоров'я.

Методика навчання навичок допомагає вирішувати доволі широкий спектр проблем: страхи, неадекватну поведінку, проблеми концентрації уваги, харчування, сон, самотійність, дитячі істерики, погані звички тощо. Також цей метод допомагає полегшити стан дитини у таких порушеннях як РДУГ, нав'язливі стани, емоційна нестабільність тощо, оскільки дитина вчиться контролювати свою поведінку. «Дитячі навички» наближені до принципів, викладених Г. Ньюфельдом та Г. Мате (Neufeld, Maté, 2004). Автори пишуть про те, що діти застрягли в моделях поведінки через «захищеність». Вони описують дітей, яким важко вчитися через те, що щось не працює, їм бракує ініціативи та креативності, а також імпульсивності, категоричності мислення та протидії волі. З такої точки зору робота зі «застряглою дитиною» має бути зосереджена не на проблемі, а на стосунках та взаємодії. Г. Ньюфельд і Г. Мате стверджують, що бажання навчатись приходить через прихильність. Тому важливо:

- заохочувати та підтримувати дітей так, щоб вони могли отримати вміння для подолання проблеми;
- запросити дитину до гри навчання нової навички, а не пробувати боротися з труднощами та проблемами;

- поважати дитину, а не звинувачувати дитину, батьків чи вчителів через прояв труднощів;
- будувати автентичну співпрацю;
- розвивати співпрацю довкола дитини з іншими членами родини, оточенням;
- запросити батьків, учителів та інших осіб стати активними учасниками навчання та підтримки дитини.

На початковому етапі переглядають потреби дитини та вирішують, що дитина повинна вдосконалити, обговорюють з дитиною, яких навичок було б корисно навчитися, щоб усунути проблему. Досліджують, що сім'я любить робити разом, вивчають таланти та здібності дитини з метою формування позитивного досвіду. Це породжує визнання та переконання, що хоча поведінкові проблеми можуть бути частиною життя сім'ї, вони вирішувані, і тому їх треба розглядати як тимчасові. Розмова, заснована на сильних сторонах, задає тон оптимізму та надії, полегшує побудову позитивних рішень (Berg, Steiner, 2003). Такий підхід сприяє подоланню спротиву, а співпраця між дитиною та батьками встановлюється легше. Стів де Шезер (De Shazer, 1991) зазначає, що люди не можуть чинити опір власним ідеям. Хоча обговорення може включати опис проблеми, причини проблеми не обговорюються, оскільки виявлення причин не є необхідним аспектом для побудови вирішень. Досить часто саме вирішення не пов'язане зі способом розвитку проблеми (Nichols, Schwartz, 2004).

Метод «Kids' Skills – дитячі навички» – це 15-крокова програма роботи з дітьми (Furman, 2010), яка включає такі важливі компоненти:

1. Перетворити проблему у вміння, якого дитина може навчитися. Перший крок – це пошук уміння, якого необхідно дитині навчитися. І це, насправді, нелегкий крок, оскільки перевести фокус із проблеми на позитиви виявляється завданням доволі складним. Дорослим легко говорити про проблеми, осуджувати та нарікати, проте, як тільки змінюється ракурс зі звинувачень на пошуки нових вмінь, розмова стає конструктивною.

2. Узгоджуємо з дитиною, якого вміння вона буде навчатися. Засвоєння навички буде працювати в тому випадку, коли ініціатива виходитиме від дитини. Навіть якщо із запитом прийшли батьки, то

важливо почути від дитини згоду, що вона хоче навчатися цього вміння.

3. Допомагаємо дитині пізнати користь, яка виникає через розвиток цього вміння. Пошук переваг, які надає володіння тією чи тією навичкою, – основне джерело мотивації для дитини. Важливо, щоб дитина зрозуміла, які переваги вона отримає, оволодівши цією навичкою.

4. Запрошуємо дитину дати назву свого вміння. Дитині пропонують надати назву тому вмінню, якого вона навчатиметься.

5. Шукаємо з дитиною «символ сили», який стане її помічником. «Символ сили» – це символ внутрішньої сили дитини, який може бути вигаданим другом чи супергероєм, проте це той, хто може навести на думку, у який спосіб можна подолати проблему та формувати навички.

6. Запрошення спільників, які будуть підтримувати та допомагати дитині. Шлях оволодіння новою навичкою значно легший, коли є підтримка та заохочення інших людей. Ми всі потребуємо підтримки оточення, а дитина тим більше.

7. Формування впевненості в дитині. На цьому етапі завданням є допомогти дитині сформувати стійку впевненість у тому, що вона зможе досягнути ціль.

8. Планування святкування. Це найцікавіший момент, якого очікують діти. Це один зі стимулів, який посилює мотивацію. Святкування – це не лише винагорода, це підтвердження того, що дитина опанувала бажану навичку та зробила крок назустріч дорослому життю.

9. Уточнення елементів навички – це деталізований план, конкретні дії чи вислови, які необхідно тренувати, щоб оволодіти навичкою.

10. Інформування оточення про освоєння навички.

11. Створюємо план тренування навички. Для того, щоб навчитись – потрібно тренуватись, тому важливо обдумати, в який час та в який спосіб дитина буде практикувати засвоєння навички.

12. Створюємо нагадування. Часом дитина може забути про те, що вивчає нове вміння. Тому варто прийняти рішення, як потрібно реагувати та нагадувати дитині про оволодіння навичкою у такий спосіб, щоб не засмучуватись і не розчаровуватись.

13. Святкуємо успіх. Це, певним чином, поширення інформації про те, що дитина володіє новим умінням, а також подяка людям, які підтримували її в цьому процесі.

14. Передання знань іншим. Переказати свої знання іншим – це ефективна модель закріплення навички. Отже, дитина виступає експертом у вирішенні певної проблеми та допомагає іншим навчитись нового вміння, а це, зі свого боку, покращує самооцінку дитини.

15. Перехід до нової навички. Отриманий позитивний досвід збільшує впевненість у собі та мотивацію, тому дитина може перейти до оволодіння новою навичкою.

Підхід Kids'Skills сприяє екологічній перспективі людської взаємодії, де, як і в екосистемі, члени команди не функціонують ізольовано й оцінюють переваги та успіхи один одного. Згуртованість соціальної системи створюється через колективні обговорення та спільну діяльність, спрямовану на підтримку дитини у засвоєнні цієї нової навички. Також екологічність цього підходу проявляється шляхом впровадження навичок у певну діяльність, а не як практика, встановлена у визначений час «терапії».

Висновки і перспективи. Питання небажаної поведінки у сучасному світі постає доволі гостро, оскільки вона впливає на взаємодію з соціальним середовищем. Ініціаторами визначення поведінки дитини як проблемної зазвичай виступають батьки, вихователі або вчителі, коли дитина приходить у заклад освіти. Вважається, що є чотири основні цілі, яких намагається досягти дитина, застосовуючи прояви небажаної поведінки: боротьба за увагу, боротьба за владу, протест та втрата віри в себе. Залежно від батьківської реакції (позитивне підкріплення, негативне підкріплення, ігнорування чи відсутність підкріплення) діти можуть або збільшити кількість проявів позитивної поведінки, або зменшити кількість проявів негативної.

Терапія, сконцентрована на вирішенні, виникає на перехресті різних традиційних підходів, її ціллю є пошук вирішення (розв'язку), а не концентрація на проблемі та пошук її причин. Вважають, що в процесі пошуку рішення проблеми активізуються перевірені клієнтом його вміння та ресурси, які з допомогою терапевта він перебудовує в бажану дійсність. Такий підхід вимагає проаналізувати потреби (а не проблеми) клієнта, його ресурси, сильні сторони (а не дефіцити та

порушення), досягнення (а не поразки), винятки в проблемній ситуації.

Основні принципи роботи в напрямі ТСВ з дітьми були описані І. К. Берг та Т. Штайнер, які наголошували, що важливим моментом в роботі з дітьми є достосувати мовлення дорослого до дитячого рівня, а також не зациклюватись на проблемі, оскільки діти цього не люблять. Натомість важливим є шукати ті вміння, які допоможуть знайти вихід з неприємної ситуації.

Метод «KS – дитячі навички» є ефективним інструментом у підтримці розвитку дитини, покращує стосунки сімейної системи, формує новий конструкт мислення та ставлення до перешкод, які трапляються на життєвому шляху. В основі цього підходу є співпраця, віра у здібності дитини, бажання вчитися. «KS – дитячі навички» – це структурований поетапний підхід до роботи з дітьми з доволі широким спектром психологічних та поведінкових проблем. Методика передбачає 15 кроків, які є прості та структуровані, їх можна гнучко адаптовувати й видозмінювати залежно від запиту та сімейної ситуації.

Перспективою подальших досліджень є застосування цього методу в індивідуальній і груповій роботі, проведення та підтвердження його ефективності.

Подяка

Висловлюю подяку Бену Фурману за підтримку та наданий дозвіл на використання рисунків методики Kids' Skills для публікації у цій статті.

Література

1. Berg, I. K., Reuss, N. H. (1997), *Solutions Step by Step*, Norton.
2. Berg, I. K., & Steiner, T. (2003). *Children's solution work*. New York: W.W. Norton & Co.
3. Bricker, D., Davis, M., & Squires, J. (2004). Mental health screening in young children. *Infants and Young Children*, 17(2), 129–144.
4. Carr, A., Hartnett, D., Brosnan E., & Sharry, J. (2016). Parents plus systemic, solution focused parent training programs: Description, review of the evidence base, and meta analysis. *Family Process*, 56(3), 652–668. DOI:10.1111/famp.12225.
5. De Shazer, S. (1991). *Putting difference to work*. New York: W.W. Norton & Co.
6. Furman, B. (2010). *Kids' skills in action: Stories of playful and practical solution-finding with children*. Bendigo: Innovative Resources.

7. Gingerich, W. J., Kim, J. S., Stams, G.J.J.M., & Macdonald, A. J. (2012). Solution-focused brief therapy outcome research. In C. Franklin, T. S. Trepper, W. J. Gingerich, & E. E. McCollum (Eds.), *Solution-focused brief therapy: A handbook of evidence-based practice*, 95–111. New York: Oxford University Press.
8. Gong, H., & Hsu, W. (2017). The effectiveness of solution-focused group therapy in ethnic Chinese school settings: A meta-analysis. *International Journal of Group Psychotherapy*, 67(4), 383–409.
9. Gong, H., & Xu, W. (2015). A meta-analysis on the effectiveness of solution-focused brief therapy. *Studies of Psychology and Behavior*, 13(6), 799–803.
10. Kim, J. S. (2008). Examining the effectiveness of solution-focused brief therapy: A meta analysis. *Research on Social Work Practice*, 18(2), 107–116.
11. Kosman, T. (2013). Założenia terapii skoncentrowanej na rozwiązaniach (TSR), file:///C:/Users/W7/Downloads/Kwartalnik1_2013_1.pdf, data dostępu: 21.01.2019.
12. Medina, A., & Beyebach, M. (2014). The impact of solution-focused training on professionals' beliefs, practices and burnout of child protection workers in Tenerife Island. *Child Care in Practice*, 20(1), 7–36. DOI:10.1080/13575279.2013.847058
13. Neufeld, G., & Maté, G. (2004). Hold onto your kids: Why parents matter. Toronto: Alfred A. Knopf.
14. Nichols, M. P., & Schwartz, R. C. (2004). Family therapy: Concepts and methods. Boston: Pearson.
15. Schmit, E. L., Schmit, M. K., & Lenz, A. S. (2016). Meta-analysis of solution-focused brief therapy for treating symptoms of internalizing disorders. *Counseling Outcome Research and Evaluation*, 7(1), 21–39.
16. Shonkoff, J. P., & Phillips, D. A. (Eds.). (2000). *From neurons to neighbourhoods: The science of early childhood development*. Washington: National Academy Press.
17. Sutton, C. (1992). Jak radzić sobie z trudnymi zachowaniami u dzieci (Cykl 8 książeczek). Warszawa: Fundacja "Synapsis".
18. Świdarska, O. Podejście skoncentrowane na rozwiązaniach, <http://www.psychologia.net.pl/artykul.php?level=674>, data dostępu: 21.01.2019.
19. Vygotsky, L. S. (1978). Interaction between learning and development. In M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman (Eds.), *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*, 79–91. Cambridge: Harvard University Press.
20. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Cambridge: Harvard University Press.
21. Ахола, Т., Фурман, Б. (2001). Терапевтическое консультирование. Беседа, направленная на решени. Речь.
22. Варга, А. Я. Будинайте, Г. Л (2005). Теоретические основания системной семейной психотерапии. В кн: Системная семейная психотерапия: классика и современность. Москва: Независимая фирма «Класс».

23. Дрейкурс, Р. (2011). Манифест счастливого детства. Основные идеи разумного воспитания. Москва: Рама Пабблишинг.

24. Жмуров, В. А. (2012). Большая энциклопедия по психиатрии. 2-е изд. Элиста: Джангар.

25. Петрановска, Л. (2019). Таємна опора. Емоційний зв'язок у житті дитини. Харків: Vivat.

References

1. Berg, I. K., Reuss N.H. (1997). *Solutions Step by Step*. Norton.
2. Berg, I. K., & Steiner, T. (2003). *Children's solution work*. New York: W.W. Norton & Co.
3. Bricker, D., Davis, M., & Squires, J. (2004). Mental health screening in young children. *Infants and Young Children*, 17(2), 129–144.
4. Carr, A., Hartnett, D., Brosnan, E., & Sharry, J. (2016). Parents plus systemic, solution focused parent training programs: Description, review of the evidence base, and meta analysis. *Family Process*, 56(3), 652–668. DOI: 10.1111/famp.12225
5. De Shazer, S. (1991). *Putting difference to work*. New York: W.W. Norton & Co.
6. Furman, B. (2010). *Kids' skills in action: Stories of playful and practical solution-finding with children*. Bendigo: Innovative Resources.
7. Gingerich, W. J., Kim, J. S., Stams, G.J.J.M., & Macdonald, A. J. (2012). Solution-focused brief therapy outcome research. In C. Franklin, T. S. Trepper, W. J. Gingerich, & E. E. McCollum (Eds.), *Solution-focused brief therapy: A handbook of evidence-based practice*, 95–111. New York: Oxford University Press.
8. Gong, H., & Hsu, W. (2017). The effectiveness of solution-focused group therapy in ethnic Chinese school settings: A meta-analysis. *International Journal of Group Psychotherapy*, 67(4), 383–409.
9. Gong, H., & Xu, W. (2015). A meta-analysis on the effectiveness of solution-focused brief therapy. *Studies of Psychology and Behavior*, 13(6), 799–803.
10. Kim, J. S. (2008). Examining the effectiveness of solution-focused brief therapy: A meta analysis. *Research on Social Work Practice*, 18(2), 107–116.
11. Kosman, T. (2013), Założenia terapii skoncentrowanej na rozwiązaniach (TSR). *Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy, Nauki Społeczne*, 1, 9–26.
12. Medina, A., & Beyebach, M. (2014). The impact of solution-focused training on professionals' beliefs, practices and burnout of child protection workers in Tenerife Island. *Child Care in Practice*, 20(1), 7–36. DOI: 10.1080/13575279.2013.847058.
13. Neufeld, G., & Maté, G. (2004). *Hold onto your kids: Why parents matter*. Toronto: Alfred A. Knopf.
14. Nichols, M. P., & Schwartz, R. C. (2004). *Family therapy: Concepts and methods*. Boston: Pearson.

15. Schmit, E. L., Schmit, M. K., & Lenz, A. S. (2016). Meta-analysis of solution-focused brief therapy for treating symptoms of internalizing disorders. *Counseling Outcome Research and Evaluation*, 7(1), 21–39.

16. Shonkoff, J. P., & Phillips, D. A. (Eds.). (2000). From neurons to neighbourhoods: The science of early childhood development. Washington: National Academy Press.

17. Sutton, C. (1992). Jak radzić sobie z trudnymi zachowaniami u dzieci (Cykl 8 książeczek). Warszawa: Fundacja "Synapsis".

18. Świdarska, O. Podejście skoncentrowane na rozwiązaniach, <http://www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=674> data dostępu: 21.01.2019.

19. Vygotsky, L. S. (1978). Interaction between learning and development. In M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, & E. Souberman (Eds.), *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*, 79–91. Cambridge: Harvard University Press.

20. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge: Harvard University Press.

21. Ahola, T., Furman, B. (2001). Terapevticheskoe konsul'tirovanie. Beseda, napravlenaja na reshenie [Therapeutic counseling. Conversation aimed at solving]. Rech' [in Russian].

22. Varga, A. Ja. Budinajte, G. L. (2005) Teoreticheskie osnovanija sistemnoj semejnoj psichoterapii [Theoretical foundations of systemic family psychotherapy]. *Sistemnaja semejnaja psichoterapija: klassika i sovremennost' - Systemic family psychotherapy: classics and modernity*. Moskva: Nezavisimaja firma "Klass" [in Russian].

23. Drejkurs, R. (2011). Manifest schastlivogo detstva. Osnovnye idei razumnogo vospitanija [Happy childhood manifesto. Basic ideas of intelligent parenting]. Moskva: Rama Publishing [in Russian].

24. Zhmurov, V. A. (2012). Bol'shaja jenciklopedija po psichiatrii [Great Encyclopedia of Psychiatry]. Jelista: Dzhangar [in Russian].

25. Petranovska, L. (2019). Taiemna opora. Emotsiinyi zviazok u zhytti dytyny [Secret support. Emotional connection in a child's life]. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].

Received: 07.04.2021

Accepted: 29.04.2021

КЛЮЧОВІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДРУЖЖЯ ЗІ СВІДОМОЮ БАГАТОДІТНІСТЮ

Чепелева Надія

Харківський національний університет внутрішніх справ,
м. Харків, Україна
chepn@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2101-9571>

Мета. У статті здійснено теоретичний та емпіричний аналіз окремих соціально-психологічних особливостей подружніх пар зі свідомою багатодітністю.

Методи. Теоретичний соціально психологічний аналіз феномену багатодітності щодо характеристик, які зумовлюють, сприяють свідомому вибору багатодітності подружжя. На базі теоретичного аналізу було розроблено анкету і здійснено опитування, яке включало декілька сутнісних блоків – питання щодо прийняття рішення про багатодітність, щодо труднощів багатодітної родини, особливостей внутрішньосімейної та соціальної підтримки.

Результати. Теоретично й емпірично виявлені соціально-психологічні особливості людей, які свідомо стали батьками 3-х і більше дітей та відчують у цьому своє покликання, потребу і бажання, базуються на високих репродуктивних початкових установках у більшості респондентів. З'ясовано, що перехід сім'ї до багатодітності може здійснюватися різними етапами, але можна ствердно говорити, що усвідомлену багатодітність слід розглядати як заплановану багатодітність. Це підтверджується даними статистики й соціокультурними механізмами, за якими саме наявність 3-х і більше дітей є тим рівнем, який зумовлює життєздатність суспільства і родини.

Проаналізовані дані опитування благополучних багатодітних родин, де спостерігається життєва стійкість сімейної системи, жінки займаються професійною діяльністю, самореалізовані, і при цьому поєднують материнство та виховання дітей, адже в сучасному світі цінність батьківства конкурує з іншими цінностями, зокрема з успішною професійною діяльністю і кар'єрою. Встановлені певні суспільні установки та стереотипи щодо багатодітності. Наведені сучасні погляди суспільства, згідно з якими призначення жінки – це не лише материнство і дім, а й інші можливості для реалізації закладеного в ній потенціалу. Основою свідомої багатодітності подружжя є особистісна і соціальна зрілість його членів.

Висновки. В роботі сформульовані соціальні і особистісні характеристики, проблеми і труднощі, з якими стикаються батьки зі свідомою багатодітністю. Доведено, що соціальна підтримка хоча й відіграє суттєву роль, але насамперед потрібно формувати її на базі психологічної готовності, свідомого вибору, можливостей самореалізації таких сімей і батьків зокрема.

Ключові слова: сім'я, подружжя, батьківство, психологічна готовність, самореалізація батьків.

Nadiya Chepelieva. Basic social and psychological peculiarities of a couple having a conscious large family.

Purpose. The article focuses on theoretical and empirical analysis of certain social and psychological peculiarities of married couples having conscious large families.

Methods. Theoretical social and psychological analysis of the phenomenon of a large family concerning the characteristics that determine and contribute to the conscious choice regarding a family having many children. The developed questionnaire and conducted survey are based on theoretical analysis, which includes several essential blocks: questions about the decision to have many children, difficulties of a large family, peculiarities of internal familial and social support.

Results. The social and psychological peculiarities of people who have consciously become parents of 3 or more children feel in this their call, need, and desire are based on high reproductive initial settings in most respondents are theoretically and empirically determined. It has been found out that transition of a family to have many children may have a place at different stages, but it can be argued that a conscious large family should be considered as a planned one. It is confirmed by the statistics, the social and cultural mechanisms, according to which the presence of three or more children is that level that predetermines the viability of a society and a family.

The survey data of prosperous large families have been analyzed, where the vital stability of the family system is observed; women are engaged in professional activities and are self-realized, and at the same time combine motherhood and raising children, because in the contemporary world the value of parenthood competes with other values, particularly with successful professional activity and career. Certain social settings and stereotypes regarding a large family have been determined. The contemporary viewpoints of the society are presented, according to which the function of a woman is not only motherhood and home, but also other opportunities for implementation of the potential inherent in her. The basis of a couple having a conscious large family is the personality and social maturity of its members.

Conclusions. The paper formulates social and personality characteristics, problems and difficulties faced by conscious parents having large families. It has been proved that although social support plays a significant role, first it is necessary to form it based on psychological readiness, conscious choice, opportunities for self-realization of such families and parents in particular.

Keywords: family, couple, parenthood, psychological readiness, self-realization of parents.

Чепелева Надежда. Ключевые социально-психологические особенности супружеских пар с сознательной многодетностью.

Цель. В статье осуществлен теоретический и эмпирический анализ отдельных социально-психологических особенностей супружеских пар с сознательной многодетностью.

Методы. Теоретический социально психологический анализ феномена многодетности, характеристики, которые обуславливают и способствуют осознанному выбору многодетности супругов. На базе теоретического анализа была разработана анкета и осуществлен опрос, который включал несколько существенных блоков – вопрос о принятии решения о многодетности, относительно трудностей многодетной семьи, особенностей внутрисемейной и социальной поддержки.

Результаты. Теоретически и эмпирически выявлены социально-психологические особенности людей, которые сознательно стали родителями 3-х и более детей и чувствуют в этом свое призвание, потребность и желание, основанные на высоких репродуктивных начальных установках у большинства респондентов. Установлено, что переход семьи в многодетность может осуществляться различными этапами, в тоже время можно утвердительно говорить, что осознанную многодетность следует рассматривать как запланированную многодетность. Это подтверждается данными статистики и социокультурными механизмами, в частности наличие 3-х и более детей является тем уровнем, который обуславливает жизнеспособность общества и семьи.

Проанализированы данные опроса благополучных многодетных семей, где наблюдается жизненная стойкость семейной системы, женщины занимаются профессиональной деятельностью, самореализованы, и при этом сочетают материнство и воспитание детей, ведь в современном мире ценность родительства конкурирует с другими ценностями, в том числе с успешной профессиональной деятельностью и карьерой. Установлены определенные общественные установки и стереотипы относительно многодетности. Приведены современные точки зрения общества, согласно которым предназначение женщины — это не только материнство и дом, но и другие возможности для реализации заложенного в ней потенциала. Основой сознательной многодетности супругов является личностная и социальная зрелость его членов.

Выводы. В работе сформулированы социальные и личностные характеристики, проблемы и трудности, с которыми сталкиваются родители с сознательной многодетностью. Доказано, что социальная поддержка хотя и играет существенную роль, но прежде всего нужно формировать ее на базе психологической готовности, сознательного выбора, возможностей самореализации таких семей и родителей в частности.

Ключевые слова: семья, супруги, родительство, психологическая готовность, самореализация родителей.

Вступ. На сьогоднішній день багатодітність як соціально-психологічний феномен вивчається з позицій різних наук і підходів як багатовимірне явище, яке є результатом впливу внутрішніх (породжених соціально-психологічною сутністю самої людини, її уявленнями й установками) факторів і зовнішніх (соціокультурних).

Вітчизняний педагог А. С. Макаренко вперше звернув увагу на кількість дітей у сім'ї і зв'язок з цим фактом виховання дітей в такій родині. Науковець вважав сім'ю колективом і радив не обмежуватись народженням однієї дитини навіть якщо в сім'ї мають місце деякі матеріальні труднощі (Макаренко, 1987.).

Згідно з Законом України «Про охорону дитинства» багатодітна сім'я – це сім'я, в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває в зареєстрованому шлюбі, разом проживають та виховують трьох і більше дітей, зокрема й кожен із подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом із трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї належать також діти, які навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах – до закінчення навчальних закладів, але не довше, ніж до досягнення ними 23 років.

Традиційно багатодітність як аспект народжуваності виступав предметом вивчення демографії, однак протягом останнього століття відбулися не лише соціально-економічні зміни щодо народжуваності і сім'ї загалом, а й психологічні (Ананьева, 2015). Якщо брати до уваги основну масу людей, то за останнє століття матеріальний стан покращився в десятки разів, у людей з'явилася можливість отримати освіту, купити житло, немає проблем з одягом і їжею. Водночас аналіз умов життя сімей показав: чим краще матеріальні і житлові умови, тим частіше в родині установка на народження однієї дитини. І тут уже переважають психологічні особливості сімей, які проявляються у захисті своїх інтересів і достатку, у недовірі життю, покладанні на власні сили.

Тобто можна передбачити, що репродуктивна установка сім'ї багато в чому пов'язана з суб'єктивною оцінкою подружжям свого матеріального становища. Цікаво, що в найбільш забезпечених сім'ях третина подружніх пар (частіше – чоловіки) вважають матеріальні

умови недостатніми і розцінюють це як перешкоду до появи дитини (Бодров, А. В., Боярова, О. А., 2016). А сім'ї, де дохід невеликий і вже є одна або дві дитини, але матеріальне становище значно нижче, ніж у забезпечених сім'ях, оцінюють своє матеріальне становище як достатнє. Отже, яким би не був дохід сім'ї, задоволеність ним може бути різною. Значною мірою вона визначається тим, яке місце займають матеріальні блага в системі цінностей сім'ї. Тобто діти немов би вступають в конкуренцію із задоволенням матеріальних потреб їхніх батьків. Якщо матеріальні потреби високі, то дитина не витримує конкуренції. Тобто сучасні люди, які стали жити набагато краще – стали в той же час набагато обережнішими у плануванні життя. Це з одного боку. З іншого – розповіді попередніх поколінь щодо важкого життя з дітьми і неможливість реалізації жінки/матері у професійному плані стають перепорою та страхом і до сьогодні (Чепелева, 2020). А ще часто згадки про поганий матеріальний стан – це лише прикриття простого небажання мати більше ніж «прийнято» дітей.

Багатодітні сім'ї можна розподілити за типами. Наприклад, науковці І. Д. Зверева та Г. М. Лактіонова розрізняють такі типи багатодітних сімей (Зверева, 2008):

1. Сім'ї, в яких батьки свідомо хотіли мати декількох дітей, дуже люблять своїх дітей, хочуть проводити з ними час. У цій категорії людей діти – це життєва цінність, і батьки роблять усе від них залежне для благополуччя сім'ї і дітей.

2. Сім'ї, де батьки свідомо не прагнули мати багато дітей. Такі діти могли з'явитися через відсутність планування сім'ї (випадкова багатодітність). Тому такі сім'ї можуть сформуватися в результаті народження двійні чи трійні, відмови від засобів контрацепції через релігійні переконання тощо.

3. Сім'ї, які утворилися в результаті другого чи наступного шлюбів матері чи батька, в яких народилися нові спільні діти.

4. Сім'ї, в яких народження великої кількості дітей можна вважати проявом неблагополуччя. Діти є засобом для отримання різного роду пілг та благ. Крім того, у більшості випадків у таких сім'ях сама поява дітей на світ є наслідком невпорядкованих статевих стосунків у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння (Карпінець, Кіндратюк, Ковальчук, 1995).

У цій статті не розглядатимуться неблагополучні багатодітні сім'ї, а також глибоко віруючі, бо таку тему багато разів розглядали науковці. У таких сім'ях часто не стоїть питання самосвідомості і бажання стати багатодітними батьками. Завдання нашої статті – зробити спробу систематизувати психологічні особливості тих людей, які хочуть свідомо стати багатодітними батьками і можуть поєднувати цю місію з самореалізацією і професійним розвитком.

Проблемі наукового вивчення багатодітності та батьківства у сучасній психології присвячено досить багато робіт (Красін, 2017; Фадєєв, Лемещенко 2013). З появою дітей у сім'ї подружжя свідомо чи несвідомо вступають у новий статус – батьків. Однак необхідно відзначити, що біологічна здатність бути батьком не завжди відповідає сформованій психологічній готовності до виконання батьківських ролей, яка формується під впливом різних факторів і виражається в усвідомленні себе батьками і способах реалізації батьківської ролі (Bradbury, Rogge, 2010). І найбільш гостро це проявляється в багатодітності. Батьківство виражається у відповідальності, що визначає поведінку батьків і має дуальну природу: відповідальність перед собою, дітьми і суспільством у питаннях духовного і фізичного розвитку дітей (Дружинін, 1996). Зауважимо, що ослаблення репродуктивної поведінки родин зумовлено тим, що народження третього і наступних дітей часто сприймається всупереч панівним в сучасному суспільстві стереотипним нормам малодітності. Цікава точка зору А. І. Антонова про те, що раніше причиною формування установки на багатодітність була економічна мотивація дітонародження, яка полягає в економічній корисності великої кількості дітей, наприклад як «робочих рук» (Антонов, 2001). М. С. Мацковський і П. А. Сорокін вважають, що на сучасному етапі розвитку інституту сім'ї економічний фактор народжуваності втратив своє значення, відбулася його заміна на соціально-психологічне значення для батьків (Мацковський, 1989, Сорокін, 1997). Тобто заміна на потребу чи небажання мати більше дітей, ніж це «прийнято» у суспільстві. Отже, багатодітність можна визначити як соціокультурний, психологічний та економічний феномен, основу якого становить запланована репродуктивна поведінка, зокрема й потреба індивідів мати 3-х і більше дітей, яка виходить із культурно-моральних, національних та релігійних стереотипів і норм.

Мета статті. Теоретично й емпірично виявити соціально-психологічні особливості людей, які свідомо стали батьками 3-х і більше дітей та відчують у цьому своє покликання, потребу і бажання.

Значущість питання обумовлена тим, що з соціальної точки зору наявність однієї дитини або бездітність призводить до згасання родини і скорочення суспільства, наявність 2-х дітей лише відтворює родину і соціум, і тільки наявність 3-х дітей дає можливість спільноті зростати, родині розширюватись. Тому саме наявність 3-х і більше дітей є тим рівнем, який зумовлює розростання родини і суспільства. Отже, багатодітність – це не тільки соціокультурний і психологічним феномен, а механізм життєздатності суспільства й родини.

Методи та процедура дослідження. Проведено теоретичний соціально- психологічний аналіз феномену багатодітності, виділено характеристики, які зумовлюють, сприяють свідомому вибору багатодітності подружжя. На базі теоретично виокремлених особливостей свідомої багатодітності було розроблено анкету, яка включала декілька сутнісних блоків – блок питань щодо прийняття рішення про багатодітність, блок питань щодо труднощів багатодітної родини, блоки особливостей внутрішньосімейної та соціальної підтримки. У ході нашого дослідження було опитано 37 батьків багатодітних родин, які свідомо народили 3-х і більше дітей, при цьому жінки у цих сім'ях самореалізовані, працюють і поєднують материнство з саморозвитком. Під час дослідження було виявлено, що перехід сім'ї до багатодітності може здійснюватися різними етапами. Можна сказати, що більшість опитаних нами у своїх початкових установках з самого початку зародження сім'ї не планували народження 3-х і більше дітей, але допускали такі думки. Такі батьки мають свідоме ставлення до планування народження (тобто батьки в процесі всього репродуктивного віку ретельно планують народження дітей).

Щодо ж мотивації стати багатодітною родиною, то 74% опитаних мали високий рівень початкових репродуктивних установок, тобто допускали думки стати багатодітною родиною. Можна з упевненістю сказати, що усвідомлену багатодітність слід розглядати як заплановану багатодітність.

Обговорення результатів. Під багатодітністю, згідно з законодавством України, слід розуміти сім'ю, в якій разом

проживають батьки та троє і більше дітей, до речі, ще 50 років тому така сім'я вважалася середньодітною. При цьому можна говорити про неоднорідність багатодітних сімей – діти в таких сім'ях можуть бути кровними, зведеними і прийомними. Зниження народжуваності і кількості дітей в сім'ї призвело до зміни змісту поняття багатодітності. Серед найбільш важливих факторів, що вплинули на зміну феномена багатодітності в сучасних умовах, на наш погляд, виступають урбанізація та індустріалізація, які спричинили за собою трансформацію ролі жінки і сім'ї в суспільстві, в тому числі зміна гендерних ролей, ставлення до дітей. У минулому, зазвичай, багатодітні сім'ї утворювались через потребу у робочій силі або через низькі можливості у плануванні сім'ї, щодо сучасного життя, то багатодітність все більше стає усвідомленою, тобто в подружжя виникає саме потреба в розширенні родини.

На основі нашого аналізу, проведеного з багатодітними батьками, то більшість відповіли (71%), що мають достатній рівень матеріальної забезпеченості, а також наявність близьких родичів і членів сім'ї, готових надавати допомогу з дітьми. Щодо батьків, то зі збільшенням кількості дітей у сім'ї збільшується і батьківський досвід, який дозволяє оптимально для ситуації поєднувати професійні справи з вихованням дітей.

Опитані нами батьки багатодітних родин, а саме 84% відповіли, що мають дуже добре стосунки між собою (як подружжя), розуміють один одного з півслова, мають однакові установки та погляди на виховання дітей, тобто згуртованість батьків, взаєморозуміння, кохання стають основою благополучної багатодітної родини. Серед опитаних нами родин всі чоловіки повністю залучені до процесу виховання, починаючи від вагітності та допомоги жінці у цей період, присутності на пологах, піклування про дитину в період раннього дитинства та подальшого дорослішання дітей.

Щодо татусевої реалізації, то серед опитаних нами чоловіків всі татусі працюють або по найму або приватні підприємці. В плані кар'єрного зростання чоловікам простіше, бо їм не треба виношувати і народжувати дитину, але в плані забезпечення родини на багатодітних татусях лежить більша відповідальність. Тому батьки-чоловіки таких сімей – це зрілі самодостатні люди, різнобічно розвинені, з глибоким позитивним настроєм на життя, які усвідомлено прийшли до бажання мати велику сім'ю, з мотивацією і

відповідальністю. Більшість чоловіків цієї категорії вважають основним критерієм виховання дітей – власний приклад, позитивну мотивацію, рівність серед дітей.

Зрозуміло, що сучасний інститут батьківства зазнає суттєвих змін. У нових умовах цінність батьківства для індивідів, що виражається в дітоцентричності, конкурує з іншими цінностями, зокрема з успішною професійною діяльністю і кар'єрою. У зазначеній ситуації рішення про народження більшого числа дітей стає максимально усвідомленим вибором індивідів.

На сьогодні вельми актуальною є проблема жіночої самореалізації. Це бажання багато в чому спровоковане сучасними суспільними стереотипами. Зрозуміло, що жінка, яка віддає час роботі, не може повністю встигати вести господарство і піклуватися про дітей, особливо коли їх декілька, як це закладено традиційною культурою і ролями, отже, одна з цих двох важливих сфер все одно постраждає. Тому багато жінок беруть у дім помічницю, а для дітей – няню, не менш цінною є і підтримка з боку суспільства (дитячі заклади, муніципальна няня, пільги). Це нормальне явище, яке ще й дозволяє дитині більше цінувати матір як соціально успішну жінку. Але поєднання багатодітності й успішної кар'єри – дві речі, що збігаються в дуже рідкісних випадках.

Щодо ж опитаних нами родин, то 81% жінок у цих умовах поєднують роботу з домашніми обов'язками і вихованням дітей. Наведемо приклади, як це відбувається. Як уже було сказано, більшість сімей має помічниць, нянь, бабусь, які на постійній основі допомагають матері відвідати поліклініку, забрати дитину з садочка, школи, допомогти з уроками тощо, коли мати зайнята роботою. Щодо ж самих професій, то здебільшого це професії, де можна обирати більш вільний графік роботи (лікар, перукар, вчитель, фітнес-тренер, програміст, фрілансер з віддаленою формою роботи через Інтернет), ніж професії з високою регламентованістю і прив'язкою до місця роботи. До того ж деякі жінки працюють неповний робочий день. Отже, з цього важливого пункту можна зробити висновок, що сильна психологічна мотивація, бажання мати дітей не стають на заваді таким родинам, вони запускають механізми пошуку професій з нестандартним графіком роботи і реалізації себе.

Наступним аспектом, який впливає на багатодітність, є здоров'я жінки. Виношування, пологи, годування, виховання дітей вимагають

від жінки величезної енергії. У нашому випадку – опитані нами жінки – це в загальному розумінні здорові жінки, які не мають серйозних фізичних вад, ускладнень у гінекологічній та в інших сферах здоров'я.

Ще одним важливим питанням, яке впливає на рівень прийняття таких родин – це ставлення соціуму й оточення. Багато людей засуджують багатодітність та пов'язують її з неблагополучністю або ж із релігійним фанатизмом, що деякою мірою має сенс, але не все так однозначно. Часто в таких родинах це або «особлива» відзнака, або майже єдине «досягнення», через які вони сприймаються. Водночас серед людей з високим рівнем достатку багатодітність теж доволі розповсюджене явище, але сприймаються ці люди і родини не через фактор багатодітності, а через рівень життя, залишаючи родину на другому плані. Але так склалися сучасні стереотипи в суспільстві, що основна частина людей вважає багатодітність відхиленням, майже психічним захворюванням, тому багатодітні батьки все своє життя стикаються з непорозумінням з боку людей, суспільства, влади. Це велике, важке і несправедливе випробування.

Підтверджується це й статистичними даними. Згідно з офіційною статистикою Міністерства соціальної політики всього в Україні 333187 тис. багатодітних сімей, з них 102,3 тис. малозабезпечених багатодітних родин. А отже, більшість багатодітних сімей все ж таки свідомо йдуть на народження наступної дитини і можуть собі дозволити її виховати в нормальних умовах життя, достатку, сімейно-родинних стосунків.

Щодо соціального захисту багатодітних сімей в Україні, незважаючи на постійне підвищення прожиткового мінімуму на дитину та допомогу при її народженні, показник соціального захисту у нашій країні станом на 2019 рік був у декілька разів нижчий, порівняно з країнами ЄС. Найвищі витрати на соціальний захист були в Данії (33,4%), Франції (33,1%), Швеції (32,1%), Нідерландах (31,6%) та Німеччині (31,4%); найнижчі (менш ніж 20%) – у Польщі, Естонії, Словаччині, Болгарії, Румунії та Латвії. У світовій практиці лише Мексика, Туреччина, Бразилія та Аргентина мало допомагають сім'ям із дітьми. Частка витрат на соціальний захист та допомогу в цих країнах не перевищує 5% від ВВП. Але й це, на жаль, більше, ніж в Україні.

Але слід зауважити, що незважаючи на суттєву підтримку державами народжуваності, це не єдиний показник, який визначає мотивацію багатодітності. Так, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. швидкими темпами відбувається процес скорочення населення в усіх країнах Європейського Союзу. Показник сумарної народжуваності на рівні 1,1 – 1,2 дитини на одну жінку спостерігається у Чехії, Іспанії, Словенії, у Німеччині – 1,3. Ці країни вдаються до практики стимулювання народжуваності в тих родинах, які вже мають дітей та бажають збільшити їх чисельність. Отже, європейські країни намагаються зберегти рівень відтворення населення за рахунок стимулювання багатодітності (Захарова, 2012).

Доцільно зауважити, що коефіцієнт фертильності, тобто кількість дітей, народжених однією жінкою в середньому в Україні становить 1,3 (як і в Німеччині).

Згідно зі статистичними даними Міністерства соціальної політики України, станом на 01.02.2018 в Україні налічувалося більше 16 млн сімей, з них 333 187 багатодітних сімей. Тому можна зробити висновок, що багатодітна сім'я попереджає розвиток демографічної кризи і має великий досвід у реалізації виховної функції, адже діти отримують природні умови сімейної соціалізації особистості. В благополучній багатодітній родині великий досвід спілкування з братами, сестрами, батьками, а отже, є позитивний досвід любові, спілкування, поваги, витримки, розподілу загальної радості та загальної напруги.

Наступний крок – процес виховання в багатодітній родині, який досить суперечливий. Часто в таких сім'ях батьки можуть втрачати почуття рівності стосовно дітей та приділяти увагу їм різною мірою. Всі діти, незалежно від віку, потребують уваги, але чим менші брати та сестри, тим більше уваги батьків вони забирають на себе, тому старшим дістається менше, і тоді вони по-своєму реагують на це: в одних випадках проявляється тривожність, почуття неповноцінності та невпевненість у собі, в інших – підвищена агресивність, неадекватна реакція на сімейні ситуації. Щодо старших дітей, то вони можуть бути більш категоричні, прагнути до лідерства та домінування навіть тоді, коли для цього немає підстав. Все це ускладнює процес узгодження сімейної системи. В багатодітних родинах збільшене фізичне й психічне навантаження на батьків, особливо на матір. Багатодітна сім'я має менше можливостей для

задоволення потреб та прояву уваги до інтересів дитини, яким і так приділяється значно менше часу, ніж у родині з однією дитиною, що, природно, може позначитися на розвитку дитини. Тому саме в цьому напрямку багатодітні сім'ї потребують соціальної підтримки й участі. Отже, успішність виконання багатодітною сім'єю виховної функції значною мірою залежить від виховних можливостей родини (Замашкіна, 2016).

Але негативні тенденції – це більше небезпека, ніж правило, гармонійна сімейна система багатодітної родини позитивно впливає на формування готовності дітей до народжуваності, що підтверджується наслідуваністю багатодітності в майбутніх поколіннях.

Це комплекс різних умов та засобів, до яких слід віднести: матеріальні та побутові умови, чисельність і структуру родини; моральний та емоційно-психологічний клімат сім'ї; рівень розвитку сімейного колективу та характер стосунків між його членами; трудову атмосферу сім'ї, життєвий досвід та культурно-освітній рівень членів сім'ї; наявність вільного часу та характер організації сімейного дозвілля; особистий приклад батьків; характер контакту сім'ї з навколишнім середовищем; рівень педагогічної культури дорослих членів сім'ї; сімейні традиції; особливості професійного досвіду батьків тощо. Все це є системою можливостей сім'ї з побудови усвідомленої благополучної багатодітної родини.

Висновки і перспективи. Отже, підбиваючи підсумки аналізу представлених підходів до розгляду усвідомленого батьківства і багатодітності, зазначимо, що в цих подружніх пар наявні певні соціально-психологічні особливості, які проявляються в покликанні, потребі і готовності мати більше дітей. Високий рівень психологічного благополуччя, гнучкості, особистісної та соціальної зрілості таких людей і закладає ґрунт усіх можливих проявів підтримки один одного в багатодітній родині. До того ж уміння знайти і поєднати роботу з сім'єю, відсутність у індивідів будь-яких істотних проблем зі здоров'ям, уміння протистояти суспільному тиску, налагодження стосунків з іншими членами родини, які теж можуть надавати своєчасну допомогу та підтримку. Своєрідна згуртованість і дає ту позитивну основу для виникнення такого поняття, як успішна, психологічно й матеріально благополучна багатодітна родина. І безперечно потребує подальшого дослідження

психологічний стан дітей з багатодітних благополучних родин, їх установки щодо своєї репродуктивної ролі у суспільстві в майбутньому.

Наші наукові розробки й емпіричні дані підтверджують, що соціальна підтримка хоча й грає суттєву роль, але не є визначальною при свідомій багатодітності. Її насамперед потрібно формувати на базі психологічної готовності, свідомого вибору та особливо можливостей самореалізації таких сімей і батьків зокрема. Тобто потрібно здійснювати не просто підтримку і стимулювання, а саме популяризацію багатодітності, адже з соціальної точки зору наявність трьох і більше дітей – це не стільки багатодітність скільки норма, яка закладає життєздатність родини і спільноти.

Література

1. Ананьева, Н. Н. (2015). Субкультура многодетной семьи в современном обществе. *Вестник славянских культур*, 3 (37), 99–104.
2. Антонов, А. И., Медков, В. М. (1996). Социология семьи. Москва: Изд-во Моск. ун-та.
3. Бодров, А. В., Боярова, Е. А. (2016). Образ многодетной семьи в зеркале общественного мнения. *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*, 5 (64), 84–89.
4. Дружинин, В. Н. (1996). Психология семьи. Москва: КСП.
5. Замашкіна, О. Д. (2016). Комплексний підхід щодо соціальної підтримки молодих сімей. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*, 1–2, 77–85.
6. Захарова, Е. И. (2012). Представление о характере социальной роли, как средство ориентировки в ее исполнении. *Культурно-историческая психология*, 4, 38–41.
7. Зверева, І. Д. (2008). Книга для батьків. Київ: ДЦСССДМ.
8. Красін, С. А. (2017). Усвідомлене батьківство: сутність, ознаки, структура та зміст. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 55, 215–221.
9. Макаренко, А. С. (1987). Собрание сочинений. Москва: Правда.
10. Мацковский, М. С. (1989). Социология семи: проблемы методологии и методики. Москва: Наука.
11. Сорокин, П. А. (1997). Кризис современной семьи. *Вестник МГУ. Социология и политология*, 3, 65–79.
12. Фадєєв, В. І., Лемещенко, О. Р. (2013). Усвідомлене батьківство: сучасна модель сім'ї. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*, 38(1), 165–170.

13. Чепелева, Н. І. (2020). Трансформація уявлень жінок під час очікування дитини як чинник адаптації до материнства. Теорія і практика сучасної психології, 1(3), 121–126.

14. Apsley, H. B., & Padilla-Walker, L. M. (2020). Longitudinal links between parents' mental health, parenting, and adolescents' mental health: Moderation by adolescent sex. *Journal of Family Psychology*, 34(7), 886–892. DOI: <https://doi.org/10.1037/fam0000788>

15. Bradbury, T. N., Rogge, R., & Lawrence, E. (2010). Reconsidering the role of conflict in marriage. NJ.: Erlbaum, 44–65.

16. Fincham, F. (2003). Marital Conflict: Correlates, Structure, and Context. *Current Directions in Psychological Science*, 12(1), 23–27.

17. Grych, J. H., Fincham, F. D. (2001). *Interparental conflict and child development: Theory, research, and applications*. New York: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511527838>

References

1. Ananeva, N. N. (2015). Subkultura mnogodetnoy semi v sovremennom obschestve [The subculture of a large family in modern society]. *Vestnik slavyanskikh kultur – Bulletin of Slavic Cultures*, 3 (37), 99–104 [in Russian].

2. Antonov, A. I., Medkov, V. M. (1996). *Sotsiologiya semi [Sociology of the family]*. Moskva: Izd-vo Mosk. un-ta [in Russian].

3. Bodrov, A. V., Boyarova, E. A. (2016). Obraz mnogodetnoy semi v zerkale obschestvennogo mneniya [The image of a large family in the mirror of public opinion]. *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo sotsialno-ekonomicheskogo universiteta – Bulletin of the Saratov State Social and Economic University*, 5 (64), 84–89 [in Russian].

4. Druzhinin, V. N. (1996). *Psihologiya semi [Family psychology]*. Moskva: KSP [in Russian].

5. Zamashkina, O. D. (2016). Kompleksnyi pidkhid shchodo sotsialnoi pidtrymky molodykh simei [An integrated approach to social support for young families]. *Sotsialna robota v Ukraini : teoriia i praktyka - Social work in Ukraine: theory and practice*, 1-2, 77–85 [in Ukrainian].

6. Zaharova, E. I. (2012). Predstavlenie o haraktere sotsialnoy roli, kak sredstvo orientirovki v ee ispolnenii [The idea of the nature of a social role as a means of orientation in its performance]. *Kulturno-istoricheskaya psihologiya - Cultural-Historical Psychology*, 4, 38–41 [in Russian].

7. Zvierieva, I. D. (2008). *Knyha dlia batkiv [A book for parents]*. Kyiv: DTsSSSDM [in Ukrainian].

8. Krasin, S. A. (2017). Usvidomlene batkivstvo: sutnist, oznaky, struktura ta zmist [Conscious parenting: essence, signs, structure and content]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh - Pedagogy of formation of creative personality in higher and secondary schools*, 55, 215–221 [in Ukrainian].

9. Makarenko, A. S. (1987). *Sobranie sochineniy* [Collected Works]. Moskva: Pravda [in Russian].

10. Matskovskiy, M. S. (1989). *Sotsiologiya semi: problemy metodologii i metodiki* [Sociology of Seven: Problems of Methodology and Technique]. Moskva: Nauka [in Russian].

11. Sorokin, P. A. (1997). Krizis sovremennoy semi [The crisis of the modern family]. *Vestnik MGU. Sotsiologiya i politologiya - Moscow State University Bulletin. Sociology and Political Science*, 3, 65–79 [in Russian].

12. Fadieiev, V. I., Lemeshchenko, O. R. (2013). Usvidomlene batkivstvo: suchasna model simi [Conscious parenting: a modern model of the family]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity. Pedahohika i psykhologhiia - Problems of modern pedagogical education. Pedagogy and Psychology*, 38(1), 165–170 [in Ukrainian].

13. Chepelieva, N. I. (2020). Transformatsiia uiavlenn zhinok pid chas ochikuvanni dytyny yak chynnyk adaptatsii do materynstva [Transformation of women's perceptions while expecting a child as a factor of adaptation to motherhood]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykhologii - Theory and Practice of Modern Psychology*, 1(3), 121–126 [in Ukrainian].

14. Apsley, H. B., & Padilla-Walker, L. M. (2020). Longitudinal links between parents' mental health, parenting, and adolescents' mental health: Moderation by adolescent sex. *Journal of Family Psychology*, 34(7), 886–892. DOI: <https://doi.org/10.1037/fam0000788>

15. Bradbury, T. N., Rogge, R., & Lawrence, E. (2010). Reconsidering the role of conflict in marriage. NJ.: Erlbaum, 44–65.

16. Fincham, F. (2003). Marital Conflict: Correlates, Structure, and Context. *Current Directions in Psychological Science*, 12(1), 23–27.

17. Grych, J. H., Fincham, F. D. (2001). *Interparental conflict and child development: Theory, research, and applications*. New York: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511527838>

Received: 05.05.2021

Accepted: 18.05.2021

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ КОМУНІКАЦІЙ ПРИ СТВОРЕННІ УПРАВЛІНСЬКИХ КОМАНД

Черкаський Андрій

Одеська національна академія харчових технологій

м. Одеса, Україна

academy_@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6227-3029>

Мета статті – розглянути та проаналізувати основні принципи й теоретичні моделі комунікацій в управлінських командах.

Методи. В основу дослідження покладено теоретичні методи: аналіз й узагальнення наукових джерел із проблем вивчення комунікації в управлінських командах.

Результати. У статті наведено основні визначення поняття «комунікація» в сучасній науці, проаналізовано процеси комунікації, що забезпечують ефективну роботу команди. Зазначено, що міжособистісне спілкування, обмін інформацією, тобто комунікація між членами команди, виступає основою для безпосереднього об'єднання людей в інтересах отримання синергетичного ефекту від спільної діяльності. Особливий акцент на тому, що здатність людей спілкуватися один з одним, тобто встановлювати канали комунікації, не є єдиною умовою створення команд. Для команд важливим є формування ними комплексу власних норм і правил спільної роботи, рольова структура виконання обов'язків, особлива організаційна культура і стиль управління і т.д., однак всі вони можуть бути вироблені командою тільки за наявності добре сформованої системи комунікації між її учасниками. Отже, в командах вибудовується більш потужна мережа комунікаційних каналів, як за розгалуженістю, так і за обсягом інформації, що по них проходить.

У сучасних умовах здатність команд до створення системи комунікації – одна з ключових їхніх компетенцій, а найважливішою умовою формування комунікаційного потенціалу команди є довіра її учасників один до одного. Створення атмосфери довіри в команді є важливою складовою побудови і розвитку комунікаційної мережі, формування комунікаційної дифузії, відсутність яких фактично стане непереборною перешкодою для створення командами свого загального людського потенціалу, перетворення персоніфікованих знань в командні знання.

У **висновках** зазначено, що командна комунікація дозволяє не тільки забезпечити кращу реалізацію знань, умінь і навичок кожного учасника команди на своєму робочому місці, але і сформувати механізм, що забезпечує

потоки ідей, знань і спостережень від одного члена команди до всіх його колег. Звернено увагу на те, що важливе значення має підготовка керівників команд, всього управлінського персоналу, навчання методів налагодження комунікаційних каналів, як по горизонталі, так і по вертикалі.

Ключові слова: комунікація, канали комунікації, міжособистісне спілкування, взаємодія, кооперація, інтеграція, синергетичний ефект, командна діяльність.

Andrey Cherkassky. Psychological principles of communication in creating management teams.

Purpose. The purpose of the article is to consider and analyze the basic principles and theoretical models of communication in management teams.

Methods. The research is based on theoretical methods: analysis and generalization of scientific sources on the problems of studying communication in management teams.

Results. The article presents the main definitions of the concept of "communication" in modern science, analyzes the communication processes that ensure effective team work. It is noted that interpersonal communication, information exchange, that is, communication between team members, acts as the basis for direct association of people in the interests of obtaining a synergistic effect from joint activities. Special emphasis is placed on the fact that the ability of people to communicate with each other, that is, to establish communication channels, is not the only condition for creating teams. For teams, it is important for them to form a set of their own norms and rules of joint work, the role structure of performing duties, a special organizational culture and management style, etc. However, all of them can be developed by a team only if there is a well-formed communication system between its participants. Thus, teams build a more powerful network of communication channels, both in terms of branching and the amount of information that passes through them.

In modern conditions, the ability of teams to create a communication system is one of their key competencies, and the most important condition for forming the communication potential of a team is the trust of its participants in each other. Creating an atmosphere of trust in the team is an important component of building and developing a communication network, the formation of communication diffusion, the absence of which will actually become an insurmountable obstacle to the creation of teams' common human potential, the transformation of personalized knowledge into Team knowledge.

The **conclusions** indicate that team communication allows not only to ensure the best implementation of the knowledge, skills and abilities of each team member in their workplace, but also to form a mechanism that provides flows of ideas, knowledge and observations that one team member has to all their colleagues. It is emphasized that it is important to train team leaders, all management personnel, and train methods for establishing communication channels, both horizontally and vertically.

Keywords: communication, communication channels, interpersonal communication, interaction, cooperation, integration, synergistic effect, team activity.

Черкасский Андрей. Психологические принципы коммуникаций при создании управленческих команд.

Цель статьи – рассмотреть и проанализировать основные принципы и теоретические модели коммуникаций в управленческих командах.

В основу исследования положены теоретические *методы*: анализ и обобщение научных источников по проблемам изучения коммуникации в управленческих командах.

Результаты. В статье приведены основные определения понятия «коммуникация» в современной науке, анализируются процессы коммуникации, обеспечивающие эффективную работу команды. Указано, что межличностное общение, обмен информацией, то есть коммуникация между членами команды, выступает основой для непосредственного объединения людей в интересах получения синергетического эффекта от совместной деятельности. Особый акцент делается на том, что способность людей общаться друг с другом, то есть устанавливать каналы коммуникации, не является единственным условием создания команд. Для команд важным является формирование ими комплекса собственных норм и правил совместной работы, ролевая структура исполнения обязанностей, особая организационная культура и стиль управления и т.д. однако все они могут быть произведены командой только при наличии хорошо сформированной системы коммуникации между ее участниками. Таким образом, в командах выстраивается более мощная сеть коммуникационных каналов, как по разветвленности, так и по объему проходящей по ним информации.

В современных условиях способность команд к созданию системы коммуникации является одной из их ключевых компетенций, а важнейшим условием формирования коммуникационного потенциала команды является доверие его участников друг к другу. Создание атмосферы доверия в команде является важной составляющей построения и развития коммуникационной сети, формирования коммуникационной диффузии, отсутствие которых фактически станет непреодолимым препятствием для создания командами своего общего человеческого потенциала, превращения персонифицированных знаний в командные знания.

В **выводах** указано, что командная коммуникация позволяет не только обеспечить лучшую реализацию знаний, умений и навыков каждого участника команды на своем рабочем месте, но и сформировать механизм, обеспечивающий потоки идей, знаний и наблюдений от одного члена команды ко всем его коллегам. Подчеркивается, что важное значение имеет подготовка руководителей команд, всего управленческого персонала, обучения методам налаживания коммуникационных каналов, как по горизонтали, так и по вертикали.

Ключевые слова : коммунікація, канали коммунікації, межличностное общение, взаимодействие, кооперация, интеграция, синергетический эффект, командная деятельность.

Вступ. Основним фактором, що визначає, чи є група співробітників командою, виступає фактор взаємодії. Інакше кажучи, система відносин між людьми, що дозволяє їм діяти у своїй сукупності краще, ніж поодиноці. Це і є той фундамент, на якому будується вся конструкція команди. Цей факт дозволяє звернутися до дослідження команд з точки зору теорії комунікації, оскільки комунікації – ключовий фактор формування командної роботи.

Існує безліч визначень соціальної комунікації. Найбільш часто трапляються такі: соціальна комунікація – це передача інформації, ідей, емоцій за допомогою знаків, символів; це процес, який пов'язує окремі частини соціальних систем один з одним; це механізм, за допомогою якого реалізується влада (влада як спроба визначити поведінку іншої людини) (Бодди, Пейтон, 1999: 267).

Мета цієї статті – розглянути та проаналізувати основні принципи й теоретичні моделі комунікацій в управлінських командах.

Методи та процедура дослідження. В основу дослідження покладено теоретичні *методи*: аналіз та узагальнення наукових джерел із проблем вивчення комунікації в управлінських командах.

Обговорення результатів. Існують різні теоретичні моделі соціальної комунікації. В рамках психоаналітичної моделі, заснованої на теоретичних навчаннях З. Фрейда і К. Юнга, комунікацію розуміють як витіснення індивідом своїх несвідомих потягів (Вацлавик и др., 2000).

Екзистенціалістська модель розглядає комунікацію як «закинутість у світ». Таке розуміння комунікації пояснюється розвитком у ХХ ст. системи моралі-індивідуалізму (Вацлавик и др., 2000).

У контексті біхевіоризму (науки про поведінку) основою комунікації є не мова як система, а безпосередні мовні сигнали, маніпулюючи ними, можна виховувати людину будь-якого складу. Таке ж розуміння комунікації ми бачимо і в семантичній моделі Ю. Лотмана (Лотман, 1998) і У. Еко.

В ігровій моделі комунікації, основними представниками якої можна назвати Е. Берна і Й. Хейзинга, комунікація є гра. Персоналізм розглядає комунікацію як внутрішню метафізичну здатність особистості відкривати в собі почуття іншого (відносини Я–інший) (Эльконин, 1978; Хейзинга, 1997). У розуміючій моделі комунікації, основними представниками якої є М. Вебер, Г.-Г. Гадамер, Г. Шпет, головним результатом комунікації є розуміння людиною іншої людини, так зване взаємне розуміння (Гадамер, 1988; Шпет, 2007).

Широке визнання й поширення набула лінійна модель комунікації, розроблена відомим американським соціологом і політологом Г. Ласуелом, що включає п'ять елементів (Lasswell, 1948). На сьогодні існує багато сучасних досліджень, присвячених реляційним аспектам комунікації (Trenholm, Jensen, 2013), аудіовізуальному сприйняттю повідомлень (Barkhuysen, Krahmer, 2004), теорії прихильності Джона Боулбі і Мері Ейнсворт (Bretherton, 1992) та ін.

Різні аспекти соціальної комунікації розглядали також вітчизняні дослідники. Серед них: проблеми розвитку організаційних комунікацій в Україні (Колісниченко, 2014), глобальні проблеми сучасного інформаційного суспільства (Зернецька, 2017; Горова, 2017), загальні принципи комунікації (Бобало, 2015; Бутиріна, 2018), проблеми інформаційної культури (Прудникова, 2015) та ін.

У сучасних умовах система комунікацій виступає ключовим чинником об'єднання людей у команди, найважливішою складовою яких є взаємодія і широка мережа взаємозв'язків, кооперація та інтеграція між членами команд, відкритість команд як до вимог зовнішнього середовища, так і до будь-яких ідей і новацій, що народжуються всередині таких формувань.

Аналіз діяльності команд показує, що взаємодія, тобто комплекс процесів комунікації, є основою, що забезпечує ефективну роботу команди. Проведені автором дослідження серед працівників виробничих підприємств півдня України показують, що здатність до комунікації – важлива компетентність для всіх учасників команд. Опитування проводилось в Одеській та Миколаївській областях. Вибірка складала 200 осіб – співробітники різних відділів виробничих підприємств. Так, на питання, «Якби ви працювали командою, які якості колег, що працюють поруч, були б для Вас важливими, оскільки від них залежить досягнення успіху», відповіді

розподілилися таким чином: більше 80% опитаних відповіли, що такою якістю є професіоналізм, 78% – відповідальність, 70% – вміння співпрацювати з колегами, відповідно 45% і 40% – надійність і висока працездатність.

Як бачимо, вміння співпрацювати, тобто обговорювати завдання, узгоджувати між собою робочі процеси, виробляти норми і правила спільної діяльності високо цінується в командах. Міжособистісне спілкування, обмін інформацією, спостереженнями, ідеями, поглядами, тобто комунікація між членами команди виступає в цьому випадку основою для безпосереднього об'єднання людей в інтересах отримання синергетичного ефекту від спільної діяльності. Інакше кажучи, сам факт наявності комунікації вже засвідчує, що група людей має у своєму розпорядженні певний комунікаційний потенціал, який може стати основою для перетворення цієї групи в команду.

У зв'язку з цим слід зауважити, що здатність людей спілкуватися один з одним, тобто встановлювати канали комунікації, не є єдиною умовою створення команд. Для команд важливим є формування ними комплексу власних норм і правил спільної роботи, рольова структура виконання обов'язків, особлива організаційна культура та стиль управління і т.д., однак всі вони можуть бути вироблені командою тільки за наявності добре сформованої системи комунікації між її учасниками. Отже, в командах вибудовується більш потужна мережа комунікаційних каналів, як за розгалуженістю, так і за обсягом інформації, що по них проходить.

На важливість і необхідність розвитку комунікацій вказують і зарубіжні дослідники. Так, автори основ менеджменту М. Мескон, М. Альберт і Ф. Хедоурі відзначають, що «75% американських, 63% англійських і 85% японських керівників вважають погані комунікації головною перешкодою на шляху досягнення ефективності їхніми організаціями» (Мескон, Альберт, Хедоурі, 1995).

Отже, вирішуючи завдання побудови командної діяльності, важливо знати, що поряд із якостями, що характеризують людину з професійного боку, необхідні якості, що розкривають його здатності до комунікації і взаємодії. Існує кілька підходів, дотримання яких може забезпечувати комунікацію між учасниками команд. Їх можна класифікувати як **принципи командної комунікації**, на базі яких

люди забезпечують кооперацію всередині команди. До основних принципів належать такі:

- принцип *комунікаційної дифузії*, що забезпечує процес взаємного вибудовування каналів комунікації між усіма учасниками команди, що призводить до мимовільного вирівнювання концентрацій прямих і зворотних зв'язків, включення в них усіх учасників команди;

- принцип, близький до вищевказаного – *паралельних двосторонніх комунікаційних потоків*. Цей принцип забезпечує зворотний зв'язок для відправника інформації. Дотримання його допомагає команді оперативно приймати рішення, виявляти недоліки або проблеми, швидко реагувати на творчі, креативні пропозиції;

- принцип *відкритості комунікації*, який забезпечує доступність каналів комунікації між керівником команди та її рядовими учасниками, між новачками і «старожилами», молодими і людьми старшого віку. Важливість цього принципу особливо важлива на етапі формування команди, налагодження та формування каналів комунікації.

Спостереження над кращими командами показує, що вони активно використовують такі комунікаційні канали, як бенчмаркінг – пошук передового досвіду, доведення його до кожного учасника команди та спільне його використання (Дубовик, 2005; Меренюк, 2007; Прищепа, 2005); мозкові атаки як метод комунікаційної активізації творчої ініціативи учасників команд при розробці креативних ідей (Джанкінс, 2016); ретрити – навчання учасників команди в рамках регулярних обмінів думками, що дозволяє вивільнити інноваційний потенціал членів команд, залучити їх до пошуку нових ідей щодо організації спільної роботи.

Отже, можна зробити висновок, що джерелом ключових здібностей команд є наявність потужної системи комунікації всередині команди, що забезпечує створення, передачу, інтеграцію та експлуатацію знань як активів. Однак слід підкреслити, що незважаючи на свою важливу роль у діяльності команди, система її комунікації так само залежить від ряду важливих психологічних характеристик, властивих командам. Дослідження, проведені автором, показують, що ключовою з них є прихильність учасників команд до цінності довіри один до одного. Саме довіра до колег стає тим інструментом, який локалізовані знання, тобто ті, що належать

одній людині, перетворює на де-локалізовані, що належать усім (Ильин, 2013). На високу роль довіри в економіці як фактора, що забезпечує комунікацію, вказують і інші автори (Соболева, 2008: 379).

Отже, команди з високим рівнем довіри ще швидше вчаться на своєму і чужому досвіді. При цьому довіру розглядають у зв'язку з різними аспектами життєдіяльності груп; це ефективність діяльності (Роббинз, 2006), згуртованість, поведінка членів групи (Нестик, 2005), статусні відносини в групі (Aubert, Kelsey, 2003), адаптація новачків у групі, розвиток групи (Bain, 2001; West, 1990).

Висновки. Отже, комунікація в команді, за своєю суттю, забезпечує набуття додаткових переваг з індивідуальних професійних якостей її учасників. Інакше кажучи, командна комунікація дозволяє не тільки забезпечити кращу реалізацію знань, умінь і навичок кожного учасника команди на своєму робочому місці, але і сформувати механізм, що забезпечує потоки ідей, знань і спостережень від одного члена команди до всіх його колег, і на цій основі домогтися не тільки кращої координації діяльності всіх членів команди, але й забезпечити ефективність її функціонування як в оперативному плані, так і в довгостроковій перспективі.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у проведенні емпіричного дослідження та розробки тренінгової програми щодо поліпшення комунікації в управлінських командах.

Література

1. Бодди, Д. Пейтон, Р. (1999). *Основи менеджмента*. СПб.
2. Бутиріна, М. В. (2018). Наукові дослідження соціальних комунікацій в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: «Соціальні комунікації», 11, 119–121.
3. Вацлавик, П., Бивин, Дж., Джексон, Д. (2000). *Прагматика человеческих коммуникаций: Изучение паттернов, патологий и парадоксов взаимодействия*. Москва: Апрель-пресс.
4. Гадамер, Х.-Г. (1988). *Истина и метод: Основы философской герменевтики*. Москва: Прогресс.
5. Горова, С. В. (2017). *Особа в інформаційному суспільстві: виклики сьогодення*. Київ, НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського.
6. Джанкинс, Р. (2016). *Искусство креативного мышления*. Москва: Азбука-Аттикус.
7. Дубовик, О. (2005). Формування конкурентних переваг на основі бенчмаркінгу. *Регіональна економіка*, 3, 134–137.

8. Зернецька, О. В. (2017). *Глобальна комунікація*. Київ, Наукова думка.
9. Ильин, Е. П. (2013). *Психология доверия*. СПб.: Питер.
10. Колісниченко, Т. В., Мироненко, В. В. (2014). *Організаційні комунікації (реклама та паблік рилейшнз) як поліпарадигмальний феномен*. Дніпропетровськ.
11. Лотман, Ю. М. (1998). *Структура художественного текста. Об искусстве*. СПб.: «Искусство – СПб».
12. Меренюк, Т. В. (2007). Бенчмаркінг – шлях до конкурентних переваг. *Наука та практика*. Полтава, 152–153.
13. Мескон, М. Х., Альберт, М., Хедоури, Ф. (1995). *Основы менеджмента*. Москва.
14. Нестик, Т. А. (2005). Доверие в команде: преимущества, риски, методы, проблемы развития. *Справочник по управлению персоналом*, 6.
15. Прищепа, В. А. (2005). Применение метода бенчмаркинга для совершенствования систем менеджмента качества испытательных центров и лабораторий. *Актуальні проблеми економіки*, 3(45), 110–116.
16. Прудникова, О. В. (2015). *Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс*. Харків: Право.
17. Роббинз, С. П. (2006). *Основы организационного поведения*. Москва.
18. Хейзинга, Й. (1997). *Ното Ludens; Стаття по истории культуры*. Москва.
19. Соболева, И. В. (2008). Деформация социального капитала и перспективы их преодоления. *Неэкономические грани экономики: неопознанное взаимовлияние*. Москва.
20. Шпет, Г. Г. (2007). *Искусство как вид знания. Избранные труды по философии культуры*. Москва: РОССПЭН.
21. Эльконин, Д. Б. (1978). *Психология игры*. Москва.
22. Aubert, V. A., Kelsey, B. L. (2003). Further understanding of trust and performance in virtual teams. *Small Group Research*, 34 (5), 575–618.
23. Bain, P. L., Mann, L., Pirola-Merlo, A. (2001). The Innovation Imperative: The Relationships Between Team Climate, Innovation, and Performance in Research and Development Teams. *Small Group Research*, 32(1), 55–73.
24. Barkhuysen, P., Kraemer, E., Swerts, M. (2004). *Audiovisual Perception of Communication Problems*, ISCA Archive <http://www.isca-speech.org/archive>
25. Bretherton, I., (1992) The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*, 28, 759–775.
26. Lasswell. (1948). *The structure and function of communication in society. The Communication of Ideas*. N.Y.: Harper and Brothers.
27. Trenholm, S., Jensen, A. (2013). *Interpersonal Communication Seventh Edition*, 360–361. New York: Oxford University Press.
28. West, M. A. (1990). The social psychology of innovation in groups. *Innovation and creativity at work: Psychological and organizational strategies* / M. A. West, J. L. Farr (eds.), 309–333. Chichester, UK: Wiley.

References

1. Boddi, D. Peyton, R. (1999). *Osnovy menedzhmenta [Fundamentals of management]*. SPb [in Russian].
2. Butyrina, M. V. (2018). Naukovi doslidzhennia sotsialnykh komunikatsii v Ukraini [Scientific research of Social Communications in Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: «Sotsialni komunikatsii» - Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: "Social Communications»*, 11, 119–121 [in Ukrainian].
3. Vaclavik, P., Bivin, Dzh., Dzhekson, D. (2000). *Pragmatika chelovecheskih kommunikacij: Izuchenie patternov, patologij i paradoksov vzaimodejstviya [Pragmatics of human communications: The study of patterns, pathologies and paradoxes of interaction]*. Moskva: Aprel'-press [in Russian].
4. Gadamer, H.-G. (1988). *Istina i metod: Osnovy filosofskoj germenевtiki [Truth and method: Fundamentals of Philosophical hermeneutics]*. Moskva: Progress [in Russian].
5. Horova, S. V. (2017). *Osoba v informatsiinomu suspilstvi: vyklyky sohodennia [personality in the information society: challenges of our time]*. Kyiv, NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [in Ukrainian].
6. Dzhankins, R. (2016). *Iskusstvo kreativnogo myshlenija [The art of creative thinking]*. Moskva: Azbuka-Attikus. [in Russian].
7. Dubovik, O. (2005). Formuvannja konkurentnih perevag na osnovi benchmarkingu [Formation of competitive advantages based on benchmarking]. *Regional'na ekonomika*, 3, 134–137 [in Ukrainian].
8. Zernetska, O. V. (2017). *Hlobalna komunikatsiia: monohrafiia [Global communication: a monograph]*. Kyiv, Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Il'in, E. P. (2013). *Psihologija doverija [Psychology of trust]*. SPb.: Piter [in Russian].
10. Kolisnychenko, T. V., Myronenko, V. V. (2014). *Orhanizatsiini komunikatsii (reklama ta pablik ryleishnz) yak poliparadyhmalnyi fenomen [Organizational communications (advertising and public relations) as a polyparadigm phenomenon]*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
11. Lotman, Ju. M. (1998). *Struktura hudozhestvennogo teksta. Ob iskusstve [The structure of a literary text. About Art]*. SPb.: «Iskusstvo – SPB» [in Russian].
12. Merenjuk, T. V. (2007). Benchmarking – shljah do konkurentnih perevag [Benchmarking is the path to competitive advantages]. *Nauka ta praktika - Science and practice*. Poltava, 152–153 [in Ukrainian].
13. Meskon, M. H., Al'bert, M., Hedouri, F. (1995). *Osnovy menedzhmenta [Fundamentals of management]*. Moskva [in Russian].
14. Nestik, T. A. (2005). Doverie v komande: preimushhestva, riski, metody, problemy razvitija [Trust in the team: advantages, risks, methods, development problems]. *Spravochnik po upravleniju personalom - Handbook of Personnel Management*, 6 [in Russian].
15. Prishhepa, V. A. (2005). Primenenie metoda benchmarkinga dlja sovershenstvovaniya sistem menedzhmenta kachestva ispytatel'nyh centrov i

laboratorij [Application of the benchmarking method for improving the quality management systems of testing centers and laboratories]. *Aktual'ni problemi ekonomiki - Current problems of economics*, 3(45), 110–116 [in Russian].

16. Prudnykova, O. V. (2015). *Informatsiina kultura: kontseptualni zasady ta svitohliadnyi sens*[Information culture: conceptual foundations and ideological meaning]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

17. Robbinz, S. P. (2006). *Osnovy organizacionnogo povedenija* [Fundamentals of organizational behavior]. Moskva [in Russian].

18. Hejzinga, J. (1997). *Homo Ludens; Stat'ja po istorii kul'tury* [Homo Ludens; Article on cultural history]. Moskva [in Russian].

19. Soboleva, I. V. (2008). Deformacija social'nogo kapitala i perspektivy ih preodolenija [The deformation of social capital and the prospects for overcoming them]. *Nejekonomicheskie grani jekonomiki: neopoznannoe vzaimovlijanie - Non-economic facets of the economy: unidentified mutual influence*. Moskva [in Russian].

20. Shpet, G. G. (2007). *Iskusstvo kak vid znanija* [Art as a kind of knowledge]. *Izbrannye trudy po filosofii kul'tury - Selected works on the philosophy of culture*. Moskva: ROSSPJeN [in Russian].

21. Jel'konin, D. B. (1978). *Psihologija igry* [Game Psychology]. Moskva [in Russian].

22. Aubert, V. A., Kelsey, B. L. (2003). Further understanding of trust and performance in virtual teams. *Small Group Research*, 34(5), 575–618.

23. Bain, P. L., Mann, L., Pirola-Merlo, A. (2001). The Innovation Imperative: The Relationships Between Team Climate, Innovation, and Performance in Research and Development Teams. *Small Group Research*, 32(1), 55–73.

24. Barkhuysen, P., Krahmer, E., Swerts, M., (2004) Audiovisual Perception of Communication Problems, ISCA Archive <http://www.isca-speech.org/archive>

25. Bretherton, I. (1992) The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth, *Developmental Psychology*, 28, 759–775.

26. Lasswell. (1948). *The structure and function of communication in society. The Communication of Ideas*. N.Y.: Harper and Brothers.

27. Trenholm, S., Jensen, A. (2013). *Interpersonal Communication* Seventh Edition. New York: Oxford University Press, 360–361.

28. West, M. A. (1990). The social psychology of innovation in groups. *Innovation and creativity at work: Psychological and organizational strategies* / M. A. West, J. L. Farr (eds.), (pp. 309–333). Chichester, UK: Wiley.

Received: 06.05.2021

Accepted: 22.05.2021

DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-37-314-316>

РЕЦЕНЗІЯ

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАВМАТИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПІДХІД

Засекіна, Л., Засекін, С., Шевчук, О. (2017). Психолінгвістичний підхід до травматичної пам'яті. Beau Bassin: LAP LAMBERT Academic Publishing. 244 p. ISBN 978-6133997486

Орап Марина

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль, Україна
orap2003@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7598-8453>

Монографія є ґрунтовним науковим дослідженням актуальної теоретичної і практичної проблеми діагностики і реорганізації травматичної пам'яті. Це питання особливо актуальне в сучасних реаліях життя і в Україні, і в усьому світі. Політичні події в Україні, посилені пандемією вірусу COVID-19, переживають багато громадян саме як травматичну ситуацію, що вимагає від психологів швидкого й адекватного реагування. Рецензована наукова праця є значним внеском у розв'язання цієї проблеми.

Монографія складається з трьох розділів, у яких обґрунтовано теоретико-методологічні аспекти дослідження травматичної пам'яті, шляхи емпіричного вивчення її змісту, а також запропоновано рекомендації щодо її реорганізації.

У розділі 1 «Теоретико-методологічні основи дослідження травматичної пам'яті» дуже ґрунтовно і логічно проаналізовано різні концептуальні підходи до визначення і дослідження травматичної пам'яті, автобіографічної пам'яті, травматичної події, травматичного досвіду, ПТСР. На основі цього виокремлено авторське розуміння травматичної пам'яті як психічного процесу в межах норми і

результату відображення, збереження та відтворення реорганізованого травматичного досвіду. Увага дослідників зосереджена на когнітивних моделях представлення знань, які є основою для травматичної пам'яті. Тому логічним і науково адекватним видається вибір авторами пропозиціональної моделі для дослідження закономірностей реорганізації травматичної пам'яті психолінгвістичними засобами.

Розділ 2 «Емпіричне дослідження психологічних особливостей індивідуальної травматичної пам'яті» сконструйовано пропозиціональну модель травматичної пам'яті, у якій особливості травматичного досвіду виявляються функціонально пов'язаними з емоційним благополуччям особистості. Запропоновано авторську схему пропозиціонального аналізу травматичних спогадів, яка практично реалізується через аналіз автобіографічних наративів. Глибоко проаналізовано взаємозв'язки травматичної пам'яті з особистісними властивостями, локусом контролю та емоційним благополуччям.

У розділі 3 «Реорганізація індивідуальної травматичної пам'яті за допомогою психолінгвістичних засобів» проаналізовано автобіографічний наратив як засіб діагностики травматичної пам'яті, змальовано узагальнений «портрет» особистості, яка адекватно інтегрувала травматичний досвід до автобіографічної пам'яті. Важливим практичним доробком авторів вважаємо сформульовані на основі здійсненого дослідження рекомендації з використання наративів для реорганізації травматичного досвіду, для екстерналізації та подальшої інтеграції травматичної події у досвід особистості.

Видання даної монографії є логічним продовженням наукових розвідок знаними в Україні вченими психолінгвістами прикладних аспектів використання психолінгвістичних засобів для оптимізації психологічних ресурсів людини. Дослідження характеризується глибиною наукового аналізу проблеми, адекватністю побудованої теоретичної моделі та ґрунтовністю емпіричного дослідження.

Висновки логічно відображають отримані результати і є вагомими як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Результати даного наукового дослідження будуть корисними як для подальших психолінгвістичних досліджень, так і для фахівців, які практично вирішують питання допомоги особам, які пережили або переживають травматизуючі події. Монографії властива наукова новизна, що свідчить про глибоке і новаторське опрацювання проблем реорганізації травматичної пам'яті. З огляду на вищезазначене я вважаю монографію значним науковим доробком і рекомендую для ознайомлення науковцям, психологам-практикам та усім зацікавленим особам.

Література

Засекіна, Л., Засекін, С., Шевчук, О. (2017). *Психолінгвістичний підхід до травматичної пам'яті*. Beau Bassin: LAP LAMBERT Academic Publishing.

References

Zasiekina, L., Zasiekin, S., Shevchuk, O. (2017). *Psykholinhvistychnyi pidkhid do travmatychnoi pam'iaty [Psycholinguistic approach to traumatic memory]*. Beau Bassin: LAP LAMBERT Academic Publishing.

Received: 27.03.2021

ПАМ'ЯТКА АВТОРОВІ

«Психологічні перспективи» ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) – рецензований періодичний науковий часопис, включений до міжнародних наукометричних баз, а також до затвердженого МОН переліку наукових фахових видань України, у яких можуть друкуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата психологічних наук.

Вимоги до оригіналів статей, поданих до наукового часопису «Психологічні перспективи»

Стаття повинна відповідати тематиці журналу й сучасному стану науки, мати актуальність, не бути опублікованою раніше чи поданою до публікації в інших наукових журналах України та світу. Автор праці відповідає за достовірність і вірогідність викладеного матеріалу, відсутність плагіату й коректність висновків, правильне цитування наукових джерел і покликання на них.

Матеріал розглядають редакційна колегія відповідного розділу журналу, а також два анонімні рецензенти. Після схвального відгуку з їхнього боку редакція приймає остаточне рішення про публікацію статті, про що повідомлятиметься авторові.

Повний обсяг статті разом із двома анотаціями – мінімум 12 – максимум 20 сторінок.

Формат А-4, відстань між рядками – 1,5 інтервали, кегль 14, гарнітура Times New Roman; поля: ліворуч, угорі, внизу – 2,5 см, праворуч – 1 см; абзац – 1,25 см; сторінки статті мають бути пронумеровані; не використовувати переносів; таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію й назву.

Структура статті:

- 1) УДК, рядком нижче – назва статті (великими літерами) ;
- 2) прізвище, ініціали автора чи авторів (не більше двох осіб), рядком нижче – організація, місто, країна, електронна адреса автора (якщо два автора – дві електронні адреси та ін.); код ORCID ID. Якщо автор не зареєстрований в ORCID, потрібно обов'язково створити обліковий запис за посиланням <http://orcid.org/>;
- 3) анотація українською мовою, 1800 знаків без пробілів (250–300 слів) та ключові слова (5–7 слів), жодне з яких не дублює назву статті (10 кегль); обов'язковою є така структура анотації: **Мета, Ме-**

тоди, Результати та Висновки.

4) прізвище ім'я автора та назва статті англійською мовою (10 кегль);

5) анотація англійською мовою. 1800 знаків без пробілів (250–300 слів) та ключові слова (5–7 слів), жодне з яких не дублює назву статті (10 кегль); обов'язковою є така структура анотації: **Purpose, Methods, Results, Conclusions;**

6) прізвище ім'я автора та назва статті російською мовою (10 кегль);

7) анотація російською мовою, 1800 знаків без пробілів (250–300 слів) та ключові слова (5–7 слів), жодне з яких не дублює назву статті (10 кегль); обов'язковою є така структура анотації: **Цель, Методы, Результаты и Выводы;**

8) обов'язкові структурні елементи тексту статті:
вступ (актуальність, мета та завдання статті);
методи та процедура дослідження;
обговорення результатів;
висновки й перспективи.

9) література оформлюється згідно зі стандартом **APA** (на кожен позицію має бути посилання в статті). Обов'язковим є науковий огляд публікацій за останні 5–7 років. Мінімальна кількість цитованих джерел – 15 для емпіричних статей, для теоретичних – 25;

10) References оформляється згідно зі стандартом **APA;**

11) за необхідності – примітки, джерела ілюстративного матеріалу, список нестандартних скорочень.

Оформляються два списки літератури:

1. Література (*вирівнювання по центру*) оформляється згідно зі стандартом **APA**

2. References (*вирівнювання по центру*) оформляється відповідно до стандарту **APA**. Для транслітерації з української мови можна скористатися сервісом <http://ukrlit.org/transliteratsiia> і з російської – <http://ru.translit.net/?account=mvd>.

*Приклади оформлення літератури (за стилем **APA**)*

Журнали:

Ahutina, T. V., Zasykina, K. V. & Romanova, A. A. (2009). Как дети 5–7 лет передают смысл картинки: нейролингвистическое исследование [How children 5–7 years transmit the meaning of the picture: neurolinguistic

research]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, 4, 10–20 (in Russian).

Бурдейна, М. В. (2018). Використання нових медіа в релігійній комунікації. *Обрії друкарства*, 1 (6), 49–57.

Книги:

Kuranova, S. I. (1999). *Osnovy psyholingvistyky [Fundamentals of psycholinguistics]*. Kyiv: VC «Akademija» (in Ukrainian).

Лавриш, Ю. (2017). Церква у нових медіях України: проблеми і пріоритети комунікації: монографія. Львів.

Матеріали конференції:

Milinchuk, V. I. (2015). *Psyholingvistichni osoblyvosti ekspresyvnoi dyslalii v ditej [Psycholinguistic features of expressive dyslalia in children]*. Proceedings from International Scientific Conference '15: *X Mizhnarodna naukovo-praktychna konferenciia [Psycholinguistyka v suchasnomu sviti – 2015] – The Xth International Scientific Conference «Psycholinguistics in a Modern World – 2015»*, 76–77. Pereyaslav-Khmelnytskyi (in Russian).

На кожну позицію в списку літератури має бути посилання в тексті статті.

Цитування та внутрішньотекстове посилання на літературні джерела здійснюються за стилем APA, наприклад (Петренко, 2008); якщо зазначається сторінка джерела, то вона подається через двокрапку, наприклад (Петренко, 2008: 125).

Не допускається перерахування прізвищ науковців! У статті обов'язково мають бути посилання на іншомовні джерела (як мінімум 30 %).

2) відомості про автора надати редколегії, заповнивши форму, подану нижче.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Назва статті _____

Прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь та вчене звання, посада автора (-ів) (українською та англійською мовами) _____

ORCID (цифровий ідентифікатор автора. Отримати свій унікальний ідентифікатор ORCID можна, зареєструвавшись

<https://orcid.org/register>) _____

Місце роботи, навчання, поштова адреса, індекс, службовий телефон (установи чи організації) (українською та англійською мовами) _____

Поштова адреса Нової пошти, № відділення, на яке редколегія надсилає друкований примірник журналу _____

Телефон _____

E-mail _____

Для публікації статті в журналі на адресу редакції *psyprojournal@gmail.com* потрібно надіслати:

- 1) прізвище_стаття.doc;
- 2) прізвище_відомості про автора.doc;
- 3) прізвище_квитанція-оплата.jpeg (після позитивного рішення редакції).

Інформацію щодо реквізитів оплати автор отримує на електронну адресу в разі позитивного рішення редколегії журналу та успішного проходження перевірки на антиплагіат.

Оригінальні версії статей публікуватимуться у відкритому доступі на сайті журналу <http://psychoprospects.vnu.edu.ua>

GUIDELINES FOR AUTHORS

Psychological Prospects ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) is a peer-reviewed scholarly periodical indexed and listed in international databases in the field of social sciences, approved by the Ministry of Education and Science as a specialized journal where the results of the theses for obtaining the degrees of Doctor and Candidate of psychological sciences can be published.

The editorial board of Psychological Prospects Journal invites you to send your paper for publishing in the Journal. The editorial board will review the papers and inform the author(s) about any decision. The editorial board will be responsible for the publication reserving the right of requesting the author(s) for modifications.

Only original (never published before or submitted to any other journal for reviewing) papers in Ukrainian, Russian and English are accepted. The originals must meet the following requirements:

FORMAT/LENGTH

The original must be in version similar or higher than Word 97. The recommended length is 12 pages (max 3,000 words) including references, printed on A4 paper format, with 2,5 cm for upper, lower and left margins, 1 cm for right margins, observing 1,5 space between lines and with Times new roman font type, with a 14 point body.

TITLE-AUTHOR'S IDENTIFICATION

The first page must include author(s) name and affiliation, e-mail; ORCID ID code. If the author doesn't have an account in ORCID it is obligatory to log in at <http://orcid.org/>; It should be written in bold, centered, times new roman, 14 point body.

ABSTRACT/KEY WORDS

Each paper should include brief abstracts in Ukrainian, Russian and English which should contain 250–300 words volume is 1800 symbols without spaces preceded by the author's family and given names, title of the article (in the respective language). The three abstracts should be written in italics with a 10 point body. The following structure is necessary for abstract: **Purpose, Methods, Results and Conclusions**. The abstract

should include 5–10 key words or words combinations, and none of them can repeat article's title.

TEXT

Quotations in the text should be as follows: According to Gilberg, Warr (Gilberg, 2017), while (Gilberg, 2017: 76–78) means number of page with quotation. Comments and notes should be included in footnotes. Any examples should be numbered consecutively with Arabic numerals. The article should contain the following parts: introduction; methods; results and discussion; conclusions.

REFERENCES

References should come at the end of the paper. They should be written according to the APA norms with a 14 point body and in alphabetic order. The Ukrainian and Russian references should be written originally, then transcribed in Latin italicized letters and translated below, e.g.

To transliterate from Ukrainian, you can use the service <http://ukrlit.org/transliteratedsiii> and from Russian <http://ru.translit.net/?account=mvd>.

1. Ahutina, T. V., Zasypkina, K. V. & Romanova, A. A. (2009). Kak deti 5–7 let peredajut smysl kartinki: nejrolingvisticheskoe issledovanie [How children 5–7 years transmit the meaning of the picture: neurolinguistic research]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, 4, 10–20 (in Russian).

2. Kuranova, S. I. (1999). *Osnovy psiholingvistyky [Fundamentals of psycholinguistics]*. Kyiv: VC «Akademija», 287 p. (in Ukrainian).

For the editorial board must be filed:

1) An article file and additional image files (E-mail: psyprojournal@gmail.com); in Windows format, version of MS Word; for illustrations – JPG format, resolution – 300 dpi;

2) Information about the author: surname, name, patronymic; academic rank, position, place of work (institution, division) of the author; address; Email; phone.

Author's Information

Title of the article

Last, first and middle name, scientific degree and academic title, author's position (*in Ukrainian and English*) _____

ORCID (*Digital ID. You may obtain your unique ORCID ID by having registered at <https://orcid.org/register>*) _____

Place of work, study, postal address, index, office phone number (of the establishment or organization) (*in Ukrainian and English*) _____

Postal address of the New Post Office, №, where the Editotial board sends the issue _____

Phone _____

E-mail _____

Files should be named after the author's surname:

- 1) Ivanenko _ article.doc;
- 2) Ivanenko _ information about the author.doc;
- 3) Ivanenko _ payment (scanned document) (after a positive decision of the editor).

All papers will be published in open access on the Journal site:
<http://psychoprospects.vnu.edu.ua>

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ
PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 37

ISSUE 37

Редактор і коректор: І. Д. Скорук

Формат 60×84¹/₁₆. Обсяг 14,41 ум. друк. арк., 13,87 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 110.

Редакція і видавець – Волинський національний університет імені Лесі Українки
(43025, Луцьк, просп. Волі, 13).

Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 29-90-65).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.